

Микола Брегеда

**ПРОЦЕС ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ І
СУСПІЛЬНІ НАСТРОЇ
УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ
У 1953–1964 рр.**

Миколаїв – 2010

Микола Брегеда

**ПРОЦЕС ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ І
СУСПІЛЬНІ НАСТРОЇ
УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ У
1953-1964 рр.**

МОНОГРАФІЯ

Миколаїв
ТОВ «Фірма «Ліон»
2010

УДК 94 (477) «1953/1964»
ББК 63.3 (4Укр)
Б 87

Рецензенти:

БАРАН В.К. доктор історичних наук (Волинський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк)

ТРИГУБ О.П. доктор історичних наук (Чорноморський державний університет імені Петра Могили, м. Миколаїв)

ЛАВРИК Г.В. доктор юридичних наук (Полтавський університет економіки і торгівлі)

Б87

Брегеда Микола Володимирович

Процес десталінізації і суспільні настрої українського населення у 1953-1964 рр.: Монографія. – Миколаїв: ТОВ «Фірма «Іліон», 2010. – 187 с.

У монографії на основі широкого кола джерел досліджується ставлення українського суспільства до процесу десталінізації у 1953-1964 рр. Показується динаміка суспільно-політичних настроїв та трансформація масової свідомості українського населення у ході проведення політики десталінізації. Розглядається еволюція різновидів реабілітаційного процесу (юридичного, політичного, соціального, партійного й публічного). Висвітлюються різні підходи до проведення десталінізації, запропоновані Л. Берією, Г. Маленковим і М. Хрущовим.

Книга буде корисною для науковців, студентів та всіх, хто цікавиться питаннями новітньої історії України та історії держави і права України.

**УДК 94 (477) «1953/1964»
ББК 63.3 (4Укр)**

© Брегеда М.В., 2010

ЗМІСТ

Передмова	5
Розділ 1. Історіографія та джерельна основа дослідження	8
Розділ 2. Оцінка населенням радянської України початкового етапу десталінізації (1953 – поч. 1956 рр.)	
2.1. Моральний стан і масові настрої українського населення після смерті Й. Сталіна	34
2.2. Суспільна реакція на реформаторські заходи Л. Берії та його усунення від влади	43
2.3. Ставлення українського населення до курсу на соціальну переорієнтацію економіки держави	54
2.4. Початок амністії й реабілітації та їх вплив на українське суспільство	64
Розділ 3. Ставлення населення радянської України до процесу десталінізації після XX з'їзду КПРС (1956–1961 рр.)	
3.1. Зміна суспільно-політичних настроїв українського населення після XX з'їзду КПРС	77
3.2. Суспільна реакція на постанову і лист ЦК КПРС «Про антипартийну групу Маленкова Г.М., Кагановича Л.М., Молотова В.М.»	92
3.3. Ставлення громадян республіки до усунення Г. Жукова від партійної й державної діяльності	103
3.4. Активізація проведення амністії й реабілітації та їх вплив на українське населення	112

Розділ 4. Реакція громадян республіки на заключний етап десталінізації (1961–1964 рр.)	
4.1. Суспільно-політичні настрої українського населення після XXII з'їзду КПРС	133
4.2. Особливості десталінізації впродовж 1962–1964 рр. та її вплив на українське суспільство	140
Післямова	153
Посилання	161

ПЕРЕДМОВА

Період 1953–1964-х років, що отримав досить точне образно-публіцистичне визначення хрущовської «відлиги», здійснив суттєвий вплив на радянську політичну систему і громадське життя. Він став важливим рубежем у розвитку країни, коли від керівництва вимагалось визначити напрям та перспективи суспільного руху. У цьому плані передусім звернемо увагу на процес десталінізації, який, без сумніву, можна вважати червоною ниткою, примітною ознакою хрущовської «відлиги». На нашу думку, під десталінізацією слід розуміти критику сталінізму й ліквідацію його найважливіших характеристик в усіх сферах життя – політичній, економічній, соціальній, культурній. Бачимо тут декілька ключових аспектів: критика культу особи Й. Сталіна та його соратників, подолання спадщини сталінізму в галузі національно-культурних відносин, проголошення курсу на соціальну переорієнтацію економіки країни, проведення амністії й реабілітації.

Ставлення населення до процесу десталінізації виявлялося у вигляді думок (висловлювань, суджень), чуток і запитань. Збором інформації про настрої громадськості переважно займалися партійні органи та спеціальні підрозділи органів державної безпеки і внутрішніх справ. Найбільш інформативно ставлення українців до десталінізаційних заходів відображали матеріали обговорень партійних і урядових рішень (стенограми зборів, інформаційні зведення, листи), а також переліки запитань, які задавалися слухачами під час лекцій і зборів.

Головним результатом десталінізації радянського суспільства було закладення паростків нового соціального й політичного мислення. У життя країни ввійшло покоління, яке не знало тотального страху, здатне вчитися розуміти власне суспільство і перебудувувати його. Однак, реформаторські настрої на той час не стали домінуючими. Поступово вони все більше наштовхувалися на консерватизм партійно-державного апарату, який виявився не готовим до послаблення своїх владних позицій та не бажав утрачати тотальний контроль над суспільством. Зрештою, обмеженість і незавершеність політики десталінізації сприяла відновленню позицій сталіністів та частковій реанімації образу Й. Сталіна в масовій свідомості. Тим самим, у роки хрущовської «відлиги», а особливо після XX з'їзду КПРС, у моноліті «моральної й політичної єдності радянського суспільства» виявилися перші тріщини, що стали в подальшому руйнівними. Почався повільний розклад тоталітарної системи, залишки якої до цього часу заважають суспільним реформам.

У ході становлення та поступального розвитку демократичних засад Української держави важливого значення набуває процес формування національної самосвідомості. Знання минулого, врахування історичного досвіду необхідні для виховання повноцінних громадян України. Невід'ємними складовими цього процесу є зростання духовного потенціалу суспільства, подолання відчуженості людей від влади, вироблення правил їх політичної поведінки, перегляд ціннісних установок. Хоча вже пройшло понад 57 років після смерті Й. Сталіна, міф про нього було розвінчано, тіло винесене з Мавзолею, але рудименти сталінізму не зникли з нашої свідомості. Примітно, що й серед науковців немає єдиної думки щодо оцінки ролі особи Й. Сталіна в історії. Більше того, останнім часом нерідко стали виявлятися спроби реанімувати ім'я диктатора. На нашу думку, витоки нинішніх неоднозначних оцінок сталінського правління потрібно шукати в періоді хрущовської «відлиги». Визнаючи неблаганну силу законів суспільного розвитку, не варто ігнорувати й суб'єктивний чинник історичного процесу. Перебіг десталінізаційних заходів визначався як тактичними політичними потребами й розрахунками представників кремлівського керівництва, так і позицією пересічних громадян щодо офіційної інтерпретації цих заходів.

Гадаємо, що аналіз суспільних настроїв українського населення в ході десталінізації допоможе краще зрозуміти причини провалу спроб перебудови радянської системи і деякі політичні реалії сьогодення. Порушена проблема залишається малодослідженою як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії. Наявні праці характеризуються відсутністю комплексного підходу до обраної теми, обмеженістю хронологічних рамок, недостатньою джерельною базою тощо. У даний момент існує потреба в залученні до наукового обігу ряду розсекречених архівних матеріалів, що дають реальну можливість дослідити ставлення населення до процесу десталінізації, а також на основі документальних фактів прийти до більш ґрунтовних узагальнень. На часі також постала проблема переоцінки суспільно-політичних подій хрущовської «відлиги», які в радянській історичній літературі висвітлювалися винятково через призму партійних рішень. Необхідно відмовитися від багатьох стереотипів, догматичних і кон'юнктурних підходів.

У даній монографії ми спробуємо з'ясувати ставлення українців до процесу десталінізації у 1953–1964 роках, зокрема соціально-психологічні настрої і сподівання, які його супроводжували. Обрана тема до останнього часу розроблялася лише фрагментарно в історіографії. Отже, вона становить значний науковий і суспільний інтерес.

Територіальні рамки роботи охоплюють територію Української РСР, включаючи Кримську область, що ввійшла до складу республіки в лютому 1954 року.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1953–1964 років, упродовж якого проводилися десталінізаційні заходи. Автор іноді виходить за визначені часові межі з метою встановлення причинно-наслідкових зв'язків процесу десталінізації радянського суспільства.

Автор *висловлює глибоку подяку* працівникам українських та російських архівів: Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України, Російського державного архіву новітньої історії, Російського державного архіву соціально-політичної історії, Державного архіву Російської Федерації, державних обласних архівів. Особливо теплі слова подяки хотілося б висловити на адресу свого наукового керівника: Петра Васильовича Киридона, батькам – за розуміння, підтримку і допомогу та друзям – за чуйність, поради і сприяння у написанні роботи.

Дослідницький проект вдало пройшов конкурс на отримання стипендійного гранту від Наукового Товариства імені Шевченка в Америці з **Фонду імені Івана Лєська (різні галузі українознавства).**

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ

Виходячи з періодизації, запропонованої російським істориком М. Старикивим, наукові праці з проблеми десталінізації радянського суспільства можна розділити за хронологічним принципом на чотири періоди:

- 1) середина 1950-х – середина 1960-х років;
- 2) середина 1960-х – перша половина 1980-х років;
- 3) друга половина 1980-х років – початок 1990-х років;
- 4) з початку 1990-х років до наших днів [1].

Історична наука безпосередньо досліджуваного нами періоду мала політизований і кон'юктурний характер. Реформаторська діяльність М. Хрущова отримувала винятково позитивну оцінку радянських істориків. Публікації, які виходили в ті роки, серед усіх десталінізаційних заходів висвітлювали переважно XX з'їзд КПРС, адже подію такого масштабу було просто неможливо оминати увагою. Однак, тема викриття сталінського культу в даних публікаціях розглядалася лише побіжно, а про «таємну» доповідь М. Хрущова на партійному форумі не згадувалося взагалі. Питання суспільно-політичних настроїв населення було закритим і недоступним для наукового дослідження, оскільки правильність офіційної партійної лінії не піддавалася сумніву. Завдання дослідників полягало не у вивченні громадської думки, а у приведенні її до відповідності з офіційною позицією. У працях, присвячених XX з'їзду, історики О. Горкін, О. Дубинін, В. Єрмилов, М. Матюшкін, П. Плешаков, О. Попов, М. Фещенко та ін. [2] не виходили за межі простого коментування партійних рішень, не давали об'єктивного, наукового аналізу факторів і процесів, які передували розвінчанню культури Й. Сталіна, а потім зумовили часткове згортання політики десталінізації у післяз'їздівський період. Названі автори розглядали реформаційні перетворення в загальносоюзному контексті, оминаючи увагою особливості реформ у національних республіках. Також варто відзначити, що відповідно до владного замовлення в останні роки правління М. Хрущова з'явився ряд публікацій, присвячених XXII з'їзду КПРС. Передусім ці дослідження були покликані науково обґрунтувати нову Програму КПРС, тому вони практично обходили тему викриття злочинної діяльності Й. Сталіна та «антипартійної групи» [3].

У радянській історіографії середини 1960-х – першої половини 1980-х років реформи М. Хрущова однозначно оцінювалися як помилки

волонтаристського і суб'єктивістського керівництва, а його ім'я було піддане забуттю. Упродовж 22 років після відставки першого секретаря ЦК КПРС про нього не було видано жодної наукової праці в СРСР. Винятками стали лише санкціоновані владою біографічні довідки про М. Хрущова, опубліковані в «Советской исторической энциклопедии» [4] та «Большой советской энциклопедии» [5], які вклялися в 27 і 35 рядків відповідно.

У роки «застою» історія країни висвітлювалася через призму партійних рішень і оцінок. Закономірності розвитку радянського суспільства виявлялися без аналізу системи сталінізму, який заперечувався кремлівським керівництвом. Учені були позбавлені можливості широкого розголошення, а тим більше наукового дослідження, неоднозначно оцінюваних і компроментуючих існуючий лад подій вітчизняної історії. У директивного характеру статті В. Голикова, С. Мурашова, І. Чхківшвілі, М. Шаталіна і С. Шаумяна, опублікованій на початку 1969 року в журналі «Коммунист», фактично давалася настанова історикам не піддавати критиці генеральну лінію партії. Відзначимо, що І. Чхківшвілі на час написання статті працював завідувачем сектора відділу пропаганди й агітації ЦК КПРС [6].

Другий період стосувався здебільшого досліджень ключової події хрущовської «відлиги» в ході десталінізації – XX з'їзду КПРС. Відмінною рисою даних праць було замовчування ролі М. Хрущова в організації та проведенні партійного форуму. При цьому вітчизняні дослідники звертали більше уваги на рішення XX з'їзду, пов'язані з розвитком народного господарства, відсуюючи на другий план тему сталінського культу й зовсім не проводячи аналізу його причин та наслідків. На загальному тлі вирізнялися публікації А. Зеніної (про значення десталінізаційного процесу в підвищенні ролі профспілок), О. Зубаня (про початок десталінізації в культурній сфері та її незавершеність; безпідставну критику творів українських письменників і художників за сталінських часів), В. Коса (про втілення принципів критики і самокритики в діяльності КПРС), О. Неделіна (про здійснення принципу колективного керівництва місцевими парторганами), В. Позняка (про реформування партійного апарату), М.А. Титенко і М.П. Титенко (про заходи з подолання культу особи на рівні місцевих парторганізацій) та ін. [7]. Серед названих науковців в українському контексті десталінізаційні заходи розглядали О. Зубань, О. Неделін, В. Позняк, М.А. Титенко і М.П. Титенко.

Варто зазначити, що в роки брежнєвського керівництва з'являється ряд публікацій, присвячених реабілітаційному процесу. Ці дослідження проводилися працівниками правоохоронних органів, ученими й носили суто правовий характер. При цьому увага авторів акцентувалася не на вивченні самого ходу проведення амністії й реабілітації в період хрущовської «відлиги», а на аналізі та розробці законодавчої бази вирішення матеріальних

і соціально-побутових питань раніше виправданих осіб. Це пояснювалося тим, що дослідницька робота здійснювалася під суворим контролем владних функціонерів і, як правило, не виходила за межі обсягу наукової статті. Відмітимо праці таких авторів, як: Б. Безлепкін, Г. Колбая, Я. Мотовиловкер, М. Полякова, В. Савицький та ін. [8]. Крім XX з'їзду та процесу реабілітації, інші аспекти десталінізації радянського суспільства на другому періоді розвитку вітчизняної історіографії практично не досліджувалися.

У час третього періоду виявилися нові тенденції в наукових дослідженнях хрущовської «відлиги». Десталінізаційні заходи 1953–1964 років стали основою для дискусій про альтернативність, демократичний потенціал соціалізму, шляхи реформування комуністичної системи. За часів «перебудови» відбувається критичне осмислення історичного минулого країни, передусім років сталінського правління. По мірі розгортання демократичних перетворень починають з'являтися необхідні умови для вивчення процесу десталінізації та його суспільного впливу. У роки керівництва М. Горбачова було опубліковано ряд наукових праць, написаних на відкритих для доступу (хоча спочатку й доволі вузькому колу спеціалістів) архівних документах.

Помітним кроком у вивченні десталінізації у вітчизняній історіографії стали публікації М. Барсукова, В. Земскова, О. Зубкової, В. Кутузова, Т. Луковцевої, Л. Опенкіна, В. Пономарьова, Я. Рапопорта [9]. Виділені вони нами тому, що стосувалися не розроблених раніше аспектів десталінізаційного процесу. Так, у статті М. Барсукова висвітлюються перипетії протистояння між М. Хрущовим та «антипартійною групою», наголошується на важливості рішень червневого (1957 р.) пленуму в ході десталінізації. Водночас автор говорить про непослідовність цього процесу, оскільки в постанові пленуму нічого не говорилося про участь В. Молотова, Л. Кагановича і Г. Маленкова в організації масових репресій [10]. Дослідник В. Земсков уводить у науковий обіг архівні дані про чисельність спецпоселенців, зокрема представників депортованих народів і колишніх учасників націоналістичного підпілля; дає характеристику нормативно-правових актів щодо їх звільнення та наводить статистику звільнених за кожним актом. В. Земсков переконливо доводить, що дані, які містяться в публікаціях Р. Медведева, О. Солженіцина та ряду інших авторів, є значно перебільшеними і не обґрунтованими документально [11]. Невелика за обсягом монографія Л. Опенкіна важлива тим, що всупереч поширеній на той час думці про початок десталінізації після XX з'їзду КПРС, аналіз даного процесу він проводить із 1953 року. У дослідженні було схарактеризовано деякі аспекти десталінізації на початковому етапі, який охоплював 1953–1955 роки. Утім, практично невисвітленими залишилися реформаційні заходи Л. Берії та реабілітаційні процеси [12]. Позиції Л. Опенкіна дотримувалася й О. Зубкова, яка намагалася показати різні підходи до проведення

десталінізації, що втілювалися М. Хрущовим і Г. Маленковим у післясталінський період [13]. Ще одна публікація О. Зубкової присвячена дослідженню передумов жовтневого (1964 р.) пленуму ЦК КПРС та причин відставки М. Хрущова. Автор слушно зазначає, що політика десталінізації була далеко не послідовною і цілісною та змінювалася під впливом не тільки об'єктивних обставин, а й через посилення владних позицій самого М. Хрущова. Іншим важливим висновком О. Зубкової є той, що після невдач хрущовських перетворень у суспільстві з'явився своєрідний «синдром утоми» від змін, тяжіння до більш стабільних форм життя, які власне й вилилися в період брежнєвського «застою» [14]. Дослідження Т. Лукозцевої відіграло важливу роль у вивченні впливу десталінізаційного процесу на літературну діяльність радянських письменників [15]. Монографія В. Пономарьова стала першою спробою висвітлити спалахи антирадянської активності після XX з'їзду КПРС, повстання в Угорщині 1956 року, викриття «антипартійної групи» тощо. Побіжно висвітлюється опозиційний спектр суспільно-політичних настроїв радянського населення [16]. Праці В. Кутузова [17] і Я. Рапопорта [18] були присвячені дослідженню сфальсифікованих «резонансних справ» – «ленінградської» й «лікарів-шкідників» відповідно. Монографія Я. Рапопорта примітна тим, що він сам був звинувачений у «справі лікарів», а тому на власному досвіді висвітлював суспільну реакцію на закриття справи після смерті Й. Сталіна.

Характерною рисою публікацій періоду горбачовської «перебудови» було висвітлення процесу десталінізації на тлі різнобічної характеристики політичних діячів. У першу чергу тут варто відзначити дослідження діяльності М. Хрущова, який після своєї відставки понад 20 років залишався фігурою замовчування. Це праці Ф. Бурлацького, В. Дробіжева, Р. Медведєва, В. Новікова, Ю. Шаповала та ін. [19], а також збірник статей «Н.С. Хрущёв: Материалы к биографии» [20]. Серед названих авторів виділимо першого дослідника політичної біографії М. Хрущова – Р. Медведєва, праці якого видавалися за кордоном навіть у часи брежнєвського «застою». Примітною ознакою дослідження Р. Медведєва є використання свідчень очевидців та учасників десталінізаційних процесів, переважна більшість яких була зібрана на початку 1960-х років – заключному етапі хрущовського керівництва. Крім того, Р. Медведєв є автором книги «Они окружали Сталина», у якій містяться політичні портрети найближчих сталінських поплічників [21]. Відзначимо також видання збірника «Берия: Конец карьеры», що підтверджував загальноприйняту в тогочасній історіографії точку зору щодо Л. Берії як ката радянського народу [22]. При цьому десталінізаційним заходом уважався лише липневий (1953 р.) пленум ЦК КПРС, а реформаційні ініціативи Л. Берії або замовчувалися, або трактувалися як ворожі й зрадницькі.

Серед величезної кількості наукових праць, присвячених вивченню

діяльності Й. Сталіна та осмисленню сталінізму як явища вітчизняної історії, акцентуємо увагу на дослідженнях масової психології й суспільної свідомості радянського населення. Вони є важливими в тому контексті, що з'ясовують причини утвердження культу особи Й. Сталіна та його популярності в народі, пояснюють чинники негативного ставлення громадськості до репресованих осіб, дають відповіді на запитання: чому десталінізаційні заходи розпочалися за ініціативою «верхів», а не «низів», і чому значна частина суспільства не сприймала десталінізацію й виявилася не готовою до її проведення тощо. Відзначимо публікації Л. Гозмана й О. Еткінда, О. Зинов'єва, М. Маслова, Д. Ольшанського, З. Файнбурга та ін. [23].

У часи горбачовського правління істориками продовжували розроблятися теми XX з'їзду КПРС та реабілітації жертв сталінських репресій. Характерно, що в дослідженнях XX з'їзду відбувається зміщення головної уваги на доповідь М. Хрущова «Про культ особи і його наслідки». Вагомий внесок у вивчення процесу підготовки партійного форуму та тексту хрущовської доповіді, перипетій кулуарного протистояння у «верхах» щодо необхідності постановки питання про сталінський культ, впливу викриття Й. Сталіна на радянське суспільство тощо, зробили Ю. Аксютін, О. Волобуєв, Д. Волкогонов та автори збірника «XX съезд КПСС и его исторические реальности» [24]. Із другої половини 1980-х років відновлюється проведення реабілітації, яка фактично була згорнута після відставки М. Хрущова. Це викликає посилення інтересу науковців до проблеми виправдання жертв сталінського свавілля, що підкріплювався отриманням доступу до деяких документів з архівів силових структур. Результатом проведених досліджень стали публікації нових матеріалів відносно реабілітаційних процесів у роки хрущовської «відлиги» та пропозицій щодо вдосконалення попередньої законодавчої бази з метою оперативного вирішення питань про виправдання й відновлення прав репресованих осіб. Авторами цих публікацій були Б. Безлепкін, О. Ваксберг, В. Голубев і С. Юр'єв, М. Катков, Л. Космарська, О. Яковлев та ін. [25].

Тим самим, третій період розширив сферу дослідження десталінізації, хоча праць комплексного характеру так і не з'явилося, оскільки багато складових процесу залишилися не вивченими науковцями через недоступність архівних матеріалів або владні заборони. Аналогічними причинами можна пояснити й те, що практично всі публікації часів «перебудови» мали історико-політологічну спрямованість, тобто висвітлювали десталінізаційні заходи головним чином як результат ізольованих дій партійно-державного керівництва, залишаючи поза увагою настрої й особливості сприйняття пересічних громадян. Крім того, у тогочасних публікаціях майже не знайшла відображення десталінізація в національних республіках.

Для четвертого (**сучасного**) періоду розвитку історіографії характерним

стає прагнення переосмислити політичні події хрущовської «відлиги», відмовитися від багатьох стереотипів і звільнитися від жорсткої ідеологічної зашореності. Виникнення нових періодичних видань, науково-інформаційних центрів, зміна режимів архівосховищ, відкриття доступу до зарубіжних досліджень, поява нової генерації вітчизняних істориків, подолання цензури – все це якісно вирізняє нинішню історіографічну ситуацію від тієї, що була в радянські часи [26].

Сучасна українська історіографія. Після проголошення 24 серпня 1991 року державної незалежності України перед національною історичною наукою постало завдання довести свою самостійність і спроможність здійснювати серйозні дослідження, зокрема й такої важливої проблеми як десталінізація радянського суспільства. Одним із перших в українській історіографії дану проблему ґрунтовно почав вивчати В. Баран. Загальна характеристика десталінізаційного процесу містилася у праці дослідника «Україна після Сталіна: Нарис історії 1953–1985 рр.», яка була опублікована 1992 року [27]. У подальшому наукові розробки автора знайшли відображення у статті «Десталінізація в Україні: перша спроба» [28] та монографії «Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи», за написання якої він здобув ступінь доктора історичних наук [29]. У цих публікаціях дається визначення поняття «десталінізація», здійснюється її періодизація, з'ясовуються причини початку процесу та висвітлюється хід його проведення в Україні на кожному з трьох етапів (1953–1956, 1956–1961 і 1961–1964 рр.). Особливо важливим є виділення та характеристика В. Бараном першого етапу, який на той час не вважали десталінізаційним автори багатьох наукових та науково-популярних праць. Запропонована В. Бараном періодизація була нами взята за основу при складанні плану дослідження. Гадаємо, що вона найбільш адекватно показує динаміку і трансформацію процесу десталінізації.

Поряд з іншими питаннями В. Баран вивчає конкретні форми десталінізації, показує її суперечливий і непослідовний характер (зокрема, на прикладі реабілітації репресованих, повернення в Україну колишніх учасників оунівського підпілля тощо). У дослідженнях автора побіжно висвітлюється вплив десталінізації на політичну і морально-психологічну атмосферу в суспільстві. Цілком слушним видається висновок дослідника про те, що обмеження терору і деяке послаблення контролю означало вивід зміну кількісних, а не якісних параметрів радянської системи, що продовжувала залишатися типово тоталітарною, підпорядковуючи собі всі сторони суспільного буття. Потрібно відзначити також працю «Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.)», яка була написана В. Бараном та В. Даниленком [30]. Книга привертає увагу тим, що в ній хрущовські реформи аналізуються в контексті всієї повоєнної історії СРСР аж до його розпаду. Це дає змогу простежити як витоки й передумови десталінізації, так

і процес її подальшого згорання після відставки М. Хрущова. Хотілося б відмітити також статті В. Барана «Правляча верхівка в Україні у 1950–60-і рр.» (серед іншого в ній висвітлено сприйняття і здійснення партійно-державним керівництвом десталінізаційних заходів) та «Цензура в системі тоталітаризму» (описано завдання Головліту і його місцевих органів, а також вилучені з фондів загального користування видання) [31]. Усі наведені публікації вирізняються новизною та інформаційною насиченістю документальним матеріалом, збалансованістю його загальносоюзного і республіканського компонентів.

Вагомий внесок у дослідження періоду хрущовської «відлиги» зробив О. Бажан. Відзначимо його статті, присвячені процесу десталінізації в цілому. Водночас кожна з них є окремішньою за своїм змістом: в одній статті дається загальна характеристика здійснення процесу на території України [32], в іншій – акцентується увага на змінах у діяльності карально-репресивних органів у ході десталінізації [33], у третій – висвітлюється вплив політичної «відлиги» на культурне життя українського суспільства [34]. Автор використовує широке коло архівних матеріалів, на основі яких прагне показати половинчастість, обмеженість та непослідовність десталінізаційного процесу. Важливою також є стаття О. Бажана, у якій досліджується реабілітація в Україні впродовж хрущовської «відлиги» [35]. Звертають на себе увагу статистичні дані про чисельність спецпоселенців та хід їх подальшого звільнення; відомості про нормативно-правові акти, що слугували підставою для амністії й реабілітації громадян, які перебували в місцях відбуття покарання тощо. Окремо слід виділити праці соціально-історичного характеру, у яких досліджуються настрої й особливості сприйняття десталінізації пересічними громадянами. Зокрема, у монографії «Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.)», написаній О. Бажаном та Ю. Данилюком, висвітлюються: спалахи антирадянської активності після викриття сталінського культу на ХХ і ХХІІ з'їздах КПРС, становлення та розгортання кримськотатарського національного руху, настрої звільнених зі спецпоселення оунівців тощо [36]. Надалі положення монографії були розвинуті О. Бажаном у ряді статей, присвячених проблемам реакції українського населення на ХХ з'їзд КПРС, угорські події 1956 року, з'ясуванню ролі колишніх учасників націоналістичного підпілля в розвитку дисидентського руху, висвітленню мовного питання в Україні після ХХ з'їзду партії та ін. [37]. Позитивом публікацій О. Бажана є залучення значної кількості матеріалів із архівів органів внутрішніх справ і державної безпеки, які займалися збиранням інформації про протестні настрої населення, – ця обставина, значною мірою, визначила сам зміст зазначених праць.

Вплив десталінізаційних заходів на громадсько-політичне життя країни простежується у дослідженнях В. Тимцуника: монографії «Реформування системи влади та державного управління в УРСР (1953–1964 рр.)» [38] та 2-х

статтях, що відображають своєрідність викриття культу особи напередодні та після XX з'їзду КПРС [39]. Автор показує суспільну атмосферу після смерті Й. Сталіна, реакцію населення на такі події, як: викриття Л. Берії, проголошення Г. Маленковим нового курсу на соціальну переорієнтацію економіки, розвінчання сталінського культу тощо.

Монографія Ю. Ганжурова «Чорно-біла «відлига» у дзеркалі преси» містить розділ, присвячений аналізу періодики як важливого джерела інформації про політичні зміни у зв'язку з викриттям культу особи [40]. Крім того, науковий інтерес викликають авторські підрахунки співвідношення і питомої ваги критичних і схвальних оцінок окремих аспектів діяльності Й. Сталіна й «антипартійної групи» в періодичній пресі.

Дослідженню перебігу суспільно-політичних процесів у західноукраїнському регіоні в 1953–1964 роках присвячена кандидатська дисертація А. Корнейко [41]. У роботі висвітлено особливості десталінізації в регіоні, проаналізовано спроби вдосконалення радянської політичної системи, досліджено специфіку реабілітації західних українців. Автор характеризує суспільну атмосферу в Західній Україні після смерті Й. Сталіна, показує вплив на місцеве населення постанови Президії ЦК КПРС та «Доповідної записки» Л. Берії про політичну й господарську ситуацію в західних областях. Побіжно розкривається ставлення громадськості до початку десталінізації у сфері національних відносин. Дисертаційне дослідження суттєво доповнює монографія Ю. Сливки «Лаврентій Берія і Україна. 1953 рік» [42], у якій висвітлено завершальний етап діяльності керівника радянських карально-репресивних органів, розглянуто його політичну програму та проаналізовано місце України в її реалізації. Ю. Сливка слушно зазначає, що західноукраїнське населення в ході обговорення болючих соціально-політичних та національно-релігійних проблем, порушених у «Доповідній записці» Л. Берії, поступово втрачало почуття страху й починало критикувати політику радянської влади. У монографії також розкривається сприйняття українським населенням резолюцій липневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС, якими офіційно було оформлено усунення Л. Берії від влади, зважаючи на його «злочинну, антипартійну та антидержавну діяльність». Варто зазначити, що дослідженням А. Корнейко і Ю. Сливки був притаманний новий підхід до оцінки «луб'янського маршала» як реформатора. Подібних поглядів дотримувалися й автори статті «Національне питання у владних відносинах в СРСР після Сталіна» – В. Котигоренко і М. Панчук [43]. Крім реформаторських заходів Л. Берії, вони розглядають: процес звільнення зі спецпоселення українських націоналістів, повернення до духовного вжитку творів реабілітованих письменників, особливості соціально-правового становища депортованих народів тощо.

Значну роль у висвітленні проблеми реабілітації жертв політичних

репресій в Україні відіграли кандидатські дисертації Н. Жарикової і Є. Цокура. У роботі Н. Жарикової «Реабілітація жертв сталінізму і тоталітаризма в Україні (сер. 50-х – 1991 гг.)» зроблено спробу систематизувати та узагальнити заходи керівництва країни з десталінізації й демократизації суспільства [44]. Головну увагу автор приділяє реабілітаційним процесам у роки горбачовської «перебудови». Реабілітація за часів хрущовської «відлиги» розглянута оглядово і як один етап, без виділення хронологічних особливостей процесу та без урахування різновидів реабілітації й специфіки виправдання різних категорій репресованих. Значне місце в дисертації займає характеристика суспільно-політичних змін у державі, які впливали на хід проведення реабілітаційної роботи. Внесок праці Н. Жарикової полягає в тому, що вона стала першою спробою комплексного вивчення проблеми реабілітації, окресливши контури завдань дослідження процесу в майбутньому. Інше дисертаційне дослідження – «Реабілітація жертв політичних репресій в Україні у 1953–1964 рр.» – було проведено Є. Цокуром [45], який, значною мірою, врахував результати роботи Н. Жарикової. Серед основних наукових здобутків автора: визначення основних напрямків та особливостей проведення реабілітації в Україні у хрущовський період; систематизація й аналіз законодавчої бази здійснення реабілітаційного процесу та характеристика правового статусу реабілітованих; встановлення впливу політичної боротьби за верховну владу на хід реабілітації; дослідження процесу виправдання різних категорій репресованих і його особливостей тощо. Дослідник не ставив перед собою завдання висвітлити суспільну реакцію на проведення реабілітаційного процесу. Зазначимо, що дисертація Є. Цокура не тільки заповнила багато лакун в історіографії, але й залишила широкий простір для подальшого дослідження реабілітації, зокрема за рахунок надання пріоритету аналізу справ реабілітованих та розгляду трансформації різновидів процесу (юридичного, політичного, соціального, партійного й публічного). Положення кандидатських дисертацій були доповнені й розвинуті в публікаціях Л. Місінкевича, В. Пристайка, Л. Абраменка та ін. [46].

Політика радянського режиму щодо кримських татар та процес їх повернення в Крим після звільнення зі спецпоселення були досліджені в працях Р. Хаялі: монографії «Спецконтингент: кримський народ в умовах трансформації совєтської етнополітики (1944–1967 гг.)», статті «Возвращение крымских татар в Крым во второй пол. 50 – 80-х гг. XX ст.» та ін. [47]. Автор розкриває причини і наслідки депортації кримських татар, основні етапи відродження і діяльності національного руху тощо. Наукової цінності дослідженням Р. Хаялі додає використання документальних матеріалів центрального та місцевих архівів Республіки Узбекистан, де після депортації перебувала переважна більшість кримських татар. Боротьба депортованого народу за повернення на історичну батьківщину також

описується в праці лідера кримськотатарського руху М. Джемільова «Національно-освободительное движение крымских татар», монографії Ю. Зінченка «Кримські татари: історичний нарис» та ін. [48].

Деякі питання реабілітації колишніх учасників націоналістичного підпілля та її впливу на українське населення знайшли відображення у праці Г. Гончарука й О. Нагайцева «Расправа: Украинское повстанчество в советских документах 1954–1964 гг.» [49]. Проблеми соціальної адаптації й реінтеграції у суспільстві українських націоналістів, звільнених із місць ув'язнення і спецпоселення, висвітлюються в публікаціях І. Винниченка, В. Кафарського, В. Сергійчука та ін. [50].

У працях Ю. Шаповала [51] і В. Литвина [52] виявлено мотиви, обставини появи та наслідки «закритої» доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС. Науковці відзначають активізацію боротьби владних структур з «крамольними» настроями, що набували масового поширення після партійного форуму. Реакцію населення Криму на розвінчання сталінського культу досліджував Д. Омельчук [53]. Він указував на неоднозначність сприйняття доповіді М. Хрущова: домінуючим настроєм було схвалення, проте чимало громадян критикувало кремлівське керівництво і ставило під сумнів усю партійну лінію. Суспільний вплив десталінізаційних заходів також висвітлено С. Кульчицьким у статті «Спроби реформ (1956–1964)» [54]. Слушною видається думка автора про те, що основна частина партійного апарату після XX з'їзду не була готова розвінчувати Й. Сталіна: у багатьох парторганізаціях України критика культу особи сприймалася як наклеп на радянську владу. До викриття ж сталінських злочинів на XXII з'їзді суспільство було підготовленим і сприймало цю інформацію без шоку, виявляючи активність щодо усунення будь-яких зовнішніх проявів сталінського культу.

Окремі аспекти десталінізаційного процесу досліджувалися у статтях П. Киридона (про реформування партійно-державного апарату), В. Докашенка (про десталінізацію профспілок), О. Андрощука (про політику перейменувань об'єктів адміністративно-територіального поділу) та ін. [55].

Стан наукової розробки теми дисертації відображають публікації П. Киридона «Десталінізація в Україні: перспективні проблеми дослідження» [56] та Ю. Ніколайця «Процес десталінізації в роки хрущовської «відлиги» у дослідженнях вітчизняних учених» [57]. Щоправда, Ю. Ніколаєць в основному висвітлює праці українських істориків за радянських часів, обмежуючи характеристику сучасної історіографії аналізом матеріалів «круглого столу» з приводу 50-річчя XX з'їзду КПРС, який відбувся в Інституті історії України НАНУ.

Важливе значення мають публікації авторів, які вивчають становище окремих соціальних груп радянського суспільства у хрущовський період. Зокрема, у них побіжно простежуються особливості сприйняття та

реагування на десталінізаційні заходи у селянському, робітничому й інтелігентському середовищах. Відзначимо монографії І. Романюка «Українське село у 50-ті – першій пол. 60-х рр. ХХ ст.», А. Русначенка «Приспана сила. Робітники, робітничий рух і незалежні профспілки в Україні від кінця 40-х до початку 90-х рр.», Г. Касьянова «Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х рр.», Т. Марусик «Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: Реалії життя та діяльності (40–50-і рр. ХХ ст.)» та ін. [58].

Із початку 1990-х років в Україні відбулося кілька представницьких конференцій і «круглих столів», тематика яких серед іншого включала й питання десталінізації радянського суспільства. Виступи учасників були опубліковані у збірниках статей за підсумками проведення таких наукових форумів, як: «М. Хрущов і Україна» (Київ, 14 квітня 1994 р., присвячений 100-річчю від дня народження М. Хрущова), «Кримські татари: історія і сучасність» (К., 13–14 травня 1994 р., до 50-річчя депортації кримськотатарського народу), «Початок десталінізації в Україні» (К., 26 лютого 1996 р., до 40-річчя «закритої» доповіді М. Хрущова на ХХ з'їзді КПРС), «Після тирана: 50 років без Й. Сталіна» (К., 5 березня 2003 року), «Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки» (К., 23 лютого 2006 р., з приводу 50-річчя ХХ з'їзду КПРС) та ін. [59]. Результати наукової роботи провідних дослідників проблеми десталінізації, опубліковані в цих збірниках та раді інших видань, уже були нами проаналізовані вище.

Отже, у сучасній українській історіографії практично немає спеціальних робіт, у яких би досліджувалося ставлення населення до процесу десталінізації та простежувалася динаміка суспільно-політичних настроїв у ході його проведення. Виняток становлять лише публікації, присвячені темі ХХ з'їзду КПРС. Водночас наявні наукові праці в сукупності дають загальне уявлення про перебіг, особливості та наслідки десталінізації в Україні. Головна роль у цьому плані, безумовно, належить комплексним дослідженням десталінізаційного процесу, а також працям, що розглядають його окремі аспекти впродовж усього періоду хрущовської «відлиги».

Сучасна російська історіографія. Значний доробок у вивченні проблеми десталінізації радянського суспільства належить російським історикам. Після розпаду Радянського Союзу вони опублікували цілу низку робіт, присвячених даному процесу. Серед них у першу чергу варто виділити монографію О. Зубкової «Общество и реформы 1945–1964» [60], що вирізняється глибоким соціально-психологічним аналізом настроїв населення. На перший план автор ставить не події як такі, а рефлексивний ряд: реакція на події в середовищі сучасників, відображення їх суспільною свідомістю і трансформація останньої. Це дозволило О. Зубковій реконструювати історичну дійсність ніби зсередини, через світовідчуття учасників реформ. Увага дослідниці переважно зосереджується на

висвітленні суспільного впливу десталінізації у 1953–1956 роках, зокрема процесів амністії й реабілітації, викриття Л. Берії, проголошення курсу на соціальну переорієнтацію економіки, XX з'їзду КПРС. Автор зупиняється на проблемах життєвого облаштування звільнених із місць ув'язнення, говорить, що в ході реабілітації відбулася еволюція масової свідомості, яка знайшла свій вияв у зміні на краще в ставленні громадськості до репресованих. Можна погодитися з положенням праці про зростання політичної ваги нового керівництва після втілення низки соціально-економічних заходів. Водночас видається спірним твердження О. Зубкової про те, що оцінка особи Л. Берії і його діяльності після липневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС мала винятково негативне забарвлення. Поспішним також є висновок автора про те, що після XX з'їзду КПРС була зруйнована система страху суспільства перед владою. На нашу думку, ці та ще деякі неточності пояснювалися браком архівних матеріалів про настрої населення, які, у своїй переважній більшості, були засекреченими в період підготовки монографії. Примітно, що О. Зубкова передусім прагнула показати настрої, відмінні від офіційної ідеологічної лінії. Цьому сприяло залучення матеріалів свідків і очевидців тих подій – представників столичної інтелігенції. У підсумку в монографії дещо перебільшувалося протистояння народу і влади. Загалом же праця О. Зубкової на час свого виходу в 1993 році була новаторською й унікальною в історіографії. Висновки щодо соціально-психологічного стану радянського суспільства в період хрущовської «відлиги» не втратили своєї актуальності донині й становлять значну наукову цінність для дослідників. Положення монографії доповнила стаття «Маленков и Хрущёв: личный фактор в политике послесталинского руководства» [61]. Доповнення полягало в аналізі реформаторських заходів Л. Берії, зокрема змін у галузі національної політики, а також у розгляді альтернативних шляхів здійснення десталінізації, які репрезентували Г. Маленков, М. Хрущов і Л. Берія. Починаючи з середини 1990-х років О. Зубкова зосередила всю увагу на дослідженні суспільних настроїв у післявоєнний період.

Започатковане О. Зубковою дослідження соціально-психологічних аспектів суспільного життя в контексті хрущовських реформ було продовжене і розвинуте в ряді монографій О. Пижикова [62]. При аналізі цих публікацій впадає в око, що автор десталінізаційні заходи розглядає в контексті реформування політичної, соціально-економічної та культурної сфер упродовж хрущовської «відлиги». Головну увагу О. Пижиков акцентує на аналізі самих суспільно-політичних подій, опосередковано висвітлюючи настрої населення. Це дозволяє досліднику при розгляді проведення реформ показувати динаміку масової свідомості та її трансформацію. Значне місце у працях О. Пижикова також відводиться вивченню національного питання у післясталінський період. На думку автора, основними напрямками національних рухів в Українській РСР були такі: рух за надання національної

незалежності (Західна Україна); рух, орієнтований на захист та збереження національної культури і мови (Східна Україна); рух депортованих народів за відновлення своїх конституційних прав (кримські татари та ін.); рух за еміграцію з СРСР (євреї, частково радянські німці). Виходячи з даного поділу, О. Пижиков дає загальну характеристику розвитку національних рухів у республіці в 1953–1964 роках.

Спробу реконструювати ставлення радянського населення до зовнішньо- і внутрішньополітичних заходів хрущовської доби, зокрема й дедалінізаційних, було здійснено Ю. Аксютіним у монографії «Хрущёвская «оттепель» и общественные настроения в СССР в 1953–1964 гг.» [63]. Основною джерельною базою для проведення дослідження стали матеріали опитувань свідків і очевидців тих подій, які проводилися студентами факультету історії, політології й права Московського педагогічного (нині Московського державного обласного) університету. Новизна монографії полягає у поданні кількісних параметрів у оцінках суспільством тих чи інших заходів радянського керівництва. Щоправда, відсоткові показники, які відображають ставлення населення до цих заходів, мають суттєві розбіжності (до 20-25%) у різні роки опитувань (наводяться дані за 1997–1999 рр.). Тим самим, отримані результати практично не дозволяють установити дійсну реакцію суспільства на певну подію. Очевидною помилкою стало ігнорування партійної, соціальної, регіональної та інших ознак опитуваних. Це має вагоме значення, адже комуністи володіли більшою кількістю інформації, ніж безпартійні; суттєво вирізнялися настрої селянства, робітництва й інтелігенції; населення одних регіонів критичніше сприймало політику радянської влади, а населення інших – навпаки, лояльніше тощо. Крім того, надмірна кількість фактологічного матеріалу про настрої громадськості майже не супроводжується відповідним авторським аналізом. Позитивом монографії Ю. Аксютіна є висвітлення широкого спектру суспільно-політичних настроїв, пов'язаних із проведенням дедалінізації, а також детальний аналіз взаємовідносин усередині вищого партійного керівництва, зокрема й механізму прийняття рішень відносно подолання спадщини сталінізму.

Цікавий ракурс для дослідження обрала С. Згоржельська, яка написала працю «Борьба консервативной и реформаторской тенденций в общественно-политической жизни СССР. 1953–1964 гг.» [64]. Вивчення політичних відносин на владному Олімпі та громадських настроїв дало автору можливість провести порівняльний аналіз поглядів прихильників та противників дедалінізаційних заходів упродовж хрущовської «відлиги». Слушним видається висновок С. Згоржельської про те, що згортання дедалінізації було зумовлено наростанням суперечностей між демократичними настроями народних мас та консервативними настроями партійно-державної еліти. Тема внутрішньополітичної боротьби у вищому

ешелоні влади та її впливу на хід десталінізації радянського суспільства була продовжена в книзі колишнього керівника архівної служби Росії Р. Піхоя «Советский Союз: история власти. 1945–1991» [65]. Наукова цінність праці полягає, перш за все, у використаній автором ґрунтовній джерельній базі, передусім раніше недоступних документальних матеріалах із фондів Президії й Секретаріату ЦК КПРС. Р. Піхоя вперше проаналізував текст «закритого» листа ЦК від 19 грудня 1956 року «Про посилення політичної роботи партійних організацій в масах і попередження вилазок антирадянських, ворожих елементів» та ще ряд важливих джерел. У ході викладу матеріалу автор детально розглядає хід обговорення доповіді М. Хрущова про культ особи комуністами, комсомольцями та «безпартійним активом», а також суспільну реакцію на усунення Л. Берії. Новим моментом у даній книзі стало дослідження ставлення співробітників МВС до відставки «луб'янського маршала». Важливе значення мав вихід статті Ю. Жукова «Борьба за власть в партийно-государственных верхах СССР весной 1953 г.» [66], у якій, із допомогою залучення нових архівних матеріалів, описувалися події на владному Олімпі напередодні та після смерті Й. Сталіна. Автор висвітлює позиції членів «колективного керівництва» щодо подальшого реформування країни та десталінізаційні заходи Л. Берії.

Помітне місце в історіографії займають публікації М. Зезіної: монографія «Советская художественная интеллигенция и власть в 1950-е – 60-е годы» і стаття «Шоковая терапия: от 1953-го к 1956 году» [67]. У них досліджуються суспільно-політичні події хрущовської «відлиги» та їх вплив на трансформацію масової свідомості. При цьому увага акцентується на інтелігенції, як найбільш конструктивній частині суспільства. Автор зазначає, що з 1953 по 1956 рік радянські громадяни пережили два психологічних потрясіння: смерть Й. Сталіна і шок від викриття його злочинів. Слушним також видається твердження дослідниці про поступове наростання конфлікту між частиною рядової інтелігенції й офіційною партійною лінією, який значною мірою коригував кроки кремлівського керівництва по десталінізації й, зрештою, призвів до її згортання. Крім названих праць, відзначимо дві невеликі монографії М. Зезіної у співавторстві з Т. Сивохіною: «От сталинской диктатуры к «коллективному руководству»» [68] та «Апогей режима личной власти. «Оттепель»». Поворот к неосталинизму» [69], у яких дається загальна характеристика десталінізації та її суспільного впливу.

Вагому роль у вивченні періоду хрущовської «відлиги» відіграють статті В. Наумова [70]. У ряді публікацій він детально висвітлює ключові моменти десталінізаційного процесу, виходячи з матеріалів партійних з'їздів, пленумів ЦК КПРС, протоколів Президії ЦК та інших документів. Автор також досліджує механізм прийняття рішень, що спрямовувалися на десталінізацію країни. При цьому вчений розглядає й особливості реформаційних

перетворень у національних республіках. Однак, із деякими поглядами В. Наумова можна не погодитися. Зокрема, у статті, присвяченій «справі Жукова», спірним видається положення про те, що не було об'єктивних підстав для відставки міністра оборони в жовтні 1957 року [71]. Наша точка зору щодо діяльності маршала Г. Жукова знаходить підтвердження у працях провідної дослідниці з цього питання – Ю. Абрамової [72]. На основі проведеного дослідження вона робить висновок, що відставка Г. Жукова була детермінована конфліктом між політичним керівництвом і армією, який мав 2 сторони: відомчу – суперечності між партійним апаратом і Збройними Силами, та особистісну – непрості стосунки міністра оборони зі своїми підлеглими і владою [73].

Окремо відзначимо статтю В. Наумова, присвячену висвітленню реабілітаційного процесу в контексті діяльності М. Хрущова [74]. У ній автор наводить факти причетності М. Хрущова до організації сталінських репресій, говорить про те, що, паралельно з проведенням реабілітації, за вказівкою партійного лідера масово проводилися арешти й виносилися судові вироки. Загальний огляд ходу проведення реабілітації в роки хрущовського правління подається у вступних статтях О. Артизова і Ю. Сигачова до 1-го й 2-го томів збірника документів «Реабилитация: как это было» [75]. Законодавчу базу реабілітації, яка склалася з середини 1950-х років, розглядали Л. Бойцова та В. Бойцова в публікації «Восстановление и охрана прав жертв массовых репрессий: состояние и перспективы законодательного регулирования» [76]. Питання реабілітації й соціально-правового статусу колишніх учасників націоналістичного підпілля та представників депортованих народів розглядалися у працях В. Земскова, О. Волобуєва, М. Губогло і С. Червоної, Т. Царевської та ін. [77].

Опозиційну палітру настроїв щодо політики радянської влади, у тому числі й офіційної інтерпретації десталінізаційного курсу, було відображено в публікаціях «Власть и оппозиция. Российский политический процесс XX ст.», «Крамola: Инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежневe. 1953–1982 гг.» та ін. [78]. Новизною останньої, крім наведених документів, став аналіз О. Едельман, Е. Завадською, В. Козловим і С. Мироненком близько 5000 архівно-слідчих справ засуджених за крамолу, результати якого були відображені у вступній статті та авторських коментарях до розділів. Ставлення населення до процесу десталінізації також розглядалося у працях М. Барсукова, П. Вайля і О. Геніса, Р. Медведєва, О. Стикаліна та ін. [79].

Важливе значення мають публікації, у яких десталінізаційні перетворення та їх суспільний вплив подаються в контексті висвітлення життя й діяльності політичних діячів. Виділимо книги таких дослідників, як: Р. Баландин, Ф. Бурлацький, М. Мерцалов, М. Рубін, Ю. Рубцов, О. Топтигін та ін. [80]. Останнім часом у російській історичній науці стала виявлятися тенденція до виправдання сталінської злочинної діяльності, що значною

мірою підкріплюється позицією вищого керівництва країни. Серед великої кількості праць звернемо увагу на книгу В. Сироткіна «Сталин. Как заставит людей работать?» [81], у якій автор прагне показати переваги сталінського правління у порівнянні з хрущовським і брежнєвським. При цьому він більше висвітлює не сам зміст десталінізаційних заходів, а перипетії протистояння на владному Олімпі, які передували їх прийняттю, роблячи наголос на підпорядкованість цих заходів тактичним політичним потребам і розрахункам.

Певні аспекти десталінізації радянського соціуму в контексті суспільно-політичних змін у період хрущовського правління знайшли відображення у кандидатських дисертаціях О. Воронцова, М. Петренко, О. Ряполової та ін. [82]. Зазначимо, що через засекреченість значної частини фондів регіональних архівів та слабе використання матеріалів федеральних архівів дослідникам не вдалося скласти цілісної картини сприйняття та реакції населення на десталінізаційні заходи впродовж 1953–1964 років. Ставлення громадськості до цих заходів розглядається у межах розділу дисертації й по суті обмежується лише оцінкою курсу на викриття культу особи Й. Сталіна.

Таким чином, у сучасній російській історіографії проблема десталінізації суспільства за хрущовської доби розроблена набагато краще, ніж в українській. Існує цілий ряд наукових праць соціально-історичного характеру, в яких суспільно-політичні події досліджуються з позицій їх сприйняття пересічними громадянами. Водночас в історіографії практично не знайшли відображення десталінізаційні заходи в національних республіках. Крім того, немає комплексного дослідження ставлення населення до процесу десталінізації у 1953–1964 роках. Дане питання вивчається або в контексті реформування країни загалом, або в окремих аспектах. При цьому весь спектр суспільно-політичних настроїв висвітлюється далеко не завжди. Дослідники часто вдаються до залучення матеріалів опитувань свідків та очевидців подій хрущовських часів, які не завжди відображають існуючі й домінуючі настрої безпосередньо у 1953–1964 роках, а головне, не дають змогу простежити динаміку і трансформацію у ставленні населення до десталінізації. Недоступність ряду джерел у російських архівах не дозволяє науковцям скласти цілісну картину й проаналізувати суспільно-політичні настрої, які висловлювалися громадянами лише в період хрущовської «відлиги». Компенсувати брак матеріалу дослідники прагнуть за рахунок проведення опитувань, однак зібрані нині висловлювання піддалися суттєвому впливу часу і вже більше належать до історичної пам'яті, ніж до реальної оцінки подій у 1953–1964 роках. На нашу думку, якщо в дослідженнях залучаються висловлювання щодо десталінізаційних заходів, зібрані в сучасний період, то вони повинні наводитися паралельно з висловлюваннями хрущовського періоду. Це дасть можливість провести авторський аналіз настроїв населення і з'ясувати, які з них змінилися, а які не

піддалися корекції. Зрозуміло, що зважаючи на складність поставленого завдання, його можна реалізувати в межах докторської дисертації або ґрунтовної монографії. При розгляді ставлення населення до процесу десталінізації потрібно враховувати партійну, соціальну, регіональну та інші ознаки, що практично не робилося у проаналізованих нами працях.

Західна історіографія. У західній історіографії проблеми десталінізації радянського суспільства можна виділити два етапи розвитку: 1) середина 1950-х – друга половина 1980-х років, коли зарубіжні дослідники практично не мали доступу до фондів радянських архівів; 2) із початку 1990-х років до наших днів, коли вони отримали такий доступ.

Характерною особливістю переважної більшості публікацій західних авторів було висвітлення десталінізаційного процесу в контексті загальної характеристики суспільно-політичного життя хрущовської доби, зокрема перебігу боротьби за владу, механізму прийняття партійних рішень, особистості лідерів тощо. Тим самим, яскраво виявлялася історико-політологічна спрямованість цих публікацій із неминучим, у даному випадку, переважанням інтересу до вищих політичних сфер. Не маючи в радянські часи доступу до архівних джерел, західні історики були вимушені спиратися на мемуари, публіцистику й усні свідчення.

Передусім виділимо дві праці, які були опубліковані в СРСР і мали певний ідеологічний підтекст, викладаючи офіційну позицію щодо оцінки певних подій. Монографія Т. Кліфа «Сталинистская Россия: Марксистский анализ» [83] вийшла після XX з'їзду КПРС, коли на Заході став відомим зміст «закритої» доповіді М. Хрущова про культ особи. Публікація Т. Кліфа підтверджувала концепцію особистої вини Й. Сталіна за зловживання, які були допущені в минулому. Інша монографія – «Перспективы социализма после десталинизации» – написана П. Ненні й видана 1963 року [84]. У ній автор акцентує увагу на пріоритетності втілення в життя Програми «будівництва комунізму» та її потенційних можливостях. Позиція П. Ненні щодо необхідності припинення критики сталінізму була суголосною з позицією тодішнього радянського партапарату.

Загалом же західна історіографія, на першому етапі, знаходилася під впливом певних ідеологічних тенденцій, різних доктрин антикомунізму й антирадянзму, що накладали суттєвий відбиток на дослідження. Найбільш показовими в цьому плані були публікації політичних емігрантів і радянських правозахисників. Потрібно відзначити вихід у світ монографії М. Градобоева «Десталинизация: Разоблачения XXII съезда КПСС» [85], у якій уперше висвітлювався відновлений наступ на Й. Сталіна й «антипартійну групу». Десталінізаційна кампанія під час та після XXII з'їзду проводилася відкрито, а тому брак архівних джерел автору сповна вдалося компенсувати за рахунок залучення матеріалів періодичної преси. Сприйняття радянськими громадянами смерті Й. Сталіна та їхнє ставлення до

початку десталінізації вперше спробував показати В. Гришко у праці «Що сталося в СРСР у зв'язку із смертю Сталіна?» [86]. Скептична реакція українських націоналістів на розвінчання М. Хрущовим сталінського культу знайшла відображення у компактній книжці під назвою «ХХ з'їзд КПСС без маски», яка вийшла у 1956 році в «Бібліотеці українського підпільника» [87]. Праця російського правозахисника Л. Алексєєвої «История инакомыслия в СССР (новейший период)» [88] стала першим комплексним дослідженням діяльності опозиційних сил у СРСР, зокрема різних національних та релігійних рухів. Особливості соціально-правового становища депортованих громадян розглядалися в монографії О. Некрича «Наказанные народы» [89]. Питання обмеженості й непослідовності в процесі реабілітації політичних в'язнів та колишніх учасників націоналістичного підпілля порушувалося у праці Б. Кравціва «На багрянотому коні революції: До реабілітаційного процесу в УРСР» [90]. Цікавою видається стаття Г. Алексєєва «Количественные параметры культа личности» [91], у якій автор, на основі підрахунку кількості згадувань прізвищ Й. Сталіна, М. Хрущова і Л. Брежнєва в передових статтях «Правды» та поміщених у цій газеті фотографій даних правителів, зробив висновок про іманентну притаманність культу особи радянській системі. Загальна характеристика десталінізації та її суспільний вплив висвітлювалися в публікаціях А. Амальрика, Ю. Глазова, Б. Кравченка, І. Курганова, Б. Левицького та ін. [92].

Серед праць власне зарубіжних дослідників хотілося б відзначити монографію А. Ван Гудовера «Межі десталінізації в Радянському Союзі. Політична реабілітація в Радянському Союзі починаючи зі Сталіна» [93], яка підбила перші підсумки вивчення теми реабілітації в історіографії. У праці автор використав матеріали преси, офіційних документів і різноманітної довідкової літератури, виданої в СРСР. А. Ван Гудовер докладно проаналізував юридичний, соціальний, партійний і публічний аспекти реабілітації. Важливим видається висновок науковця про активізацію процесу публічного виправдання репресованих після ХХІІ з'їзду КПРС, який він зробив на основі підрахунку кількості статей, присвячених жертвам терору. Проблеми депортації кримських татар і їх реабілітації, політика владних структур щодо цього народу знайшли відображення у книзі А. Фішера «Кримські татари» [94]. Суттєвий вклад у вивчення процесу десталінізації в СРСР також унесли Л. Лабедз, Р. Літл, С. Опенхейм, Х. Ритво, Дж. Шапіро та ін. [95]. Реформи Л. Берії, у контексті висвітлення його політичної біографії, розглядав дослідник Т. Витлін [96], а реформи М. Хрущова – дослідники Дж. Бреслауер, Б. Лазич, К. Лінден, М. Тату, М. Франкланд, Б. Чотінер та ін. [97].

На сучасному етапі західні історики зберегли традиційний для себе метод дослідження, що полягав у широкому використанні джерел мемуарного характеру, але тепер уже це робилося в поєднанні з залученням

масового конкретно-історичного матеріалу, який було виявлено в російських і українських архівах, узято з опублікованих збірників документів тощо. Намітилася тенденція відходу від загальнополітичних проблем у зарубіжних дослідженнях. Крім того, вчені стали більш об'єктивними при написанні праць.

Значний інтерес у науковому середовищі викликали докторська дисертація Й. Горлицького «Десталінізація і політика російського кримінального судочинства. 1953–1964» [98] та монографія Д. Фільцера «Ера Хрущова: Десталінізація і межі реформ у СРСР, 1953–1964» [99]. У праці Й. Горлицького досліджуються процеси реформування карально-репресивних органів та лібералізації кримінального законодавства, зокрема зменшення термінів і пом'якшення умов відбуття покарання. Публікація Д. Фільцера присвячена аналізу десталінізаційного процесу, передусім встановленню причин його обмеженості, незавершеності та поступового згортання. Обидві праці були написані на початку 1990-х років і мали новаторський характер. Однак, через засекреченість значної частини архівних матеріалів, автори слабо висвітлили суспільно-політичні настрої радянського населення. У монографії В. Шляпентоха «Радянська інтелігенція і політична влада: Ера після Сталіна» [100] знайшла відображення палітра поглядів на десталінізацію, які різко контрастували з офіційною ідеологічною лінією. Особливості сприйняття населенням Східної України десталінізаційного курсу побіжно висвітлювалися у праці Г. Куромії «Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки» [101]. Відзначимо також написання У. Таубманом першої (виданої російською мовою) повної біографії М. Хрущова [102], за яку автор був удостоєний Пулітцерівської премії. На основі величезного, багато в чому унікального матеріалу, історик ретельно і скрупульозно дослідив життя й діяльність М. Хрущова. Примітно, що значна увага в книзі У. Таубмана приділяється висвітленню десталінізаційних заходів та їх впливу на радянське суспільство. Вагомий внесок у дослідженні проблеми десталінізації також належить Дж. Боффа, Н. Верту, В. Еггелінгу, М. Малії, Дж. Хоскінгу та ін. [103].

Отже, здобутки західної історіографії стали серйозним підґрунтям для вітчизняних учених наприкінці 1980-х років, коли почалося переосмислення подій хрущовської «відлиги», вивільнення від жорсткої ідеологічної зашореності тощо. Переважна більшість праць зарубіжних авторів мала історико-політологічну спрямованість. Спеціальних досліджень, які б вивчали суспільно-політичні настрої радянського населення в період «відлиги», зважаючи на недоступність архівних джерел, практично не проводилося. Публікації соціально-історичного характеру стали поширюватися лише на сучасному етапі. Крім того, важливе значення мала поява ряду узагальнюючих праць, присвячених десталінізації.

Підсумовуючи зроблений огляд та аналіз літератури, зазначимо, що в історіографії немає жодного комплексного дослідження ставлення українського населення до процесу десталінізації в 1953–1964 роках. Наявні праці стосуються лише окремих аспектів проблеми або побіжно висвітлюють суспільний вплив цього процесу. Деякі історики спробували на загальносоюзному рівні показати ставлення населення до десталінізації, розглядаючи його в контексті суспільно-політичних настроїв хрущовського періоду. Однак, їм не вдалося висвітлити сприйняття громадськістю всіх ключових моментів процесу, а також динаміки і трансформації настроїв населення. Останнє пояснювалося тим, що в ході дослідження переважно залучалися матеріали опитувань, зібрані в наш час, тоді як документально зафіксовані настрої 1953–1964 років вивчалися слабо і поверхово. Крім того, у наявній літературі практично відсутній диференційований підхід при аналізі сприйняття радянськими громадянами десталінізаційних заходів, тобто мало враховуються партійні, соціальні, регіональні та інші ознаки тогочасного населення.

Джерельна основа роботи дослідження базується на широкому колі історичних джерел, які можна поділити на кілька груп:

- 1) архівні матеріали, що не були опубліковані;
- 2) опубліковані документи;
- 3) матеріали періодичних видань;
- 4) джерела мемуарного характеру.

У ході роботи над монографією були використані матеріали 17 архівів: Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ), Російського державного архіву новітньої історії (РДАНИ), Російського державного архіву соціально-політичної історії (РДАСП), Державного архіву Російської Федерації (ДА РФ), Державних архівів в Автономній Республіці Крим (ДААРК), Вінницької (ДАВО), Житомирської (ДАЖО), Запорізької (ДАЗО), Львівської (ДАЛО), Одеської (ДАОО), Полтавської (ДАПО), Харківської (ДАХО), Чернівецької (ДАЧВО), Чернігівської (ДАЧГО) областей, а також Архіву Управління Служби безпеки України (УСБУ) в Полтавській області. Значна частина опрацьованих архівних матеріалів уперше залучається до наукового обігу.

Варто зазначити, що через існуючі в СРСР ідеологічні настанови, жорсткі цензурні обмеження і заборони ставлення населення до процесу десталінізації довго залишалося практично недослідженим. Тема десталінізації обходила й при опитуваннях радянських громадян першим в історії країни Інститутом суспільної думки, що був заснований Б. Грушиним у травні 1960 року при газеті «Комсомольская правда» [104]. Але це зовсім

не означає, що верховна політична й державна влада не цікавилася народними поглядами. Вивченням думки громадян (на свій лад, звичайно, за власною методикою і під своїм кутом зору) займалися органи внутрішніх справ і державної безпеки. На основі повідомлень численних таємних інформаторів на підприємствах, в організаціях, установах, військових частинах дані органи складали зведення й огляди. Доволі часто останні присвячувалися окремим групам населення: інтелігенції, студентам, селянам, транспортним робітникам та ін. Систематично складалися й зведення за матеріалами перлюстрованих листів. Ці відомості про настрої населення регулярно надсилалися до обкомів, ЦК КПУ і ЦК КПРС, де узагальнювалися у спеціальних інформаційних відділах. Зведення підрозділів МВС і КДБ доповнювалися документами партійних органів, які також збирали аналогічні відомості. Так, доповідачі й лектори, що виступали на зборах парторганізацій і трудових колективів, зобов'язані були інформувати про запитання аудиторії до них. Їх доповідні відклалися в партійних фондах архівів. Там же зберігаються листи в партійні органи, редакції газет, у яких люди намагалися донести до керівництва інформацію, що, як вони вважали, до нього не доходила. Дослідниця О. Великанова слушно зазначає, що інформація партійних органів мала більш лояльний до влади характер, ніж відомості органів внутрішніх справ і державної безпеки. Це пояснювалося декількома причинами. По-перше, присутність члена партії часто змушувала людей корегувати свої висловлювання. По-друге, секретар парторганізації був відповідальний за моральний стан колективу. Доносячи в райком про настрої трудящих, він мимоволі або свідомо міг прикрашати ситуацію. Таємні ж служби створювалися спеціально, щоб виявляти загрози для режиму настрої – їм потрібно було постійно доводити необхідність свого існування [105]. При роботі з відповідними архівними справами нами враховувалися різні принципи документоутворення.

Найбільш повно використані в дослідженні джерела про настрої населення, що знаходяться у партійних фондах архівів, відображає така класифікація: 1) інформаційні зведення відділів ЦК КПРС і ЦК КПУ; 2) доповідні записки інспекторів ЦК КПРС і ЦК КПУ про становище в регіонах; 3) інформаційні матеріали і звіти місцевих партійних органів (головним чином, обкомів); 4) переліки запитань, які задавалися слухачами під час лекцій і зборів; 5) матеріали обговорень партійних і урядових рішень серед населення (стенограми зборів, інформаційні зведення, листи, зведення листів); 6) інформаційні записки про настрої населення, які надходили з інших державних відомств і громадських організацій [106].

У ЦДАГО України було вивчено матеріали фонду 1 (ЦК КПУ), зокрема документи так званої «Окремої папки», що мала найвищий рівень секретності (оп. 16), особливого сектору ЦК КПУ – секретну (оп. 24) і загальну (оп. 30,31) частини, а також листи і заяви трудящих (оп. 41).

Переважаюча більшість опрацьованих справ належить до секретної частини, тобто опису 24. Ці справи власне й стали основою для проведення комплексного дослідження ставлення населення Української РСР до процесу десталінізації. Особливо хотілося б відзначити важливу роль документів, які стосувалися реабілітаційних процесів. Більш повне уявлення про суспільно-політичні настрої вдалося скласти завдяки опрацюванню листів і заяв громадян до партійно-державних органів (оп. 41). Матеріали загальної частини найбільше посприяли висвітленню суспільної атмосфери після смерті Й. Сталіна та XXII з'їзду КПРС (оп. 30,31). Документи «Окремої папки» допомогли при вивченні процесу реформування карально-репресивних органів і лібералізації системи відбуття покарання; дали можливість зрозуміти механізм прийняття владних рішень щодо протидії поширенню антирадянських настроїв і розгортанню діяльності українських націоналістів; простежити хід реабілітації колишніх учасників націоналістичного підпілля та її суспільний вплив (оп. 16).

Значна частина інформації про настрої населення міститься в документах союзних партійних органів, що зберігаються у фондах російських федеральних архівів – РДАНІ й РДАСП. У ході аналізу справ цих фондів ми зосередили увагу на виявленні тієї інформації, яка була відсутньою в українських архівах. Виняткову цінність становлять документи фондів 2 і 5 РДАНІ (відповідно, пленуми й апарат ЦК КПРС). Завдяки матеріалам пленумів ми простежили хід десталінізації економічної сфери країни (оп. 1). Вагоме значення також мали опрацьовані справи, що відносяться до такої важливої структури партапарату, як Загальний відділ (ф. 5, оп. 30). Документи в справах даного опису не тільки партійного походження, тобто підготовлені в надрах відділу, але й отримані з інших радянських відомств. Відзначимо, зокрема, пропозиції громадян до Ради Міністрів СРСР про увічнення пам'яті Й. Сталіна, матеріали органів МВС і КДБ про антирадянські прояви, витяги з перлюстрованих цими органами листів тощо. Значний інтерес становлять інформаційні зведення про настрої населення та огляди листів громадян, направлених безпосередньо в ЦК КПРС і газету «Правда». У колекції РДАСП були використані матеріали фонду 17 (ЦК КПРС), опису 165 (наради), зокрема стенограма зустрічі кремлівського керівництва з представниками інтелігенції 7–8 березня 1963 року, що свідчила про згорання «відлиги» в культурній сфері. Інформація про реагування населення на найважливіші суспільно-політичні події періоду «відлиги» знайшла відображення у листах до редакції журналу «Коммунист» (ф. 599, оп. 1). Важливі відомості про десталінізацію містяться у справах фондів Г. Маленкова (№ 83), П. Поспелова (№ 629), П. Шелеста (№ 666). Крім того, нами були опрацьовані матеріали відділення документації молодіжних організацій РДАСП. З фонду ЦК ВЛКСМ (М–1) використовувалися стенограми пленумів (оп. 2) та документи відділу

пропаганди й агітації (оп. 32).

Важливе значення під час роботи над монографією мали архівні фонди державних і урядових відомств. Зокрема у ЦДАВО України було вивчено матеріали Президії Верховної Ради УРСР (ф. 1), Ради Міністрів УРСР (ф. Р–2), Міністерства юстиції УРСР (ф. Р–8), Верховного Суду УРСР (ф. 24) та Прокуратури УРСР (ф. 288). Опрацьовані документи дали змогу з'ясувати особливості соціально-правового становища осіб, звільнених з місць ув'язнення і спецпоселення; простежити процес їх адаптації й реінтеграції в суспільстві; виявити проблеми матеріально-побутового облаштування даних осіб та міру реагування на ці проблеми владних структур тощо. Оскоро слід виділити матеріали Головліту при Раді Міністрів УРСР (ф. 4605), які містять перелік публікацій радянських діячів, вилучених з бібліотек і книготорговельної мережі в ході десталінізації, а також перелік видань реабілітованих осіб, що були повернені до широкого вжитку. Важливі відомості в цьому контексті мали також справи Головліту при Раді Міністрів СРСР, які містяться у фонді Р–9425 ДА РФ. Вони дають інформацію про вилучені й повернені праці на загальносоюзному рівні.

У роботі також використовувалися матеріали архівних фондів творчих спілок, які містяться в ЦДАМЛІМ України. За допомогою них вдалося розширити уявлення про специфіку сприйняття представниками інтелігенції процесу десталінізації, простежити хід реабілітації репресованих діячів культури й мистецтва, ознайомитися з клопотаннями творчих організацій перед радянськими органами про виправдання, відновлення порушених прав чи увічнення пам'яті їхніх колишніх і дійсних членів. Нами були опрацьовані окремі справи фонду Спілки художників України (№ 581) та фонду Спілки письменників України (№ 590).

Джерельну базу центральних архівів суттєво доповнили матеріали обласних архівів. Вони дозволили простежити регіональну специфіку сприйняття українським населенням десталінізаційних заходів, розглянути хід реабілітації парткомісіями при обкомах, виявити інформацію про суспільно-політичні настрої, яку місцеві партфункціонери приховували від республіканського й союзного керівництва тощо. Зокрема при написанні монографії використовувалися справи таких обласних архівів: ДААРК (ф. 1 – Кримський обком, ф. 111 – Кримський сільський обком); ДАВО (ф. П–136 – Вінницький обком, ф. П–141 і ф. П–7181 – Вінницькі промисловий і сільський обкоми); ДАЖО (ф. П–76 – Житомирський обком, ф. П–4596 і ф. П–4597 – Житомирські промисловий і сільський обкоми); ДАЗО (ф. 102 – Запорізький обком); ДАЛЮ (ф. П–3 – Львівський обком, ф. П–2941 – Львівський промисловий обком); ДАОО (ф. П–11 – Одеський обком, ф. П–11486 – Одеський промисловий обком); ДАПО (ф. 15 – Полтавський обком, ф. 3 і ф. 8 – Полтавські промисловий і сільський обкоми, ф. Р–4085 – виконком Полтавської облради депутатів трудящих); ДАХО (ф. П–2 і ф. П–

69 – Харківські обком і міськком, ф. П–10923 і ф. П–10924 – Харківський сільський і промисловий обкоми); ДАЧВО (ф. 1 – Чернівецький обком); ДАЧГО (ф. П–470 – Чернігівський обком, ф. П–8331 і ф. П–8332 – Чернігівський сільський і промисловий обкоми).

На прикладі архівно-слідчих справ, що знаходяться в Архіві УСБУ в Полтавській області, було з'ясовано механізм боротьби репресивно-каральних органів із антирадянськими проявами та показано непослідовність десталінізації, зважаючи на продовження репресій проти інакомудців.

До другої групи джерел уходять **документальні публікації** – стенографічні звіти та матеріали ХХ [107], ХХІІ з'їздів КПРС [108], сесій Верховної Ради СРСР (у серпні 1953 і лютому 1955 рр.) [109], ряду пленумів ЦК КПРС. Примітно, що деякі з останніх були включені в тематичні збірники, видані Міжнародним фондом «Демократія» (МФД) наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років: «Лаврентий Берія. 1953», «Молотов, Маленков, Каганович. 1957», «Георгий Жуков» та «Никита Хрущев. 1964» [110]. Важливе значення в ході нашого дослідження мали відомості збірників про настрої населення з приводу відставки Г. Жукова й М. Хрущова, про реформаційні заходи Л. Берії після смерті Й. Сталіна тощо. Крім того, були опрацьовані стенограми пленумів ЦК КПРС, що відбувалися в листопаді 1962 року (присвячувався питанням поділу партійних комітетів на промислові й сільські) та червні 1963 року (розглядалися питання ідеологічної роботи) [111]. Виняткову цінність мають 1-й і 2-й томи видання МФД «Реабілітація: как это было» [112], які містять перелік реабілітаційних документів хрущовського періоду, показують механізм прийняття владних рішень і боротьбу навколо них. Відзначимо також вагому роль (у з'ясуванні позицій союзного й республіканського керівництва щодо десталінізаційних заходів) документальних публікацій – «Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы» [113] та «Политическое руководство Украины. 1938–1989» [114]. Значну увагу було приділено аналізу матеріалів Верховного Суду й Прокуратури СРСР про антирадянські настрої населення, опублікованих у книзі «Крамola: Инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежневe. 1953–1982 гг.» [115]. Цінна інформація з історії кримськотатарського національного руху міститься в збірнику «Кримські татари. 1944–1994 рр.: Статті, документи, свідчення очевидців» [116]. При виконанні наукової роботи, у меншій мірі залучалися матеріали ряду інших видань.

Третю групу джерел складає **періодична преса** досліджуваного періоду. На сторінках газет знайшла відображення офіційна інтерпретація десталінізаційного курсу, що визнавалася єдино правильною та не могла заперечуватися чи піддаватися критиці. Громадяни не мали права висловлення власної точки зору на суспільно-політичні події хрущовської

добі. Тому на шпальтах газет наводилися лише ті настрої, які підтверджували нібито одностайне схвалення й підтримку офіційної позиції влади. Використовуючи ці матеріали, ми з'ясували ідеологічну лінію партапарату в ході здійснення деєталінізації, а потім визначили ступінь збігу з нею поглядів населення та виявили спектр «крамольних» настроїв. Необхідна інформація була взята з центральних газет «Правда», «Известия», «Труд» і «Красная звезда», республіканських – «Радянська Україна», «Правда України», «Літературна газета», «Колгоспне село» й «Робітничая газета», а також місцевих – «Вечірній Київ», «Бугская заря» (Миколаїв), «Вільне життя» (Тернопіль), «Днепровская правда» (Дніпропетровськ), «Закарпатська правда» (Ужгород), «Знамя коммунизма» (Одеса), «Зоря Полтавщини» (Полтава), «Ленінська правда» (Суми), «Луганская правда» (Луганськ), «Придунайская правда» (Ізмаїл), «Радянська Волинь» (Луцьк), «Радянське слово» (Дрогобич), «Социалистический Донбасс» (Сталіно–Донецьк) та «Черкаська правда» (Черкаси).

Заключна група – це **джерела мемуарного характеру**, до яких належать спогади, записки, мемуари людей, що пережили хрущовську епоху й запропонували власний погляд на деєталінізаційні заходи. Ці джерела, хоча й суб'єктивні, але дають можливість побачити історичні події зсередини, скласти уявлення про хід думок і зміну почуттів населення того часу. Мемуарний ряд відкривають спогади політичних діячів: М. Хрущова, Г. Жукова, Л. Кагановича, А. Мікояна, В. Молотова, П. Шелеста, Д. Шепілова та ін. [117] Вони розкривають сприйняття й оцінку колишніми керівниками країни процесу деєталінізації радянського суспільства. Не менш цікавими є свідчення про діяльність кремлівських правителів, зроблені представниками їх найближчого оточення: О. Аджубеєм, С. Алілуєвою, Г. Арбатовим, С. Берією, Ф. Бурлацьким, О. Бучиним, А. Маленковим, С. Хрущовим та ін. [118] На відміну від названих публікацій, що мають політологічне спрямування, мемуари наукової і творчої інтелігенції переважно носять соціально-історичний характер. Автори віддають пріоритет відтворенню суспільної атмосфери періоду «відлиги», висвітленню деєталінізаційних заходів та їх впливу на тогочасну громадськість, обгортанню власної позиції щодо політики хрущовського керівництва тощо. Цінну інформацію можна знайти в спогадах А. Білінського, Є. Гінзбург, І. Еренбурга, О. Некрича, Ю. Полякова, Я. Рапопорта, А. Сахарова, К. Симонова та ін. [119] Насамкінець, хотілося б відзначити приватні бесіди зі свідками й очевидцями подій хрущовської епохи, чії спогади допомогли досліднику зрозуміти суспільно-політичні настрої, відчути моральний стан населення та реконструювати соціальну обстановку того драматичного і непростого часу. Дані матеріали внесли суттєвий вклад у виконання головного завдання монографії – висвітлити ставлення українського населення до процесу деєталінізації в 1953–1964 роках.

Отже, джерельна база, яка була використана автором, містить достатньо фактологічного матеріалу для розкриття теми наукового дослідження. Документальним підґрунтям монографії стали опрацьовані нами архівні матеріали з понад 40 фондів 17 архівосховищ України та Російської Федерації. Переважна більшість цих матеріалів стали доступними для науковців упродовж двох останніх десятиріч, однак у контексті порушеної проблеми залишалися малодослідженими або недослідженими взагалі. Примітно, що значна частина інформації була нами вперше залучена до наукового обігу. Важливе значення в ході роботи мали документальні публікації, які розширили уявлення про процес подолання спадщини сталінізму. Джерела мемуарного характеру дали можливість виділити суб'єктивний фактор в оцінці десталінізаційних заходів, що в період «відлиги» мав вагомий вплив на їх проведення. Матеріали періодичної преси дозволили виокремити суспільно-політичні настрої, що відповідали офіційній ідеологічній лінії.

РОЗДІЛ 2

ОЦІНКА НАСЕЛЕННЯМ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ (1953 – поч. 1956 рр.)

2.1. Моральний стан і масові настрої українського населення після смерті Й. Сталіна

Болісний і тривалий шлях, яким іде українське суспільство, звільняючись від тенет тоталітарної системи, передбачає не тільки демонтаж віджилих політичних і економічних інститутів, створення правової держави, становлення ринкової економіки, але й кардинальні зміни в суспільній свідомості. Підвалини цього процесу були закладені у роки, що ввійшли в історію як період хрущовської «відлиги».

Провісником початку «відлиги» стало 5 березня 1953 року – дата смерті Й. Сталіна. Тогочасний соціум розпочав важкий рух до оновлення, болісно переосмислюючи пройдене і намагаючись визначити контури майбутнього. У людей поволі формувалося нове ставлення до життя, вони звільнялися від страху перед репресіями, ставали вільнішими у своїх висловлюваннях і вчинках.

Протягом кількох десятиліть у свідомості радянських громадян утверджувався образ «дорогого батька, учителя і друга». Рік у рік потужна машина пропаганди, партійний та державний апарати створювали своєрідний міфологічний тип – «вождя народів» [1]. Тому, звичайно ж, вплив особи Й. Сталіна не міг зникнути із суспільної свідомості й відійти в минуле одразу після його смерті.

Проблема взаємовідносин влади й суспільства в період хрущовської «відлиги» достатньо детально висвітлена в українській історіографії, однак за межами уваги істориків продовжує залишатися не менш важливе питання сприйняття влади та її політики суспільною свідомістю. Виходячи з вищенаведеного, наше завдання полягає в тому, щоб, спираючись на документи і свідчення, реконструювати обстановку після смерті Й. Сталіна, виділити особливості масової свідомості, які були характерними для населення УРСР, визначаючи його дії.

Зі смертю Й. Сталіна розпочався повільний дрейф у бік відносної лібералізації радянського режиму. В умовах правління вождя виросло й пережило екстремальний досвід колективізації, війни, руїни нове покоління. Елементарними для нього стали страх і голод, армійська дисципліна й гордість за переможну країну, бідність і схилиння перед тоталітарною

владою.

Диктатура Й. Сталіна втілила в життя мрію тираній усіх епох – абсолютного панування над людиною, над її тілом і душею. Крім того, система соціалізму, що встановилася в СРСР, пред'явила своє владне право на переробку особи й створення Нової Радянської Людини. Вона створювалася не тільки шляхом поголовного фізичного знищення найбільш яскравих, динамічних і освічених представників народу, але й шляхом виховання населення у відповідних умовах і з відповідною ідеологією [2].

З точки зору російського дослідника К. Гаджиева, важливе місце в комплексі ідей і механізмів, спрямованих на зміну людської природи, займає жорсткий контроль над свідомістю людини, її думками, намірами, внутрішнім світом [3]. Напевно, досить зрозумілу позицію марксизму-ленінізму з цього питання сформулював В. Маяковський, який декларував у поемі «Владимир Ильич Ленин»: «Единица! Кому она нужна?! Голос единицы тоньше писка. Кто ее услышит? – Разве жена... Единица – вздор, единица – ноль...». Тоталітарне панування прагне організувати людство так, як нібито воно є одним індивідом, намагається звести всіх до єдиних незмінних реакцій поведінки.

«Маленька людина» – спочатку царський, а потім «простий радянський» вірнопідданий – стала складовим елементом мегасистеми насилля, лягла в її основу, а потім підтримувала й зберігала цю систему. Бунт проти неї був неможливий і не мав сенсу, не тільки зважаючи на її «непохитну могутність», а й тому, що неможливо було уявити собі по-іншому впорядкований соціальний світ. «Іншого не дано» – цей самозахисний постулат системи був міцно вбитий у масову свідомість [4]. При цьому способом самозбереження для будь-якої радянської людини залишалася віра в ілюзію. Соціалістична ілюзія допомагала їй існувати в системі, у якій можна було змінитися лише самому. До того ж по-радянськи вчили жити, починаючи буквально з дитячого садочка. Вірність соціалістичній ідеології була гарантією безпеки від репресивної машини держави [5].

Офіційна пропаганда посилено підтримувала ейфорію серед населення, у тому числі наскрізь фальшивий культ вождя серед «трудящих мас». Одночасно Й. Сталін для виправдання масових репресій роздур до небувалих масштабів психоз і моральний терор навколо так званого «загострення класової боротьби». «Шпигнофобією» і супутнім їй почуттям страху перед органами внутрішніх справ і державної безпеки перехворіли цілі прошарки суспільства. І саме це полегшило Й. Сталіну встановлення тоталітарної системи.

Після смерті вождя виникає затяжна криза влади, яка була пов'язана з відсутністю механізму передачі правління. Питання «переділу влади» стали, напевно, основними для його спадкоємців. Саме тоді в політичний лексикон увійшло доволі невизначене і мало зрозуміле поняття «колективне

керівництво», яке у відомому сенсі відображало лише ситуацію тимчасового консенсусу в правлячій групі. Саму установку на «колективне керівництво» вперше проголосив Г. Маленков у своїй «інавгураційній» промові на IV сесії Верховної Ради СРСР 15 березня 1953 року. На думку історика О. Зубкової, з одного боку, виникнення «колективного керівництва» стало реакцією на утворений після смерті Й. Сталіна вакуум влади, а з іншого – воно народилося із заперечення проявів жорсткої диктатури [6].

Член Президії ЦК А. Мікоян із цього приводу згодом зазначить таке: «Коли формувалося керівництво держави і партії, всі учні Сталіна, хто багато років працював під його управлінням і хто міг надати допомогу в роботі, знайшли ділянку своєї діяльності й свою долю відповідальності за справу. І всі розуміли, що сталінське керівництво можна було замінити тільки керівництвом колективу, що тільки колектив у цілому міг замінити товариша Сталіна, а не окрема особа» [7].

На спільному засіданні пленуму ЦК КПРС, Ради Міністрів і Президії Верховної Ради СРСР 5 березня 1953 року (ще Й. Сталін був живий!) Г. Маленков і Л. Берія, два найбільш впливові члени керівної групи, по суті, продиктували вищому партійному і радянському керівництву рішення про розподіл ключових посад у партії й державі та про нову структуру органів вищого ешелону влади. Вони виступали за те, щоб центр ваги влади перевести із Президії ЦК у Раду Міністрів. Партія повинна була займатися лише агітацією, пропагандою й організаційною роботою. Усі політичні й господарські питання повинні були вирішувати уряд і відповідні відомства.

Певним кроком на шляху здійснення цих задумів було висунення більшої частини членів Президії ЦК на роботу в уряді. Г. Маленков, Л. Берія, В. Молотов, найбільш впливові фігури в той час, очолили Раду Міністрів СРСР. Крім того, троє названих осіб, разом із членами Президії ЦК М. Булганіним і Л. Кагановичем, увійшли в склад Президії Ради Міністрів [8]. Ще три члени Президії ЦК – А. Мікоян, М. Первухін і М. Сабуров – стали міністрами, але не входили до даного органу. Член Президії ЦК К. Ворошилов був призначений головою Президії Верховної Ради, і лише один член Президії ЦК, М. Хрущов, увійшов у склад Секретаріату ЦК із вказівкою на те, що він повинен зосередитися тільки на цій роботі [9].

Відомі дослідники М. Геллер і О. Некрич зазначають, що «Г. Маленков і Л. Берія допустили серйозну помилку, переоцінивши посади голови уряду й державної безпеки і недооцінивши володіння контролем над партійним апаратом. Не сама посада голови Ради Міністрів СРСР важлива для утримання влади, а важлива особистість голови уряду. Й. Сталін на посаді голови Ради Міністрів залишався всевладним диктатором. Таким він був і без цієї посади. Г. Маленков лише займав посаду, але не був диктатором. Він був не більше, ніж головою Ради Міністрів» [10]. Про це красномовно свідчили й

народні настрої. Так зав. клубом станції Коростень-Подільський Житомирської області Савельєв із приводу змін у керівних органах партії й уряду заявив: «Маленков це нерідний син Сталіна і тому його вибрали головою Ради Міністрів. Маленков ніколи не буде вождем радянського народу» [11].

Якщо Й. Сталін ще був поза критикою, то цього не можна сказати про його наступників. Зі смертю диктатора ореол безгрішності партійного керівництва зник. Люди поступово позбавлялися страху перед владою, відходили від позицій аполітичності й абсентеїзму, багато з них починали відверто висловлювати власні думки, погляди стосовно суспільно-політичного життя країни. Зокрема заступник начальника Чернігівської дистанції зв'язку, член КПРС Гермаш заявив: «Звичайно з'явилася розгубленість як у народі, так і серед них, членів уряду. Кожен боїться взятися за цю справу... ну Маленков говорить, давайте мовби я візьму владу в свої руки. Але як він усе перекрутив, переламав усе. Витягнув Жукова*, той постраждав у свій час за жидів. Об'єднав міністерства МДБ і МВС – працюйте, а то сидите великі гроші отримуєте. Ворошилову дав солідну роботу, а до цього часу возив солому для військових частин. Вишинського призначив постійним представником в ООН, тріпай мовби там язиком» [12].

Щоб набути такого авторитету і такої репутації, яка була у Й. Сталіна, перед новим керівництвом постала необхідність чимось захопити більшість громадськості й, передусім, керівні кадри управлінського персоналу, еліту. У траурні дні була розгорнута широка агітаційна кампанія за вступ до лав КПРС. Активність українського населення, а відповідно й ставлення до радянської влади, були неоднаковими в різних регіонах. Цю тенденцію можна простежити за чисельністю заяв громадян із проханням прийняти їх до партії. Найбільше бажаючих було у східних областях: Харківська – 6898, Ворошиловградська – 3336, Сталінська – 2037 заяв. Децю меншу активність проявляло населення Півдня та Центру: Дніпропетровська обл. – 1100, Ізмаїльська обл. – 832, Одеська обл. – 659, Київ – 500, Запорізька обл. – 378. Найменше заяв про прийом до партії надійшло в західних областях: Дрогобицька – 257, Львівська – 230 [13]. Таким чином, наведені дані свідчать про значну підтримку радянської влади населенням великих промислово розвинутих областей, де життєвий рівень був відносно високим. Набагато менше підтримували заходи партійно-державного керівництва жителі областей, у яких переважала орієнтація на сільськогосподарське виробництво, де було надзвичайно складне соціальне і матеріальне становище громадян. Крім того, негативні настрої західноукраїнського населення пояснювалися нетривалим перебуванням території у складі СРСР і заходами, які проводилися після її приєднання, зокрема насильницькою

---

* Жуков Г.К. у березні 1953 року був призначений першим заступником міністра оборони СРСР.

колективізацією, русифікацією, боротьбою з націоналістичним підпіллям, примусовим виселенням громадян, призначенням керівних кадрів зі східних областей тощо.

Доволі показовим було прагнення нового керівництва країни якомога швидше перегорнути сторінку і почати «роздрібнення» фігури небіжчика. У «Правді», яка вийшла в день смерті Й. Сталіна, у траурній рамці його фото займало лише чверть шпальти, тоді як комуністичні газети у Західній Європі помістили великі портрети на всю шпальту. Деяким іноземним гостям офіційно пояснили, що необхідно підбадьорити народ, вселити йому віру в майбутнє, а не зосереджуватися надмірно на оплакуванні минулого [14]. Подібні погляди виявлялися і в діяльності республіканського партійного керівництва на чолі з Л. Мельниковим. Зокрема, відділом пропаганди й агітації ЦК КПУ була визнана невдалою стаття письменника Ю. Дольд-Михайлика «Скорбота Києва», опублікована 9 березня 1953 року, у день поховання Й. Сталіна, у газеті «Вечірній Київ». Зазначалося, що «відчаєм і могильною тугою віє від цього творіння, що описує скорботні п'ять хвилин великого горя... Але ж якими бадьорими й животворними були промови Маленкова, Берії, Молотова!» [15]. За безвідповідальне ставлення до виконання своїх службових обов'язків, яке виявилось в незадовільній подачі матеріалів до газети, було звільнено завідувача відділом партійно-політичної роботи редакції О. Калиновського [16].

Не доводиться сумніватися і в тому, що самі політичні лідери країни уявляли себе абсолютно несумісними з «культом особи». До речі, вживання ними цього поняття було доволі умовним, покликаним якимось оформити «на словах» відмову від ритуального вшанування вождів. Уже наступного дня після похорону Й. Сталіна, увечері 10 березня, Г. Маленков на засіданні Президії ЦК КПРС відзначив, що «у нас були великі ненормальності, багато йшло по лінії культу особи», – і підкреслив: «уважаємо обов'язковим припинити політику культу особи» [17]. Ім'я носія цього культу тоді названо не було. Але з 20 березня Й. Сталін перестає згадуватися в заголовках газетних статей, його майже не цитують. Згідно з наказами начальника Головного управління по охороні військових і державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР К. Полоника за 1953 рік, із бібліотек громадського користування і книготорговельної мережі мав бути вилученим ряд видань, які присвячувалися життю та діяльності Й. Сталіна, наприклад: «Великий вождь і учитель» (5 вид. за 1936–1937 рр., заг. тираж 160 тис. прим.), «Зустрічі з великим вождем: Розповіді знатних людей України про свої зустрічі з тов. Сталіним» (1939 р., 10 тис. прим.), «Юнацькі роки великого вождя» (1936 р., 20 тис. прим.) [18].

Однак очевидно, що особа Й. Сталіна не могла відійти в минуле і продовжувала превалювати в масовій свідомості після його смерті. Протягом 30 років у всьому політичному житті країни домінувала ця постать: 30 років

безперервних переворотів і перетворень. Почуття народу були складними й драматичними, вони відповідали труднощам тих подій і тієї боротьби, яку народ вів під керівництвом діяча, що тільки-но зійшов зі сцени. Так, на траурному мітингу викладачів і курсантів Полтавських обласних дев'ятимісячних партійних курсів курсант Костенко у виступі сказав: «Ім'я товариша Сталіна освітлювало наш шлях у найтяжчі роки випробувань. Із цим ім'ям ми пережили всі негаразди, і ми перемогли. Немає мірила, яким би можна було виміряти все те, що зробив для народу Йосиф Віссаріонович за своє життя...» [19]. «Померла найгеніальніша людина нашої епохи, яка відкрила радянському народу світлий шлях до щастя», – заявив сталевар металургійного заводу Сталіно Клименко [20].

До партійно-державних органів країни потоками почали надходити листи громадян та резолюції партійних організацій і трудових колективів із пропозиціями, як краще увічнити пам'ять померлого вождя. Зокрема, підтримуючи ініціативу викладачів і студентів, партійний комітет і дирекція Київського політехнічного інституту зверталися до першого секретаря ЦК КПУ Л. Мельникова з проханням увійти в ЦК КПРС і уряд СРСР із клопотанням про присвоєння інституту імені Й. Сталіна [21]. Студент учительського інституту Е. Пайгін, учитель школи № 15 І. Ковальський і медсестра поліклініки Ю. Коваленко з міста Ізмаїла вносили у Президію Ради Міністрів СРСР пропозицію навечно присвоїти В. Леніну і Й. Сталіну звання – Почесний секретар ЦК КПРС і Почесний голова Радміну СРСР. У своїй мотивувальній записці вони зазначали, що це: «По-перше, дозволить обирати В. Леніна і Й. Сталіна, поряд із ЦК КПРС і Радянським урядом, у Почесну Президію будь-яких зборів трудящих. По-друге, буде постійно символізувати, що при вирішенні якого-небудь питання ЦК і урядом вони завжди керуватимуться вказівками В. Леніна і Й. Сталіна» [22]. Серед інших пропозицій щодо увічнення пам'яті вождя найчастіше надходили такі, як: збереження його тіла, встановлення пам'ятників правителю [23], заснування орденів і медалей Й. Сталіна, виготовлення значків із його зображенням, запровадження дня пам'яті генералісимуса, перейменування СРСР у Союз Радянських Сталінських Республік, вироблення клятви вождю, що буде прийматися перед вступом у партію тощо [24]. Це було не тільки, навіть не стільки прагнення простих людей «вислужитися» перед вищестоящими органами, а свідчення щирої любові та відданості диктатору.

Пересічні громадяни втрачали вищого авторитета, до якого можна було апелювати, на чію мудрість і справедливість вони могли сподіватися. «Наш народ утратив кращого друга, батька й учителя рідного Й. Сталіна. Цю сумну подію переживає все людство», – говорив начальник доменного цеху заводу «Запоріжсталь» Щербаков [25]. Почуття глибокої скорботи переполювали жителя міста Золотоноша Черкаської області М. Бурмаги, який у листі до своїх родичів писав: «На нашу долю випало велике нещастя... День і ніч не

висихають очі. Плачуть жінки і чоловіки, старі й малі. Всі носять траур. Великий Сталін усе своє життя віддав народу...» [26]. Жалкувала учениця Барського ремісничого училища Вінницької області Войцехівська: «Від нас пішла найдорожча і найближча людина – Йосиф Віссаріонович Сталін. Немає таких слів, якими можна було б висловити смуток із приводу такої тяжкої втрати» [27].

Водночас смерть Й. Сталіна, що уособлював не тільки владу, але й цілісну систему життєво значущих цінностей, багатьма сприймалася як падіння системи, за яким неминуче повинні були наступити винаятково негативні наслідки. Мільйони людей не знали іншого лідера. Тому природно і неминуче майже у кожного виникали тривожні думки – яке життя буде без нього, що буде без нього з країною? [28]. Відносно даної ситуації О. Зубкова слушно зазначає, що «не надії на зміни на краще, а побоювання «як би не стало гірше» формували головну психологічну настанову тих днів» [29]. До того ж обертів набирала так звана «гонка озброєнь», яка була суттєвим каталізатором панічної реакції громадськості. «Американо-англійські імперіалісти погрожують нам війною, намагаються підірвати мирне життя радянських людей», – висловлював свої побоювання машиніст Тернопільського паровозного депо І. Юханов [30]. Хвилювався за майбутнє і завгосп школи № 10 Полтави М. Данішев: «Я твердо переконаний, що товаришу Сталіну навмисне ускладнили хворобу, щоб усунути його до весни й використати розгубленість і відсутність твердого керівництва в країні для розв'язання агресивної війни» [31].

Значний вплив на суспільно-політичні настрої українського населення здійснювала офіційна пропаганда, що постійно нав'язувала йому певні стереотипи. Оскільки в «розпалі» перебувала антисемітська кампанія, дехто винними в смерті диктатора вбачав кремлівських лікарів. Наприклад учителька школи № 10 Полтави К. Рильщикова заявляла: «Ніхто не повірить, що товариш Сталін помер без участі лікарів-шкідників, які, без сумніву, отруїли його... Смерть товариша Сталіна може викликати міжусобицю і боротьбу за владу» [32]. Перебуваючи під впливом революційних гасел, письменник із Києва Б. Палійчук зазначав: «Сталін учив нас бути пильними, стежити за тим, щоб ворог із жодного боку не міг підступитися до нас. Виконати цю батьківську волю вождя – наш священний обов'язок. Будьмо ж пильні й непримиренні до ворогів, усі свої сили, знання і життя віддамо справі Леніна-Сталіна, справі комунізму!» [33].

Траплялися випадки, коли люди не відчували особливого горя, спокійно, байдуже ставилися до того, що сталося. Зокрема, 6 березня 1953 року товарний касир станції Київ-Петрівка Г. Комолова на запитання касира Гарловської, чому вона не носить траурної стрічки, заявила: «Я далека від цього трауру» [34]. Також спостерігалася, хоча й не дуже в той час помітна, але реакція прямо протилежної властивості: чимало людей у нашій країні

зітхнули з полегшенням. «Дід-поляк був репресований, батька вигнали з військового училища», – так згадувала роки сталінського правління Г. Бикова з міста Бердичева Житомирської області [35]. Домогосподарка з Херсону М. Санжикова відносно смерті Й. Сталіна говорила: «А тож правда написана в Біблії, що червоний дракон помре на 30-му році свого царювання» [36].

Начальник машинолічильної станції Харківського заводу № 75 І. Бухін заборонив робітникам слухати по радіо передачу траурного мітингу на Красній площі в Москві під час поховання Й. Сталіна. За «антипартійну поведінку» він був виключений із складу членів КПРС [37]. Різкий виступ стосовно Й. Сталіна в траурний день, 7 березня 1953 року, здійснив солдат в/ч 31090 Будівельного управління Північного флоту, уродженець села Круподеренці Полтавської області І. Кириченко. За проведення «антирадянської агітації, спрямованої на послаблення радянської влади» (ст. 58-10, ч. 1 КК РРФСР), вироком Військового трибуналу Північного флоту його було засуджено до 10 років позбавлення волі з обмеженням у правах терміном на 3 роки [38]. Щоправда, зі зміною політичної ситуації в країні, І. Кириченку вдалося звільнитися від відбуття покарання. Військова Колегія Верховного Суду СРСР задовольнила касаційну скаргу солдата і знизила міру покарання до 5 років із застосуванням Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про амністію» від 27 березня 1953 року [39].

Варто зазначити, що після смерті Й. Сталіна відбуваються масштабні зміни масової свідомості населення радянської України, основний зміст яких полягав у зниженні суспільної довіри владі. Багато мільйонів людей тривалі роки зазнавали неймовірних злиднів і жертв. Але їх терпінню настала межа. Громадяни все частіше починають висловлювати невдоволення існуючими порядками: важким матеріальним становищем, низьким рівнем життя, гострою житловою кризою. Чимало людей втрачають віру в обіцяне партією «світле майбутнє». Так, наприклад, співробітниця 1-го спецвідділу МВС УРСР, член КПРС М. Курмаз у бесідах із колегами заявляла: «Ось, нібито, нам говорять про будівництво комунізму, про турботу за людину, про достаток продуктів та інших предметів споживання, а купити нічого не можна, жирів немає, ходимо роздягнені, голодні». Крім того, у розмові Курмаз висловлювалась, що, напевно, у країнах народної демократії також відбудуться зміни – вони, швидше за все, відійдуть від табору, очолюваного Радянським Союзом [40].

Показовим був лист робітника Козельщинського харчокомбінату, жителя Кременчука І. Львова на адресу Президії Верховної Ради СРСР і Ради Міністрів СРСР, у якому він скаржився на умови життя в країні й критикував діяльність партійно-державного керівництва. Автор зазначав, що «неймовірні, непосильні податки змусили робітників і колгоспників піти на все. Комуністична тиранія вже набридла... скрізь панують комуністи... Народ знемагає від голоду, дорожнеча неймовірна, продуктів харчування в

торгівельних крамницях немає, доводиться закупляти на базарі у спекулянтів, заробіток проти життєвої потреби у 3-4 рази нижчий. Для того, щоб прожити місяць до своєї зарплати, необхідно вкрати десь що-небудь – інакше загинеш із сім'єю. Це тільки на харчування, а ще ж потрібне взуття, одяг та інше» [41].

Не можна скидати з рахунків досвід і особисті спостереження радянських людей, які пройшли фронт, побували за кордоном під час служби в армії у роки Великої Вітчизняної війни. Навіть в умовах воєнного стану і руїни життя в країнах Європи було кращим, ніж у СРСР. Люди змогли оцінити й зіставити досягнення західної цивілізації з радянською реальністю [42]. Незалежно від соціального статусу і суспільної активності вже одне їх «повернення» вело до якісних змін у суспільстві. Характерним був такий приклад. За проведення антирадянської агітації до кримінальної відповідальності в травні 1953 року була притягнута жителька хутора Гулаківка Полтавської області Ю. Попович: побувавши в Німеччині й повернувшись по каналу репатріації в СРСР, вона критично висловлювалася стосовно колгоспної і податкової системи, радянської преси, будівництва комунізму в країні [43].

Наростало невдоволення й серед громадян, що знаходилися на протилежному полюсі – відбували покарання в ГУЛАГу. Власні спогади і спостереження після смерті Й. Сталіна наводить український політемігрант А. Білинський, який на той час перебував у концтаборі в місті Сиктивкарі. Красномовним є такий уривок із його розмови зі слідчим:

Слідчий: Якими перспективами живуть в'язні?

Білинський: Вони розраховують тільки на війну. У них іншого виходу немає. Вони не сміють зв'язувати з радянською дійсністю ніяких надій, бо вона їм, крім страждання, ніяких перспектив не дає.

Слідчий: Але в міру того, як ми будемо наближатися до комунізму і для в'язнів прийде розв'язка.

Білинський: Я в те не вірю. Як не вірю і в те, що ви коли-небудь станете наближатися до комунізму [44].

Отже, смерть Й. Сталіна значувала собою завершення необмеженої терористичної диктатури, яка існувала в країні майже чверть століття. Особливої ваги ця подія набувала внаслідок того, що постать Й. Сталіна була символом і, водночас, втіленням цього жахливого правління. Існуюча система тотального контролю і примусу держави над особою будувалася з його повеління, під його керівництвом, вона виходила на диктатора і спиралася на нього, фактично без свого головного носія це була інша система. Саме тому радянський соціум початку 1950-х, вкрай обмежений у соціальному, побутовому і матеріальному планах, після березня 1953 року перебував у стані очікування катаклізмів і ще більших економічних труднощів. Такі уявлення закономірно впливали з усієї системи усталеного

способу життя, господарювання і пропаганди заключного етапу сталінського правління. Втрата, як здавалося, вічного обоожнюваного вождя викликала розгубленість, жалість, співчуття. З іншого боку, відбувалося послаблення страху перед владою. Нове партійно-державне керівництво було свідомим того, що попередніми методами воно вже не зможе втримати країну і зберегти режим. Перед ним постала нагальна необхідність демократизації суспільного життя й реформування радянської системи.

2.2. Суспільна реакція на реформаторські заходи Л. Берії та його усунення від влади

Наприкінці життя «вождя народів» необхідність змін усвідомлювали навіть його найбільш ортодоксальні прихильники і соратники. Нова влада мала виконати ряд невідкладних завдань, зокрема реформувати систему, створену Й. Сталіним, та відмовитися від масового терору як засобу її збереження. Водночас партійно-державному керівництву потрібно було заручитися підтримкою населення. Дійовими інструментами, що забезпечували функціонування тоталітарної системи, окрім терору, були пропаганда й агітація. Саме на них і робили головний акцент у своїй діяльності нові правителі.

Оскільки жоден із наступників Й. Сталіна не міг претендувати на роль одноосібного спадкоємця, вони були вимушені піти на тимчасовий компроміс, яким стало «колективне керівництво». Утім у «верхах» безперервно тривала боротьба за владу, що пройшла декілька етапів. На першому з них (бер.–черв. 1953 р.) ключові позиції в керівництві країни зайняли новий голова Ради Міністрів СРСР Г. Маленков і Л. Берія, призначений головою об'єднаного МВС СРСР. У цьому протистоянні явно висувався вперед Л. Берія, який досить ефективно спробував використати політичні викриття сталінського минулого як зняряддя у владній боротьбі.

Спробуємо об'єктивно й виважено підійти до висвітлення реформаторської діяльності Л. Берії та її оцінки українським населенням, і, виходячи з цього, з'ясувати суспільну реакцію на висунуті йому звинувачення. Аналіз ставлення громадськості до рішень липневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС побіжно дасть змогу простежити й ставлення до повороту в процесі десталінізації, який відбувся після усунення «луб'янського маршала». У радянській історіографії стосовно цієї одіозної історичної постаті давалося однозначно негативне трактування. Найсолідніші й найавторитетніші історики присвоїли Л. Берії ярлик ката радянського народу. У наш час існує неоднозначне ставлення до даної особи: у наукових колах тривають дискусії, й остаточна крапка ще не поставлена.

Відразу ж після смерті Й. Сталіна стали набирати сили нові процеси, які ще недавно не вписувалися в догми, що сповідувалися десятиліттями. Для зміни іміджу системи варто було піддати критиці її найбільш кричущі прояви. При активній участі Л. Берії було проведено ряд десталінізаційних заходів, які сприяли певній демократизації й лібералізації суспільного життя. Зокрема проголошувалася амністія за всіма злочинами, що підлягали покаранню ув'язненням на термін до п'яти років, і скорочення термінів за вироками на більш тривале ув'язнення. Деякі історики вважають, що з допомогою цього гуманного заходу Л. Берія хотів створити собі в подальшому сприятливе середовище для підтримки з боку звільнених або непокараних осіб. Вдалим кроком Л. Берії стало об'єднання Міністерства внутрішніх справ з Міністерством державної безпеки і створення нового під вівіскою Міністерства внутрішніх справ. Тим самим страхітливі слова «державна безпека» зникли на короткий час, створивши ілюзію змін. Крім того, це дало змогу Л. Берії відсторонитися від діяльності колишнього МДБ і, як голові нового МВС, виступати в ролі викривача беззаконня в попередньому міністерстві. 4 квітня 1953 року МВС була зроблена сенсаційна заява: кремлівські лікарі, заарештовані за звинуваченням у змові, невинні; їх визнання отримані «жорстокими методами, суперечними закону». Хоча вина за «справу лікарів» покладалася на апарат органів держбезпеки, прихований удар завдався і по недавно померлому вождю. Це підтверджувало й ознайомлення членів і кандидатів у члени ЦК з документами, які свідчили про безпосередню участь Й. Сталіна в організації та проведенні даної справи [45]. Розпочинаються звільнення і реабілітація ряду високих представників партійних, радянських, військових, наукових, культурних і суспільних кіл.

Реформаторські кроки «луб'янського маршала» мали посилити його владні позиції. Вони знаходили широке висвітлення в засобах масової інформації, здійснюючи колосальний вплив на суспільну думку. Водночас впадало в око те, що ці кроки, будучи, по суті, десталінізаційними, переважно не сприймалися такими громадськістю. У людській свідомості продовжував домінувати позитивний образ Й. Сталіна. Також зазначимо, що з допомогою показного лібералізму Л. Берії вдалося зміцнити свою популярність у народі, й передусім в інтелігентському середовищі. Зокрема, інженер, старший диспетчер Одеського порту Палатников сказав: «Я вважаю, що викриттю допущених злочинів при веденні слідства у справі групи лікарів-професорів сприяло об'єднання Міністерств державної безпеки й внутрішніх справ і те, що МВС СРСР очолив перевірений соратник великого Сталіна, перший заступник голови Ради Міністрів СРСР товариш Берія» [46]. Сподівання на припинення антисемітської кампанії та поліпшення свого становища спостерігалися і серед євреїв. Так, Д. Самгородецький, працівник Будинку колгоспника в Києві, член КППС, заявив: «З приходом у органи МВС такого

державного діяча, як Л. Берія, буде наведений революційний порядок, прикладом чого може слугувати 1938 рік, коли він був призначений наркомом внутрішніх справ» [47].

За ініціативою Л. Берії намічалася проведення ряду заходів, спрямованих на зняття національної напруги і припинення протистояння в Західній Україні, Білорусії та Прибалтиці. Із його ім'ям пов'язували перегляд принципів національної політики, існуючих у роки правління Й. Сталіна, що полягав у наданні більших прав союзним республікам і ліквідації русифікаторських тенденцій. 16 травня 1953 року Л. Берія надіслав «Доповідну записку» до ЦК КПРС, у якій детально аналізувалося становище в західноукраїнському регіоні. На її основі 26 травня 1953 року Президія ЦК прийняла постанову «Про політичне і господарське становище західних областей УРСР». У документі наводилися викривальні за своєю суттю факти про масові репресії щодо західного українства, про політику русифікації. На підставі статистичних даних про кількість місцевих і приїжджих кадрів в управлінських структурах робився висновок про цілеспрямовану дискримінацію населення Західної України [48].

Л. Берія подав у Президію ЦК проект, у якому пропонувалося повернутися до ленінської практики призначення осіб корінної національності на керівні посади в національних республіках та областях. Він наполягав на етнічному складі місцевих кадрів і на тому, щоб їх не переводили до Москви. Президія ЦК КПРС звільнила росіянина Л. Мельникова від обов'язків першого секретаря ЦК КПУ і призначила на його місце українця О. Кириченка, який займав до цього посаду другого секретаря [49]. Крім того, було визнано необхідним провести на Західній Україні зниження норм державного постачання сільськогосподарських продуктів і обов'язкових грошових платежів. Новому керівнику доручили провести в західних областях республіки пленуми обкомів і міськкомів та обговорити на них «Доповідну записку» Л. Берії й постанову ЦК КПРС «Про політичне і господарське становище західних областей УРСР». Дана вказівка мала на меті локалізувати дискусію навколо дражливих національно-політичних питань та ситуації в сільському господарстві лише цим регіоном країни. Цілком очевидно, що Президія ЦК КПРС та Л. Берія ставили перед собою різні цілі й завдання. Адже коли він писав доповідну записку та ініціював схвалення постанови про становище західних областей УРСР, сподівався на якнайгучніше їх обговорення, щоб таким чином набути значного політичного капіталу [50]. Також прикметним було виправлення секретаріатом Президії ЦК у цих документах формулювання «радянська політика» на «ленінсько-сталінська політика» [51]. Утім, хоча критика й зосередилася на діяльності ставлеників диктатора в республіці, вона сприяла зародженню сумнівів щодо правильності сталінської лінії керівництва в цілому.

На думку відомого історика Ю. Сливки та обставина, що боротьбу з недоліками в національній політиці та колгоспному будівництві очолив Л. Берія, керівник МВС, а його дії були схвалені ЦК КПРС, надзвичайно активізувала західноукраїнське населення [52]. Люди поступово позбавлялися страху перед владою, починали відверто висловлювати власні думки, погляди, оскільки з Міністерства внутрішніх справ, яке впродовж десятиліть уособлювало репресивно-каральний орган, виходили ініціативи обговорення вже давно наболілих проблем. Учасники пленумів, які відбулися 11–14 червня 1953 року, різко критикували обкоми й облвиконкоми за серйозні недоліки в керівництві господарством і культурним будівництвом, за допущені політичні помилки, викривлення національної політики партії, зокрема недооцінку висування місцевих кадрів та ігнорування української мови. Також піддавалися гострій критиці ЦК КПУ, Рада Міністрів УРСР і колишній перший секретар ЦК КПУ Л. Мельников [53].

У цьому сенсі характерним був виступ на пленумі Козинського райкому партії Рівненської області начальника політвідділу МТС Борща, який говорив: «Не дивлячись на зростання політичної активності місцевих жителів, місцеві кадри висувалися на керівну роботу слабо, зв'язок із населенням у основному проводився російською мовою. Діловодство в партійних, радянських і господарських органах велось теж російською мовою. У цьому винні не тільки райком, а й обком та ЦК КПУ. Часто замість повсякденної масово-політичної роботи з населенням допускалось адміністрування, порушення соціалістичної законності» [54].

Водночас деякі з працівників, які прибули для роботи зі східних областей, висловлювали невдоволення прийнятими партією рішеннями. Наприклад, житель міста Устилуга Волинської області В. Олійник у листі до Н. Тимофєй (зі Сталінської області, Андріївського району, радгоспу «Самарські ставки») писав: «У нас зараз усіх росіян звільняють і відправляють у Східну Україну, а на їх місце висувають і призначають працівників із числа місцевого населення. Таким, як ми, роботу важко буде знайти. Так що приблизно місяця через два тут Рад не буде» [55].

На багатьох пленумах простежувалося прагнення місцевого партійного керівництва уникнути обговорення «гострих» питань. Зокрема, секретар Тернопільського обкому партії Шевчук, зачитуючи постанову ЦК КПРС і «Доповідну записку» Л. Берії, випустив із тексту цих документів окремі дані про кількість репресованих. Присутній на пленумі член Бюро ЦК КПУ Кальченко у своєму виступі назвав ці цифри [56].

Учасниками партійних зборів було вирішено в найближчий час розробити програму заходів, спрямовану на виправлення становища, що залишилося від правління Й. Сталіна. Втім, після арешту Л. Берії «Доповідна записка» була вилучена з протоколів Президії ЦК КПРС, а прийняті по ній рішення відмінені. Проте «луб'янський маршал» усе-таки встиг домогтися

часткових змін, зокрема, більш широкого введення у держапарат республіки національних кадрів і діловодства українською мовою.

Російський історик Ю. Аксютін, на основі опитування свідків і очевидців тогочасних подій, дослідив ставлення населення до наступників Й. Сталіна. Згідно з отриманими даними, Л. Берія користувався симпатіями 2-3% опитаних. За рейтингом популярності він набагато поступався Г. Маленкову (39-40%) і В. Молотову (12-14%). Серед опитаних: 26% – не змогли комусь віддати перевагу; 9% – не задумувалися, не переймалися, було все одно; 6% – не довіряли нікому; 3-6% – симпатизували якому-небудь іншому наступнику [57].

На нашу думку, дані показники піддалися значному коректуванню часом, на них вплинули стереотипи офіційної пропаганди, що постійно нав'язувала населенню негативне ставлення до Л. Берії як до «зрадника й ворога Комуністичної партії і радянського народу». Вищезазначені реформаторські ініціативи, реалізовані після смерті Й. Сталіна, додали йому значного авторитету серед громадськості. Честолюбні наміри Л. Берії лякали членів Президії ЦК. Він був страшний при Й. Сталіні, тепер же, безконтрольно володіючи органами держбезпеки як міністр внутрішніх справ, він робив непередбачувану не тільки долю окремої людини, але й усієї Президії в цілому. За Л. Берією стояла потужна організація. Якщо раніше одноосібний контроль за її діяльністю здійснював Й. Сталін, то зараз настільки ж одноосібне керівництво опинилося в руках Л. Берії, який претендував на вищу владу в країні [58]. Загальне невдоволення у «верхах» було вміло використане М. Хрущовим, що очолив змову з метою усунення Л. Берії від керівних посад. Дану активність М. Хрущова можна пояснити бажанням позбутися конкурента в боротьбі за владу та зміцнити свій вплив за рахунок посилення ролі партійного управління державою. Діючи узгоджено, усі члени Президії ЦК домовилися про арешт Л. Берії, який був здійснений силами військових на чолі з маршалом Г. Жуковим і генералом К. Москаленком 26 червня 1953 року, швидко й на рідкість безболісно. Того ж дня Президія Верховної Ради СРСР за поданням Ради Міністрів СРСР зняла Л. Берію з усіх посад і винесла рішення про проведення Прокуратурою СРСР слідства по його справі. Існує й інша версія, відображена зокрема в спогадах сина Л. Берії Серго, згідно з якою його розстріляли прямо у власному будинку.

2–7 липня 1953 року «справа Берії» розглядалася на спеціальному пленумі ЦК КПРС. Із короткою доповіддю про суть цієї справи виступив Г. Маленков. Він звинуватив Л. Берію в намірі поставити МВС над партією й урядом, використанні охорони, підслуховуванні телефонних розмов членів Президії ЦК для контролю за ними [59]. Насправді ж міліція знаходилася саме в такому становищі з 1930-х років. У 1953 році вона була укомплектована людьми, підібраними Л. Берією і звиклими виконувати його

накази. Інші керівники не мали засобів підкорити її собі, поки він очолював МВС [60]. Крім того пролунало звинувачення Л. Берії в прагненні здійснити кроки до нормалізації відносин із Югославією, тобто виконати те, що інші правителі не забарилися зробити в 1955 році. Йому було пред'явлено стереотипне звинувачення в тому, що він діяв за вказівкою і в інтересах іноземних імперіалістичних держав. Також Л. Берія критикувався за пропозицію відмовитися від курсу на будівництво соціалізму в НДР і провести об'єднання Німеччини; шкідливу поспішність проведення амністії, зокрема звільнення кradіїв-рецидивістів; здійснення «діяльності», спрямованої на роз'єднання керівного колективу, на придушення принципів колективності в роботі; негідну моральну поведінку тощо [61]. Усунення від влади Л. Берії, безперечно, означало важливий поворот у процесі десталінізації, передусім стосовно політичної складової цього курсу. Характерним у даному плані був виступ М. Хрушова, який, говорячи про керівну діяльність «луб'янського маршала», торкнувся проблеми порушення законності органами внутрішніх справ і держбезпеки, зокрема організації масових репресій [62]. Вочевидь, можемо говорити про залежність десталінізації від перебігу боротьби за владу.

Достовірно відомо, що Л. Берії на липневому пленумі ЦК КПРС не було. І частина дослідників [63], наводячи свої докази, вважають, що «луб'янського маршала» розстріляли до суду, а на судовому процесі в грудні 1953 року була присутньою підставна особа. Вести слідство у відповідності з законодавством було ризиковано, оскільки Л. Берія мав багато вірних чекістів і офіцерів у внутрішніх військах, які, напевно, спробували б звільнити його. Тому й вирішили якнайшвидше розстріляти колишнього керівника МВС, оскільки через «мертвого шефа» бунту серед відданих йому людей не буде [64].

Усе, про що йшлося на пленумі ЦК, залишалось для народу «таємницею за сімома печатками». Стенограма пленуму опублікована не була, в інформаційному повідомленні, яке містилося в «Правді» за 10 липня 1953 року, повідомлялося рішення пленуму про виведення Л. Берії зі складу ЦК КПРС і виключення його з лав КПРС. Текст постанови «Про злочинну антипартійну й антидержавну діяльність Берії» розсилався у вигляді «закритого» листа ЦК по партійних організаціях. За словами О. Зубкової, «суспільство отримало ту дозу правди, яку вважали потрібним дати йому правителі. Нагорі продовжували гадати, що дозувати істину й справедливість входить у компетенцію керівних сфер. Здавалося, «там» завжди відали, що для народу «краще», а що «гірше», що йому «можна», а що «не дозволено»» [65].

Показовою також була вказівка начальника II Головного управління МВС СРСР К. Омельченка про вилучення з бібліотек і книготоргівельної мережі всіх друкованих творів Л. Берії та його портретів, а також фотографій

і репродукцій картин, на яких він був зображений. Крім того, мав бути вилученим ряд видань, що присвячувалися життю та діяльності Л. Берії, зокрема Багіров М.Д. «Из истории большевистской организации Баку и Азербайджана» (3 вид. за 1946–1949 рр., заг. тираж 200 тис. прим.), «Верный сын партии Ленина–Сталина /Тов. Л.П. Берия/» (1940 р., 15 тис. прим.), Хачапуридзе Г.В. «Большевики Грузии в боях за победу Советской власти» (2 вид. за 1947, 1951 рр., заг. тираж 30 тис. прим.) [66].

Повідомлення про викриття Л. Берії викликало значний суспільний резонанс. В усіх обкомах, міськкомах і райкомах Компартії України пройшли збори, на яких обговорювалася постанова липневого пленуму ЦК. Загалом в УРСР станом на 15 липня 1953 року відбулося 17 тисяч зборів, на яких були присутніми понад 3 млн. 390 тисяч чоловік [67]. Водночас ідеологічним апаратом партії в засобах масової інформації була розгорнута антиберіївська кампанія, покликана формувати громадську думку відповідно до офіційної лінії. Довести позитивне ставлення населення до викриття Л. Берії мали численні публікації в періодичній пресі, такі як «Незламна єдність партії, уряду, радянського народу», «Ще тісніше згуртуємо свої ряди навколо Центрального Комітету партії», «Радянський народ одностайно схвалює постанову пленуму ЦК КПРС», «Непорушна могутність радянського ладу» та інші [68]. Однак текстологічне зіставлення висловлювань громадян виявляє фразеологічну тотожність «викривальних оцінок», що свідчить про кон'юнктуру правку з боку редакцій. Тим самим, можемо говорити про заангажованість преси партійними органами, яка багато в чому відбивала наміри і настанови, а не реальні зміни в суспільстві. Аналіз матеріалів партійних зборів та зафіксованих приватних розмов дає підстави стверджувати, що реакція українського населення на звинувачення Л. Берії в злочинній антипартійній і антидержавній діяльності була суттєво диференційованою.

Серед усіх соціальних верств інтелігенція, яка зосереджувалася переважно в містах, найбільше симпатизувала і схвально ставилася до діяльності колишнього міністра внутрішніх справ. Загалом у республіці з недовірою і сумнівом були сприйняті нею висунуті звинувачення. Найрельєфніше критичні настрої окреслились у середовищі творчої і наукової інтелігенції, яка не бажала сприймати офіційну партійно-державну позицію. Так, зав. кафедрою Київського інженерно-будівельного інституту, член-кор. Академії наук УРСР Соколов зазначав: «Повідомленням про Берію ЦК дискредитує самого себе, оскільки ніхто не повірить, що Берія, будучи впродовж десятиліть великим партійним працівником, раптом виявився ворогом народу» [69]. «У мене з голови ніяк не виходить шкідництво Берії, адже він був правою рукою в уряді», – сказав художник із Полтави В. Майоров [70]. Багатьом було зрозуміло, що відбувалося усунення конкурента в боротьбі за владу. Зокрема викладач Полтавського

педагогічного інституту Ю. Койкін висловив таке: «Берія претендував на посаду вождя. Заради досягнення цієї мети він здійснив арешти на Кавказі, зняв Ігнат'єва й Рюміна, знайшов «помилки» в національній політиці» [71]. У пам'яті людей залишила свій відбиток галаслива кампанія зі «справою лікарів», які порівнювали її з даною справою. «Я не вірю, все одно Берія буде реабілітований і звільнений. Із ним буде те саме, що й з кремлівськими лікарями», – говорила фельдшер Запорізької санітарної станції Лунева [72]. Обговорення постанови пленуму ЦК дало можливість інтелігенції висловити власне ставлення до радянської влади й оцінити політичну ситуацію в країні. Наприклад викладач політехномії Чернівецького кооперативного технікуму Фінгеров заявив: «Я вважаю, що разом з Берією винні в усьому і всі нинішні керівники партії й уряду... Долею громадян СРСР розпоряджається декілька виродків, і партія давно вже не комуністична, а вотчина групи переродженців. Мені дуже зрозуміло, чому не випускають політичних з-під варти, тому, що вони пред'явили б рахунок і сказали б багатьом із керівників: «Ваше місце на лаві підсудних»» [73].

Інженерно-технічна інтелігенція була більш сприйнятливою до впливу офіційної пропаганди і тому викриття Л. Берії оцінювала не так прискіпливо та критично. Зокрема, під впливом поширеної в суспільстві фобії зовнішніх ворогів, інспектор Київського облкомунбанку Бурганський сказав: «Це велика трагедія для нашої країни. Де ж були керівники партії і держави, які працювали з Берією пліч-о-пліч протягом десятиліть. Усе це неладно. Ворогам це на руку, вони тільки й чекають наших незгод, щоб напасти на нас» [74]. Спостерігалися випадки міжнаціональної нетерпимості, лунали заклики до підвищення «революційної пильності». Так начальник відділення ПЕК станції Полтава-Південна І. Ківа зазначив: «Ще після смерті товариша Сталіна Берія повів себе не так, як слід, він приділяв велику увагу тільки Грузинській РСР, у частині полегшення умов для колгоспників. Берія – це грузинський єврей. Крім нього є, ймовірно, й інші на місцях, які працювали за його вказівкою» [75]. У свідомості багатьох представників інтелігенції панував ореол вождизму, непогрішності Й. Сталіна, тому їм важко було повірити в діяльність його соратника на користь зарубіжних спецслужб. «Я вірю всім звинуваченням, висунутим проти Берії, але ніяк не згоден з тим, що він був зв'язаний з іноземною державою, адже він найстарший більшовик, який пройшов усе життя зі Сталіним», – заявив начальник оздоблення храму 6-го шкіряного заводу Києва М. Гершенгорн [76].

У робітничому і селянському середовищі оцінка постанови пленуму ЦК КПРС «Про злочинні антипартійні й антидержавні дії Берії» була подібною. За винятком Західної України, ці верстви схвально відгукнулися на дане рішення. Їх соціальні установки і мотивація переважно відповідали офіційній ідеології. Висловлюючи вдячність партії й уряду за проявлену високу пильність і рішучість у викритті «ворога народу», робітники та селяни

брали на себе підвищені виробничі зобов'язання. Особливо патріотичною й ейфорійною була атмосфера в трудових колективах Сходу і Півдня України. Так бригадир наваловідбійників шахти імені Кагановича тресту «Макіїввугілля» Сталінської області Трегуб сказав: «Підступні вороги народу Берія і його спільники хотіли взяти владу в свої руки й відновити капіталізм у нашій країні. Але цьому ніколи не бувати! Наш народ під випробуванням керівництвом Комуністичної партії впевнено йде до комунізму. Ми ще більше посилюємо нашу соціалістичну Батьківщину, систематично підвищуючи продуктивність праці. Колектив нашої дільниці вирішив у цьому місяці видати понад план 1200 тонн вугілля» [77]. «У відповідь на підступи агента міжнародного імперіалізму, підлого ворога народу Берії, я беру соціалістичне зобов'язання на збиранні врожаю щоденно нав'язувати по 10-12 копиць і закликаю всіх колгоспників слідувати моему прикладу», – заявила ланкова колгоспу імені Хрушова Харківської області Х. Міщенко [78]. У виступах часто лунали вимоги якнайсуворіше покарати Л. Берію. «Таких зрадників потрібно розстрілювати, знищувати. Ніякий ворог не зможе похитнути волю нашої партії», – говорив бригадир пробкового цеху Одеського заводу «Більшовик» Зайцев [79]. А жителя міста Дніпродзержинська В. Алексєєва викриття «луб'янського маршала» налаштувало на ліричний лад: «Я не прошу, я требую по праву / Стереть с лица земли тебя, змею. / Ты меч поднял на честь мою и славу, / Пусть он обрушится на голову твою!» [80]. Характерно, що робітники й селяни більше піддавалися апокаліпсичним і депресивним настроям, які посилювалися під впливом пануючої міжнародної напруги та протистояння. Зокрема робітник Станіславського ресторану Нойман із приводу арешту Берії висловився так: «Створене становище веде до ускладнення в країні, нерозбірливості й розброду в самому уряді. Усе це може вилитися у війну, оскільки цим можуть скористатися іноземні держави» [81].

Зазначимо, що реакція західноукраїнського населення суттєво вирізнялася на загальному тлі. Зважаючи на реформаторські ініціативи Л. Берії, які стосувалися поліпшення суспільно-політичної ситуації та зняття національної напруги в регіоні, його особа користувалася значними симпатіями й популярністю. Водночас простежувалося негативне ставлення до політики радянської влади. Наприклад житель села Валя Кузьмін Чернівецької області М. Ірємія заявив: «Берія хотів зробити покращання для народу, зменшити непосильні податки для населення, припинити випуск займу і розпустити колгоспи. Саме за це його зробили ворогом, виключили з членів КПРС і зняли з роботи, а потім арештували. Ось яка радянська демократія» [82]. «Берія має багато своїх прихильників у Радянському Союзі й органах державної безпеки, попереду важка робота по очистці радянського апарату від його впливу», – зазначав священник села Старосілля Волинської області М. Сегейда [83]. Шкодувала про усунення правителя викладач

Чернівецького держуніверситету Дуткевич: «Берія, якщо б він не поспішав, то міг би ще багато зробити для українців, оскільки заходи в Західній Україні проводилися по доповідній записці Берії» [84]. «Ішли розмови про те, що з нового року колгоспи будуть розпушені. Це було б добре, але після арешту Берії цього, напевно, не буде, а навпаки, колгоспи будуть ще більше зміцнювати й колгоспникам доведеться працювати більше», – заявив житель села Глібовичі-Свирзькі Львівської області Щербатий [85]. Відчувалося незадоволення і неприйняття населенням партійно-бюрократичної системи. Зокрема житель Луцька І. Палійко в листі до своєї знайомої писав: «Більше за все страхотливо й дивно те, що, як стало відомо, Мельникова зняв Берія, тоді все Українське ЦК одностайно голосувало за це. Пройшов тільки місяць, і ці ж люди кричать про націоналізм Берії, який виявлявся у знятті Мельникова. А де ж були голови в ЦК? Виходить, що Українське ЦК голосує «за» або «проти» як автомат. Те ж саме роблять на місцях. Не звикли самостійно думати...» [86].

Співробітники апарату МВС у основному підтримували зняття з керівних посад і арешт Л. Берії. За тональністю виступів на партзборах можна було простежити негативне ставлення до десталінізаційних заходів колишнього керівника. Зокрема заступник начальника Харківського облуправління МВС Демидов був невдоволений «безпідставним припиненням ряду справ на державних злочинців» [87]. Начальник Івано-Франківського райвідділу МВС Львівської області Дрига заявив, що «останнім часом послабилася робота по ліквідації оунівського підпілля. За розпорядженням Берії апарат МВС займався розглядом скарг бандитів та бандпособників, що були раніше вивезені у віддалені місця Радянського Союзу» [88]. Також виступаючі не схвалювали змін, які відбулися в об'єднаному міністерстві й пропонували повернутися до сталінської практики МВС і МДБ. Доволі часто лунали звинувачення Л. Берії в припиненні агентурно-оперативної роботи в галузі сільського господарства, що сприяло «підриву колгоспного ладу» [89]. Гадаємо, ці настрої пояснювалися як консервативністю поглядів співробітників, так і побоюванням відповідальності за причетність до організації масових репресій. Хоча, звісно ж, певний відбиток на виступи наклала партійна дисципліна і службова підлеглисть. Красномовним був такий випадок. Заступник начальника Сокирянського райвідділу МВС Чернівецької області М. Рильов, виступаючи на пленумі райкому партії, сказав стосовно відставки Л. Берії, що «за чотири місяці після смерті Й. Сталіна по органах внутрішніх справ завдано другого удару й нам, працівникам МВС, тепер соромно носити кашкети». За допущені політичні помилки у виступі бюро райкому КПУ оголосило М. Рильову догану із занесенням у облікову картку і зняло з роботи [90].

Зважаючи на тривалу й розгнuzдану антисемітську кампанію, яка почала

вгамовуватися лише з припиненням «справи лікарів», доцільно простежити ставлення євреїв до викриття Л. Берії. У переважній більшості вони не довіряли висунутим звинуваченням і відзначали позитивні зміни в житті країни після того, як Л. Берія очолив об'єднане МВС. Так зав. транспортом артілі «Кооптранс» Києва Н. Новак заявив: «Уже було так спокійно, хуліганам і антисемітам позатикали роти, і раптом нова провокація з Берією. Я не вірю жодному слову, яке про нього передавали, єдине, що може бути правда, – це те, що він із часом міг би усунути від керівництва Маленкова і його оточення, і сам би взяв керівництво партією й урядом» [91]. На той час серед представників даної національності були дуже поширеними емігрантські настрої. «Тут чекати нам – євреям – нема чого, весь час будуть протиріччя як міжнародні, так і внутрішні, й особливо в самому Кремлі, які рано чи пізно наберуть широкого розмаху, і першим офірним цапом станемо ми – євреї, а тому при першій можливості нам необхідно тікати в Ізраїль», – говорив начальник будівельного цеху 6-го шкіряного заводу Києва І. Едлін [92].

Численні недовомки, що містилися в постанові липневого пленуму, викликали значну кількість запитань під час партійних зборів. Зазвичай громадяни цікавилися обставинами «справи Берії», наслідками його керівної діяльності та їх правомірністю. Крім того, запитання були найпоширенішою формою виразу критичних настроїв щодо влади. Серед них характерними були такі: «Які наслідки антидержавних, ворожих дій Берії?»; «Де він зараз перебуває?»; «У якому стані знаходиться справа Берії і коли відбудеться суд?»; [93]; «Чому Берію не могли викрити раніше?»; «Чи можна було не допустити, щоб зрадник Берія піднявся до такої посади?»; [94]; «Як могло вийти, що значна частина злочинців була працівниками МВС?»; [95]; «Чому не публікуються конкретні приклади злочинної діяльності Берії, а лише загальні звинувачення?»; [96]; «Що варто розуміти під питанням культу особи і в якій мірі це відноситься до справи Берії?»; [97]; «Зважаючи на дані події, яка доля лікарів, що звільнені?»; «Як розуміти недоліки в роботі ЦК КПУ в західних областях України: у світлі постанови липневого пленуму ЦК КПРС?»; [98]; «Чи правильно був звільнений Мельников від обов'язків секретаря ЦК КПУ, оскільки доповідав по цьому питанню Берія?»; [99].

Окремо слід розглянути реагування безпартійного населення, яке було необхідним із текстом постанови пленуму ЦК КПРС «Про злочинні антипартійні й антидержавні дії Берії». Про викриття «луб'янського маршала» воно могло судити, лише будучи ознайомленим з інформаційним повідомленням про пленум ЦК КПРС, опублікованим у «Правді» 10 липня 1953 року. Характерними суспільними проявами стали гнів, невдоволення, обурення, засудження «ворога народу». Наприклад лікар дитячої лікарні Полтави В. Гупсовська говорила: «Я обурена, що Берія не так давно, усього декілька місяців тому, клявся після смерті товариша Сталіна вести країну до

комунізму, а виявилось навпаки» [100]. Водночас багато людей перебували в стані розгубленості, здивування – вони сумнівалися і не довіряли висунутим звинуваченням. Зокрема адвокат Відершайн із Житомира в розмові зі своїми товаришами по службі заявив: «Більша частина населення не вірить у це викриття. Уже занадто сумнівна передуюча цьому обстановка. Що ж міг зробити такого ворожого Берія за три місяці роботи на посаді міністра внутрішніх справ, що не порахувались із його заслугами. Якись інші причини послужили його усуненню. Тепер не знаєш, кому вірити» [101]. «Цим матеріалам можна не надавати значення, оскільки наступного дня можуть надійти спростування, як це вже мало місце», – сказав студент-заочник Київського педагогічного інституту О. Слониця [102]. Будучи мало проінформованими і не відаючи про обставини справи, громадяни прагнули щось домислити, поширювали різноманітні вигадки. Так адвокат Київської обласної колегії адвокатів Дзевалтовський зазначав: «Про те, що в Москві коїться неладне, у місті розмовляють уже давно. Ішли різні чутки, аж до того – говорили, що нібито Берія стріляв у Маленкова. Тепер усе вже з'ясувалося. Мабуть, Берія став на шлях авантюри, а це пахне бонапартизмом» [103]. «Бійка в Кремлі йде, а хто вийде переможцем, побачимо. Може бути ще таке, що військові візьмуть владу в свої руки, це залежить від Булганіна, Жукова, Василевського та інших», – заявив пенсіонер із Чернівців А. Поляков [104]. Деякі українці були стурбованими й наляканими ситуацією в державі – вони побоювалися ворожого нападу. Колгоспниця колгоспу імені Сталіна Полтавської області Школенко висловила так: «Щось робиться незрозуміле. Ось Америка змусить звільнити Берію, а якщо не звільнять, тоді війна неминуча» [105]. У масовій свідомості відклалося негативне ставлення до Міністерства внутрішніх справ як до карального органу репресивної машини держави. Простежувалося сподівання населення на позитивні зміни в суспільно-політичному житті після усунення Л. Берії від влади. «МВС народ боявся гірше за чорта. Скільки гарних і чесних людей вони відправили в табори та заслання! Зараз, звичайно, у МВС будуть проглядати всіх керівних працівників, напевно, ставників Берія було багато; може, нарешті, й МВС стане органом, який будуть поважати за його сумлінну роботу, гуманне ставлення до людей», – говорив електромонтер СМУ «Електроенергобуд» Києва С. Петров [106].

Таким чином, Л. Берія започаткував ряд деєсталінізаційних заходів, що переважно будуть розвинуті й продовжені партійно-державним керівництвом. З одного боку, вони спрямовувалися на посилення владного впливу, а з іншого – на зміцнення популярності в народі. Радикальні й поспішні ініціативи «луб'янського маршала» викликали незадоволення консервативно і догматично налаштованих членів Президії ЦК. Крім того, останні хотіли позбавитися конкурента в боротьбі за владу й усунути тотальний контроль над собою з боку органів внутрішніх справ. Ці настрої

були вміло використані М. Хрущовим, який прагнув зміцнити власні позиції за рахунок посилення ролі партійного апарату. Викриття Л. Берії детермінувало бурхливу реакцію громадськості. Працівники МВС у основному підтримували зняття з керівних посад і арешт свого керівника. В інтелігентському середовищі, яке найбільше симпатизувало Л. Берії, звинувачення сприймали з недовірою і сумнівом. Селяни й робітники переважно схвально відгукнулися на відставку міністра внутрішніх справ. Особливе пожвавлення суспільно-політичного життя спостерігалось в західноукраїнському регіоні. Проведені заходи додали Л. Берії значного авторитету серед місцевого населення, яке шкодувало з приводу його усунення. Обговорення постанови партійного пленуму ЦК стало приводом для критики недоліків радянської системи.

2.3. Ставлення українського населення до курсу на соціальну переорієнтацію економіки держави

Відразу ж після смерті Й. Сталіна стали набирати сили нові процеси, які ще недавно не вписувалися в догми, що сповідувалися десятиліттями. Істотна риса періоду «відлиги» полягала в поступовій переорієнтації економіки на соціальні потреби, на інтереси людей, якими протягом тривалого часу нехтували нібито заради найвищих інтересів держави.

«Коллективне керівництво» мало здійснити ряд кроків, спрямованих на те, щоб вирішити найбільш гострі соціально-економічні проблеми, які країна успадкувала від недавнього сталінського минулого. Необхідність десталінізаційних заходів у економічному житті прямо впливала з нового внутрішньополітичного курсу, сформульованого Г. Маленковим. У промові на похоронах Й. Сталіна він зазначив: «У галузі внутрішньої політики наше головне завдання полягає в тому, щоб неухильно добиватися подальшого покращення матеріального добробуту робітників, колгоспників, інтелігенції, усіх радянських людей. Законом для нашої партії й уряду є обов'язок невтомно турбуватися про благо народу, про максимальне задоволення його матеріальних і культурних потреб» [107].

На думку Т. Царевської, серед причин реформаційного курсу нового керівництва можна виділити: передчуття господарської катастрофи, яку потрібно було призупинити будь-якими способами; важку внутрішньополітичну обстановку в країні, перетвореній у єдиний величезний ГУЛАГ, де кожен міг бути засуджений за хвилиenne запізнення на роботу або просто за «не ту» національність чи соціальну приналежність; необхідність забезпечити спадкоємність влади, обеззброїти можливих суперників, попередити міжусобиці у своєму партійно-елітарному середовищі [108].

Додамо також потребу наступників вождя заручитися підтримкою народу, який усе менше продовжував вірити в будівництво «світлого комуністичного майбутнього». Життєві реалії були несумісними з пропагандистськими гаслами, що постійно вимагали піднесення трудового ентузіазму, самовідданості й обмеження власних інтересів заради державних. Із допомогою надзвичайних і неймовірних людських зусиль, упродовж короткого відрізка часу після війни вдалося відбудувати народне господарство, підняти з руїни економіку країни. Природними були очікування та сподівання населення на підвищення свого життєвого рівня, поліпшення матеріального й соціального становища.

Аналіз матеріалів сесії Верховної Ради СРСР, яка відбулася 5–8 серпня 1953 року, переконливо свідчить, що перетворення в економіці країни, у тому числі в сільському господарстві, почалися не з рішень вересневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС, як це традиційно підкреслювалося в радянській історіографії. Установки пленуму були визначені рішеннями сесії. Зміст доповіді М. Хрущова на вересневому пленумі являв собою, по суті, деталізацію основних положень промови Г. Маленкова, виголошеної за місяць до цього на сесії.

Розглянемо ставлення українців до проголошеного курсу на соціальну переорієнтацію економіки держави. Важливо простежити суспільно-політичні настрої в зв'язку з відмовою нового партійно-державного керівництва від сталінських методів організації й планування розвитку народного господарства країни. Виявимо специфіку й особливості реагування в робітничому, селянському та інтелігентському середовищі.

Про найбільш гострі проблеми в народному господарстві говорилося ще на липневому пленумі ЦК КПРС, присвяченому «справі Берії». Радянські керівники відмічали ряд попередніх прорахунків і недоліків у соціально-економічній політиці держави, у яких намагалися звинуватити Л. Берію. Лунали й критичні відгуки на адресу Й. Сталіна: згубним було визнано запропонований ним проект збільшення податку на колгоспи і колгоспників з 15 до 40 мільярдів карбованців, коли увесь доход нараховував 42 мільярди; говорилося про помилковість ідеї продуктообміну замість товарообігу при соціалізмі [109].

Також ішлося про наслідки щорічного зниження цін. У партійних «верхах» чудово розуміли, що це лише пропагандистський крок, спрямований на створення в масовій свідомості ілюзії поступового покращення життєвого рівня. Підтримуючи проведення даного заходу, громадяни нерідко скаржилися, що він не забезпечує на належному рівні їхньої купівельної спроможності. Зокрема ланковий колгоспу імені Хрущова Житомирської області А. Перепиличенко заявив: «Зниження цін – це гарна справа. Але ж знизили ціни на картоплю й овочі на 50%, а на промтовари – дуже мало. Виходить, що колгоспник продає свої продукти за безцінок, а

купує собі товари по дорогій ціні» [110]. На думку вищого керівництва, поліпшити стан справ можна було за рахунок створення економічної зацікавленості колгоспників у розвитку суспільного тваринництва, підняття рівня заготівельних цін тощо [111].

Новий напрямок у економіці було проголошено на початку серпня 1953 року, у промові Г. Маленкова на V сесії Верховної Ради СРСР. Так уперше було порушено питання про необхідність вирівнювання темпів розвитку промисловості груп «А» та «Б». У промові зазначалося, що протягом 1940–1953 років виробництво засобів виробництва збільшилося в 3 із лишком рази, а виробництво предметів споживання – лише на 72%. Передбачалося різко змінити інвестиційну політику в бік значного збільшення вкладень засобів у галузі нематеріального виробництва – легку і харчову промисловість, сільське господарство; залучити до виробництва товарів для народу підприємства важкої промисловості. Другим ключовим пунктом нової економічної програми було вирішення завдання «у найближчі два-три роки добитися створення в нашій країні достатку продовольства для населення і сировини для легкої промисловості» на базі зростання сільгоспвиробництва. Крім того, у промові порушувалися питання різкого покращення якості продукції, що випускається, зниження собівартості й зростання продуктивності праці [112].

Отже, вибудовувався ясний, чіткий, логічний ланцюжок послідовних економічних дій, зрозумілий будь-якому трудящому. Поворот у економіці країни, спрямований на підвищення добробуту всього народу, був можливий тільки при здійсненні кардинальних заходів, спрямованих на піднесення сільського господарства, полегшення становища селянства. Рішення серпневої сесії Верховної Ради, конкретизовані вересневим (1953 р.) пленумом ЦК КППС, передбачали збільшення розмірів присадибних ділянок колгоспників, зниження вдвічі сільгоспподатку з їх особистих господарств та скасування всіх попередніх боргів. Спеціалісти сільського господарства, учителі, медики, інваліди й пенсіонери повністю звільнялися від обов'язкових поставок продукції тваринництва. Зате колгоспники, які не виконали мінімуму трудоднів, продовжували оподатковуватися за попередніми, підвищеними нормами. Реформа торкнулася також колективних господарств: було зменшено норми обов'язкових поставок сільгосппродукції, підвищені заготівельні й закупівельні ціни на неї. Розширювалися можливості для розвитку колгоспного ринку, докорінно змінювалась кадрова політика на селі. Втілення в життя запланованих заходів відіграло вагомий економічний, так і політичний роль. За словами Дж. Боффа, «аграрна реформа, схвалена V сесією Верховної Ради СРСР, порівнювалася з уведенням НЕПу в дрібному масштабі: більш виправдано було б визначити її як повернення до компромісу, який уже існував у відносинах із колгоспниками в середині 20-х років, що потім крок за кроком

був зруйнований сталінською політикою» [113].

Програмна промова Г. Маленкова викликала значний суспільний резонанс. Проголошені реформаторські заходи надали йому широкої особистої популярності, незважаючи на те, що в періодичній пресі їх подавали як здобутки партії й уряду [114]. Відповідаючи на сподівання і надії простої людини, вони сприймалися з винятковим натхненням, знаходили позитивний відгук у народі, викликали велике патріотичне піднесення. Саме Г. Маленков, а не М. Хрущов був у перший час найбільш популярною фігурою серед населення. Так моторист Запорізького заводу № 478 Удод сказав у бесіді з робітниками: «Промова товариша Маленкова піднімає дух. По його голосу відчувається впевненість в управлінні державою. Сама промова – конкретна і правдива... Відчувається, що все сказане у виступі має під собою твердий ґрунт» [115]. Тесляр колгоспу імені Дзержинського Кіровоградської області Ільїн, контролер заводу «Червоний Профінтерн» Кіровограда Флорківський висловились, що не інакше як Г. Маленков особисто й багато побував у самій гущі народу – на заводах, у колгоспах, МТС – настільки влучно він розповів про насущні потреби і сподівання радянських людей [116].

Оскільки більшість рішень, прийнятих керівними органами, була спрямована на виведення з кризи сільського господарства, природно, що селяни найактивніше реагували на зміни в економічному курсі країни. Характерними настроями були соціальний оптимізм, віра в те, що труднощі тимчасові, а їх подолання гарантує щасливе майбутнє. Російський історик О. Пижигов пояснює ці настрої комплексом перспективних очікувань, який дозволяв владі спрямовувати й контролювати масову свідомість [117]. Проголошена державно-управлінська стратегія переглядала сталінські методи господарювання і відкривала шлях до реалізації новаторських методів, заснованих на певному врахуванні інтересів трудящих. У даному випадку інтерес правлячої верхівки збігався з широким громадським інтересом. Тому здійснення реформ, крім практичного, обіцяло великий пропагандистський ефект, тобто працювало на авторитет нової влади.

У своїх виступах селяни дякували Комуністичній партії і радянському уряду за проявлену турботу про подальше зростання їх матеріального добробуту, виражали впевненість в успішному виконанні завдань, викладених у промові Г. Маленкова. Зокрема голова колгоспу імені Свердлова Сталінської області Сашенко заявив: «Підвищення закупівельних цін на овочі й тваринницькі продукти стане значним стимулом для розширення посівних площ і розвитку овочівництва. Створення постійних кадрів механізаторів при МТС підніме відповідальність МТС за виконання договірних зобов'язань і зменшить витрати колгоспів на утримання цих кадрів, що зараз складає до 10% загальної кількості трудоднів» [118]. Часто висловлювалися невдоволення станом справ у власних колгоспах і пропозиції

щодо поліпшення ситуації. «У нашому колгоспі надої молока низькі, свиноферма не виконує плану по відгодівлі. Це тому, що немає у нас справжньої турботи про створення кормової бази, хоча й говоримо ми про це багато. Я вношу пропозицію, щоб зараз усіх вільних від польових робіт колгоспників переключити на заготівлю кормів на зиму», – говорила ланкова колгоспу імені Леніна Кіровоградської області Григоренко [119].

Позитивний ефект був отриманий від заходів керівництва, спрямованих на сприяння розвитку особистих господарств, зокрема, зниження сільгосподатку та списання недоплат. Тим самим визнавалася помилковність відношення Й. Сталіна до цих господарств, які були головним джерелом підтримання власного існування селянства і постачальниками сільгосппродуктів для значної частини населення країни. Наприклад колгоспниця колгоспу імені Калініна Запорізької області Юнк заявила: «Тепер ми можемо використовувати наші присадибні ділянки так, як вигідніше нам. А ось стосовно садів, так це просто я й не знаю, як і виразити свою вдячність нашому уряду. Адже, кажучи відверто, ми їх не тільки що не розводили, а прагнули від них позбавитися. Зараз, будь ласка, сади яке хочеш дерево й плати тільки за землю. Я знаю, що зараз ми розведемо великі гарні сади, а коли в нас буде багато фруктів, то ми й на базарі будемо продавати дешевше» [120]. Ланкова колгоспу імені Жданова Полтавської області М. Михайлова зазначила: «Я дуже дякую нашому уряду за закон про сільгосподаток. Наше життя поліпшиться, я не мала корови, але тепер куплю. Буду працювати ще краще, щоб перевиконати завдання, які даються для нашої ланки бригадиром колгоспу» [121]. «Зниження сільгосподатку, допомога колгоспникам у придбанні корів, підвищення ставки податку на ледарів – усе це проводиться для того, щоб у нашій країні було більше продуктів, щоб поліпшилося життя колгоспників, робітників, усього народу», – сказала колгоспниця колгоспу імені Петровського Кіровоградської області Кучеренко [122].

Показовим є те, що навколо людей, які не визнавали норм соціалістичного способу життя і праці, створювалась атмосфера одностайного суспільного засудження й жорсткої критики. Цьому сприяло впровадження в сільгоспвиробництво принципу матеріальної зацікавленості, що відкривало перспективу для його інтенсифікації, а також свідчило про відмову від сталінських методів організації праці. Так ланкова колгоспу імені Леніна Київської області М. Медведева висловлювала задоволення, що «господарства колгоспників, окремі члени сімей яких без поважних причин не виробили протягом року мінімуму трудоднів, сплачують сільгосподаток із підвищенням на 50%». На її думку, «цей захід уряду зміцнить трудову дисципліну в колгоспах і покращить організацію праці. Це правильний і міцний удар по ледарях і дармоїдах, які стараються підживитися за рахунок чесних трудівників-колгоспників». Водночас вона дякувала партії й уряду за

звільнення від обов'язкових поставок продукції тваринництва інвалідів та пенсіонерів [123].

На масову свідомість впливала й пропагандистська кампанія по створенню образу агресивного капіталістичного оточення. Визначені ЦК КПРС і Верховною Радою СРСР завдання, спрямовані на корекцію сталінського економічного курсу, поліпшення матеріального становища простих людей мали продемонструвати перевагу соціалізму над капіталізмом. Зазвичай громадська думка працювала на підтримку авторитету влади. «У жодній капіталістичній країні немає такої турботи про добробут народу, як у Радянському Союзі. Всі ми знаємо, що в США, Англії, Франції та інших капіталістичних країнах податки і ціни на товари першої необхідності з року в рік зростають, а в нас навпаки – прийнятий новий закон, який передбачає значне зниження сільгосподатку», – заявив бригадир колгоспу імені Жовтневої революції Одеської області Вацько [124].

Ставлення робітників до зміни економічного курсу держави мало свої особливості та специфіку. Реформаційні заходи в меншій мірі торкнулися покращення їх соціального й матеріального становища, оскільки передусім спрямовувалися на піднесення сільського господарства, що в роки правління Й. Сталіна виступало як економічний донор промисловості. Тому на адресу партії й уряду лунали не стільки подяки, як позитивні відгуки, схвалення, пропозиції. Наприклад сталевар Київського заводу «Більшовик» Шука сказав: «З величезним задоволенням ми, робітники, зустріли промову голови Ради Міністрів СРСР товариша Маленкова й рішення V сесії Верховної Ради. Ще і ще раз ми переконуємося в тому, що наша могутня і рідна всім нам Комуністична партія, наш народний уряд зроблять усе для вирішення головного завдання – подальшого покращення життя радянських людей. Нам потрібно повніше використовувати резерви виробництва, збільшити випуск металовиробів, сільгоспмашин, зробити їх більш дешевими і зручними» [125]. Десталінізаційні заходи в економічній сфері пробуджували активність, сприяли поширенню ініціативи в трудових колективах. Впадала в око зміна інтонації у виступах громадян, яка проявлялася в побажаннях дбайливіше й старанніше працювати, уникати виробничих збитків і, тим самим, зменшувати собівартість продукції. «Дуже правдиво відмітив товариш Маленков, що будівельні організації допускають великі збитки. Усе це відбувається тому, що в будівельних організаціях, напевно, як і на нашому будівництві, безгосподарно ставляться до будматеріалів, погано використовують механізми, допускають брак у роботі. У результаті доводиться переробляти заново, а це все коштує грошей», – заявив старший електрик тресту «Запоріжбуд» Єрмаков [126].

Шахтарі Донбасу активно реагували на вказівку Г. Маленкова про те, що висока собівартість вугілля стримує зниження цін не тільки на цю продукцію, але й на інші види промислових виробів. При цьому вони

вказували на конкретні шляхи зниження собівартості вугілля. Так бригадир наваловідбійників шахти «Сталінський забій» тресту «Краснолучвугілля» Ворошиловградської області Шумський сказав: «Керівникам шахти і тресту потрібно краще займатися створенням умов шахтарям для виконання норм, адже щомісячно в нас 20-25% робітників їх не виконує. Це відбувається тому, що врубмашини часто простоюють, погано подається порожняк, і виходить, що бригади наваловідбійників багато часу сидять без діла. Ось звідки висока собівартість і великі збитки» [127]. Вносилися також пропозиції про суміщення деяких професій на шахтах, краще використання механізмів, економію запасних частин; указувалося на факти, коли не все видобуто вугілля видавалося на-гора, частина його зсипалася з транспортерів, привалювалося породою, а також на інші причини високої собівартості вугілля.

Багато робітників закликали до збільшення виробництва й підвищення якості предметів широкого споживання, покращення роботи торгівельних організацій. Зокрема бригадир шпалерників Нижанковицької мебельної фабрики Дрогобицької області Р. Козоріз говорив: «Дуже правильно вказує товариш Маленков, що якість продукції багатьох підприємств легкої промисловості не задовольняє потреб нашого народу. Наша фабрика, наприклад, випускає непогані меблі, а ось оздоблення цих меблів ми могли б давно значно покращити. Керівники фабрики про це чомусь мало турбувалися, адже майстри в нас мають гарні» [128].

Зважаючи на свою професію, деякі робітники не погоджувалися зі зміною пріоритету в розвитку важкої промисловості над легкою і сільським господарством. «Зараз уряд ставить завдання ще швидше розвивати легку промисловість, промисловість, що виробляє предмети споживання. Але для того, щоб легка, харчова промисловість, сільське господарство могли розвиватися швидкими темпами, необхідно, щоб важка індустрія йшла попереду й забезпечувала всі галузі народного господарства достатньою кількістю металу, палива, машин», – заявив майстер доменного цеху заводу імені Петровського Дніпропетровська Шевченко [129].

Реформи створювали ефект поступового покращення життя й викликали піднесення трудового ентузіазму. Правилом стало брати нові, підвищені виробничі зобов'язання. «Кожен день ми відчуваємо батьківську турботу нашої рідної партії й уряду про нас, простих людей. Я від усієї душі дякую їм за цю турботу і зобов'язуюсь щоденно виконувати норми виробітку не нижче, ніж на 150%», – сказав робітник Удицького цукрозаводу Вінницької області Кравець [130].

Інтелігенція менш активно реагувала на промову Г. Маленкова на V сесії Верховної Ради СРСР. Певне пожвавлення спостерігалось лише в аграрних навчальних закладах та наукових установах. «Перед сільським господарством поставлено конкретне завдання – у найближчі два-три роки

досягти створення в країні достатку продовольства і сировини. Промова товариша Маленкова викликала велике задоволення і піднесення серед професорського складу нашого інституту. Наукові працівники докладають усі зусилля, знання і творчу ініціативу для успішного вирішення завдань по подальшому піднесенню сільського господарства», – зазначав професор Київського сільгоспінституту Крамаров [131].

Висловлювали вдячність за звільнення від сплати податку з особистих господарств учителі та медики. Так учителька десятирічної школи села Ружична Кам'янець-Подільської області Заболотна заявила, що «у відповідь на турботу партії й уряду вчителі нашої школи беруть на себе зобов'язання ще краще працювати над вихованням дітей у комуністичному дусі. Ми прикладемо всіх сил, щоб зразково підготувати школу до нового навчального року» [132]. Інженерно-технічні працівники говорили, що завдання розширення легкої промисловості, підвищення якості продукції покладають на них відповідальність за підняття культури праці на виробництві, упровадження передових методів і технологій [133].

Незважаючи на те, що західноукраїнське населення доволі критично сприймало радянську владу і її політику, проведені реформи переважно знайшли його підтримку. Наприклад учителька із села Коршовець Волинської області Г. Оберетенко в розмові зі своїми товаришами по службі сказала: «Наш уряд у цьому році прийняв значні заходи до покращення життя людини: проведено зниження цін, амністія, зменшення податків, зменшення позики. Зараз ставлення місцевих жителів до здійснюваних заходів стало зовсім іншим. Уже не називають «Советами» й «Окупантами» тих, хто прибув зі східних областей СРСР, взяти, наприклад, мене, як агітатора. Я маю закріплені за собою доми. Раніше, коли я заходила до колгоспників почитати газету, часто слухала антирадянські репліки, а тепер самі колгоспники запрошують і просять почитати газету, розповісти про новини» [134]. У своїх висловлюваннях мешканці Західної України говорили про те, що Г. Маленков правильно вчинив, викривши наявні недоліки в окремих галузях народного господарства країни; що уряд своєчасно звернув серйозну увагу на колгоспи [135].

Як бачимо, новим керівництвом було зроблено акцент на інтереси і потреби людини, що виступала вже не засобом, а сенсом і призначенням суспільного прогресу. У всьому цьому виявлялася тенденція гуманізації економічної сфери. Зміна сталінської моделі розвитку народного господарства країни схвалювалася українським населенням. Соціальна спрямованість реформаторських заходів викликала сподівання народу на покращення власного матеріального становища, вирішення побутових проблем, забезпечення достатку продовольства. Спостерігалось зменшення критичних суспільно-політичних настроїв, що виявлялися зазвичай у формі прихованого невдоволення. Так певне розчарування було в сім'ях, члени

яких працювали у вугільній, гірничодобувній та лісовій промисловості: у проекті закону передбачалося їх звільнення від сплати сільгосподатку, а в затвердженому варіанті цієї норми вже не було. Очікували на зниження норм оподаткування й інші соціальні верстви, бездітні сім'ї [136]. Висловлювалися побажання вдосконалити положення про стягнення сільгосподатку з колгоспників, що не виробили мінімуму трудовнів. Зокрема пропонувалось оподатковувати дружин спеціалістів сільського господарства, які не виконують потрібного мінімуму або взагалі не працюють; звільняти від сплати підвищеного податку осіб, що з поважних причин не відпрацювали обов'язкової кількості трудовнів [137]. Порушувалися питання про застосування обмежувальних заходів у містах до осіб, які працездатні, але не працюють [138].

У рішеннях 1953 року по сільському господарству було й досить серйозне упущення: вони, по суті, обійшли зернову проблему. Г. Маленков висловився в тому дусі, що «країна забезпечена хлібом», тобто повторив свої ж слова, висловлені на XIX з'їзді партії, про вирішення продовольчої проблеми «остаточно і незворотно». Першим на хибність подібної позиції звернув увагу М. Хрущов, який у січні 1954 року направив у Президію ЦК записку з приводу цього питання. Вихід зі становища бачився, по перше, у розорюванні великих земельних площ, по-друге, у проведенні заходів по всебічному підвищенню врожайності й, нарешті, у перегляді порядку хлібозаготівель із метою створення зацікавленості колгоспників у отриманні високих врожаїв. У подальшому все зосередилося на цілині: ймовірно, свою роль зіграв ефект швидкої віддачі [139].

Зазначимо, що Г. Маленков до кінця 1954 року розійшовся в поглядах з М. Хрущовим і більшістю членів Президії ЦК КПРС. У постанові останньої, прийнятій 31 січня 1955 року, було записано, що на V сесії Верховної Ради СРСР «т. Маленковим було допущене теоретично неправильне й політично шкідливе протиставлення темпів розвитку важкої промисловості темпам розвитку легкої і харчової промисловості, висувалося в якості основного висновку гасло форсованого розвитку легкої індустрії». На Г. Маленкова, який керував упродовж ряду років сільським господарством, покладалася також політична відповідальність за серйозне відставання цієї галузі. На цьому засіданні було вирішено питання про відставку Г. Маленкова з посади голови Ради Міністрів СРСР, що була оформлена на II сесії Верховної Ради СРСР 8 лютого 1955 року [140].

Таким чином, нове партійно-державне керівництво чудово розуміло, що без підвищення життєвого рівня народу й без подолання серйозних диспропорцій і прорахунків у «сталінській економіці» неможливий подальший розвиток країни. Перед ним постали такі завдання, як: вирівнювання розвитку промисловості груп «А» та «Б», усунення дефіциту продовольства, піднесення рівня колгоспного виробництва, стимулювання

розвитку особистих господарств селян тощо. Шляхом вирішення цих завдань мав стати новий курс на соціальну переорієнтацію економіки, який Г. Маленков проголосив у програмній промові в серпні 1953 року на сесії Верховної Ради СРСР. Він заявив про необхідність зміни пріоритетів у внутрішній політиці, що склалися в період правління Й. Сталіна, про поворот економіки обличчям до людини. Цей крок надав Г. Маленкову шаленої популярності, особливо в селянському середовищі. Люди ще раз повірили, що може бути покращення в їх безпросвітному житті. У відповідь на турботу про них, вони дякували партії й уряду в найрізноманітніших формах: від взяття підвищених виробничих зобов'язань до висловлення задоволення керівництвом країною. Водночас спостерігалось бажання підвищити продуктивність праці, покращити якість продукції, знизити собівартість товарів, зменшити виробничі збитки. У цілому, реформаційні заходи сприймалися з винятковим натхненням, знаходили позитивний відгук у народі, викликали велике патріотичне піднесення. Курс Г. Маленкова зустрів сильний опір його колег по «колективному керівництву», який чим далі, тим більше наростав. Після відставки Г. Маленкова відбулося коректування курсу, розпочався зворотній рух, спрямований на пріоритет у розвитку важкої промисловості.

2.4. Початок амністії й реабілітації та їх вплив на українське суспільство

Зі смертю Й. Сталіна назріла потреба в реформуванні системи, що сформувалася в період його диктаторського правління. Розпочалися процеси амністії й реабілітації, які не тільки значною мірою вплинули на підсумок боротьби, що розгорнулася у вищих ешелонах влади, але й здійснили визначальні зміни у свідомості населення.

Проблеми амністії й реабілітації репресованих громадян є доволі актуальними й займають ключові позиції у вітчизняній історіографії. Гадаємо, немає необхідності доводити, що, незалежно від соціального статусу й суспільної активності колишніх ув'язнених, уже одне їх «повернення» вело до якісних змін у суспільстві.

Розглянемо початковий етап реабілітації, який тривав з березня 1953 по лютий 1956 року. Використані нами матеріали дають можливість реконструювати суспільно-політичну ситуацію перших післясталінських років в Україні. Проаналізуємо особливості проведення амністії, а також юридичної, соціальної, партійної й публічної реабілітації та їх вплив на українське суспільство.

Варто зазначити, що в історіографії немає єдиного підходу щодо змісту

терміну «реабілітація». Одні дослідники під реабілітацією розуміють зняття звинувачень суто кримінального характеру й припинення кримінальної справи, інші – поновлення невинного в правах та одночасне відновлення його доброго імені, репутації. Зазначені підходи поєднує американський соціолог Л. Лабедз, який розрізняє юридичну, партійну і публічну реабілітацію [141]. У цілому погоджуючись із ученим, вважаємо, що слід виділити ще один тип реабілітації – соціальну. Вона полягала у відшкодуванні матеріального збитку й наданні суттєвих пільг для сприяння процесу реінтеграції репресованих у суспільстві. Однак, констатуємо, що партійна й соціальна реабілітація проводилася далеко не в усіх випадках, а публічна – триває і в наш час (продовжується робота над виданням багатомної науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»). Приймаючи точку зору більшості науковців про повне завершення реабілітації лише на публічному етапі, зважаючи на вищевикладені обставини, реабілітованими вважатимемо осіб і на попередніх етапах.

Перші практичні кроки «колективного керівництва» можна назвати кроками довіри, покликаними ліквідувати очевидні злочини сталінського режиму. Уже 27 березня 1953 року, через 3 тижні після смерті Й. Сталіна, Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ «Про амністію». Щоправда, пропозиція Л. Берії поширити її на засуджених особливими нарадами і трійками, тобто на політв'язнів, не пройшла. Звільненню від покарання підлягали всі особи, засуджені за будь-який злочин на термін до 5 років включно. Звільнялися з місць ув'язнення також особи, засуджені за службові, господарські й окремі військові злочини незалежно від терміну покарання. Позитивним моментом була амністія соціально незахищених верств населення: жінок з дітьми до 10 років і вагітних жінок, неповнолітніх, осіб похилого віку та деяких категорій інвалідів [142].

Потрібно також зазначити, що окремі положення Указу містили норми реабілітаційного характеру. Це була єдина амністія впродовж хрущовської «відлиги» за якою були масово припинені або не порушені кримінальні справи. Важливе значення мала стаття про зняття судимості й надання виборчих прав громадянам, які були раніше судимі й відбули покарання або достроково звільнялися від покарання за даним Указом. Крім того, у 1954–1956 роках при перегляді справ на осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, обласні комісії були вповноважені знижувати міру покарання до 5 років позбавлення волі та звільняти цих осіб на підставі Указу від 27 березня 1953 року.

Вищевказані положення свідчать про важливу роль амністії в процесі десталінізації суспільства. Безумовно, цей захід став першим ударом по сталінській репресивній системі. За даними Міністерства юстиції УРСР, Прокуратури УРСР, МВС УРСР і Верховного Суду УРСР було: 1. Припинено справ судами УРСР на 51169 осіб. 2. Звільнено з місць ув'язнення 69216

чоловік. 3.Звільнено від відбуття примусових робіт 57181 чоловік. 4.Припинено слідчих справ на 17918 осіб. 5.Відмовлено в порушенні кримінальних справ на 9512 осіб. 6.Скорочена міра покарання на половину терміну 16960 чоловікам [143]. Таким чином, Указ «Про амністію» застосований у республіці по відношенню до 221956 чоловік, які відбували покарання і знаходилися під слідством. Зважаючи на кількість припинених або не порушених кримінальних справ, кількість юридично реабілітованих осіб в УРСР становила 78599.

Показовим було прагнення сталінських наступників, передусім Л. Берії, подати амністію як власну заслугу, набути іміджу визволителя від репресивного гніту. За вказівкою кремлівського керівництва парторганізаціями проводились інструктивні наради і семінари, на яких агітатори спрямовували людей на підтримку партії й уряду в проведенні амністії. Проявами такої підтримки найчастіше були висловлені подяки та взяті виробничі зобов'язання. Також впадали в око майже повна відсутність згадок про Й. Сталіна в публічних виступах і часті позитивні відгуки на його адресу в приватних бесідах. Це говорило про домінування образу вождя в людській свідомості попри намагання партфункціонерів не згадувати про нього.

Негативні висловлювання стосовно періоду сталінського правління були поодинокими і, зазвичай, не мали персоніфікованого характеру. Зокрема після колективного прослуховування по радіо Указу «Про амністію» токар Харківського заводу «Світло шахтаря» Голубев заявив про «необхідність ліквідації пережитків проклятого минулого у свідомості радянських людей» [144].

Деякі громадяни висловлювали побоювання щодо посилення злочинності й виступали за встановлення випробувального терміну для амністованих. Так вантажник Одеського порту Григоренко в бесіді з товаришами сказав: «Масове звільнення з місць ув'язнення засуджених може викликати зростання дрібних пограбувань. До цього часу в трамваях і тролейбусах ми їздили спокійно, а тепер будемо побоюватися крадіжок» [145]. «Я думаю, що окремих осіб, особливо тих, які неодноразово здійснювали злочини, не потрібно випускати, тому що вони невірні й будуть розбещувати своєю поведінкою молодь», – заявив інженер мартенівського цеху заводу «Запоріжсталь» Жданко [146].

В окремих випадках виступаючі жалкували, що не звільнили осіб, засуджених за політичними звинуваченнями. Наприклад бухгалтер середньої школи № 1 Луцька М. Лисюк висловився так: «За цим Указом із в'язниці вийдуть лише кримінальні злочинці, а чесних політичних людей із в'язниці не випускають» [147].

Зважаючи на розгнuzдану антисемітську кампанію євреї переважно не схвалювали амністію, говорячи, що цей захід має на меті звільнити місця для

нових політв'язнів. «Указ вийшов під впливом капіталістичних держав. Там пишуть, що в Радянському Союзі тюрми переповнені, тому уряд вирішив їх розвантажити: випустити бандитів і вбивць, а на звільнене місце додати політичних», – зазначила службовець клубу Сталінського заводу сільськогосподарського машинобудування Кнізберг [148].

Соціальна адаптація осіб, які повернулися з таборів і заслань, була дуже непростою: тавро «ворога народу» – нехай і колишнього – породжувало відчуття неповноцінності в одних, недовіри – в інших. Психологічне відчуження амністованих і реабілітованих від людей вільних додалося з великими труднощами. Тисячі колишніх ув'язнених опинилися на становищі внутрішніх «вигнанців»: їх не завжди приймали на місця попередньої роботи, для них практично був закритий шлях у вищі навчальні заклади, у будь-якому відділі кадрів підозріло дивилися на людину з біографією репресованого. Характерними були такі приклади: при спробах влаштуватися на роботу звільненого з місць ув'язнення Г. Карпова керівники ряду підприємств Сімферополя заявляли йому: «Звідкіля прибув, туди й повертайся», і на роботу його не приймали [149]; директор радгоспу імені Шевченка Полтавської області, під приводом відсутності вільних робочих місць, відмовляв у прийнятті на роботу амністованим Дзеві й Вірному, водночас приймаючи осіб з числа не судимих [150].

Поганий стан із працевлаштуванням звільнених із місць ув'язнення осіб також пояснювався тим, що з керівниками підприємств і установ не було проведено необхідної роботи, не залучено до цієї справи профспілкові й комсомольські організації, а органи міліції практично не займалися обліком звільнених. Щоб певним чином поліпшити ситуацію, Рада Міністрів СРСР 30 травня 1953 року прийняла постанову «Про усунення недоліків у працевлаштуванні звільнених по амністії громадян». Однак, серед міського населення, особливо у великих містах, чисельність безробітних амністованих і реабілітованих осіб продовжувала залишатися доволі високою.

За перші три місяці з моменту виходу Указу «Про амністію» на територію УРСР прибуло й прописано з числа звільнених за амністією – 144638 осіб, із них: у Києві – 3953; в обласних центрах республіки – 28191; в інших містах областей – 38457; у решті місцевостей республіки – 74037. Із загальної кількості прописаних – працевлаштувалися – 108224 особи (74,8%), у тому числі: по Києву – 1731 (43,8%); у обласних центрах – 18839 (66,8%); у інших містах – 26747 (69,6%) і у решті місцевостей – 60903 (82,3%) [151].

Заслуговує на увагу той факт, що після застосування амністії значно збільшилася кількість клопотань від амністованих і реабілітованих осіб про відміну вироків судових органів у частині конфіскації їх майна або звільнення від сплати коштів на покриття збитків, заподіяних ними державним і громадським підприємствам та організаціям. Зокрема, якщо до застосування загальної амністії такі клопотання надходили в Президію

Верховної Ради УРСР одиницями, то після неї їх одержували по 300-350 на місяць. Більшість із них відхилялась, оскільки вироки судових органів у частині конфіскації майна засуджених уже були приведені до виконання. І лише в окремих випадках, коли родина засудженого за малозначні злочини потрапляла в тяжкий стан у зв'язку з конфіскацією помешкання та коли такий вирок ще не було виконано, – конфіскація майна скасовувалась. Клопотання засуджених про звільнення їх від покриття заподіяних збитків державним і громадським підприємствам або організаціям, як правило, відхилялись [152].

Так було відхилено заяву громадянки О. Борківець про повернення будинку, який фактично конфіскували 27 лютого 1953 року за вирокوم Особливої наради при МВС СРСР і передали у власність школи села Котельва Полтавської області. Оскільки вирок суду в частині конфіскації майна було виконано ще до видання Указу «Про амністію», Постанова Пленуму Верховного Суду СРСР від 29 вересня 1953 року «Про судову практику по застосуванню конфіскації майна» не могла бути застосована, і дане майно поверненню не підлягало [153]. Громадянка Н. Вихровська отримала відмову на скаргу про повернення житлової споруди в селі Торговиця Рівненської області на підставі ст. 76 Земельного Кодексу УРСР, яка передбачала, що особи, праця яких не задіяна протягом двох сівозмін у сільгоспдворі, позбавлялися права на майно цього сільгоспдвора [154].

Відчуваючи складнощі з працевлаштуванням, не маючи власного житла, перебуваючи під постійним тиском громадськості, фактично кинуті напризволяще амністовані й реабілітовані громадяни часто були змушені ставати на злочинний шлях. Красномовними є такі дані. Із 1 квітня по 20 червня 1953 року на території УРСР було зареєстровано всього 6696 злочинів, із них: скоєно особами, звільненими по амністії – 1196 злочинів (17,9%), за якими притягнуто до відповідальності – 1383 особи. Найбільше кримінальних проявів зафіксовано у великих за кількістю населення областях і містах, де відчувалися значні проблеми із соціальною адаптацією амністованих і реабілітованих (Сталінська обл. – 234, Сталіно – 74, Харків – 69, Ворошиловградська обл. – 65, Полтавська обл. – 63, Дніпропетровськ – 55, Запорізька обл. – 54, Київ – 52) [155].

4 квітня 1953 року було опубліковано сенсаційне повідомлення МВС СРСР про припинення «справи лікарів» і повну реабілітацію залучених до цієї справи діячів медичної науки. Зазначалося, що «звинувачення, висунуті проти них, є хибними, а документальні дані, на які спирались працівники слідства, безпідставними. Свідчення заарештованих... отримані працівниками колишнього МДБ шляхом застосування недопустимих... способів слідства» [156]. Тим самим вперше правомірність діяльності органів безпеки була поставлена під сумнів на офіційному рівні.

Прихований удар завдався й по престижу недавно померлого вождя.

Процес публічної реабілітації кремлівських лікарів говорив про відмову нового керівництва від сталінської політики в єврейському питанні у післявоєнний період. По суті, інкриміновані їм злочини визнавалися як такі, що були вигадані для обґрунтування антиєврейських репресій у СРСР.

Несподіване припинення «справи лікарів» викликало далеко неоднозначну реакцію українського населення. Крім такого звичного схвалення й підтримки кожного рішення вищих партійно-державних органів, зустрічалося багато випадків недовіри повідомленню МВС СРСР про невинність лікарів. За свідченнями реабілітованого по цій справі Я. Рапопорта, значна частина населення була розчарована «неочікуваною осічкою спущеного курка» [157]. Подібні настрої громадян можна пояснити впливом розгорнутої антисемітської кампанії, яка не могла відразу ж бути припинена за вказівкою «верхів». Людям дуже складно було відмовитися від нав'язаних офіційною пропагандою стереотипів. Зокрема О. Вітковська, інспектор житлово-комунального відділу Головного управління училищ і шкіл ФЗН УРСР, сказала: «Я не вірю в повідомлення МВС СРСР про реабілітацію лікарів і професорів, звинувачених у шпигунській і диверсійній діяльності, оскільки вони зуміли викрутитися. Вони, безумовно, винні й брали участь у вбивстві керівних осіб. Це повідомлення зроблено для якихось інших, напевно, політичних цілей. Тепер євреї піднімуть голову й почнуть знову розкрадати» [158]. У місті Білгород-Дністровському було розклеєно 14 листівок з антисемітським змістом. Ось фрагменти однієї з них: «Жиди – продажна американська шкура! Вони шкодять Радянській владі... За нашого батька і вчителя товариша Сталіна!» [159].

На відміну від амністії, що була передусім сприйнята населенням як акт гуманності, доброї волі нового керівництва, припинення «справи лікарів» змушувало задуматися про законність винесених раніше рішень, про відновлення справедливості щодо десятків тисяч радянських громадян. Так, начальник Київського заводу «Південелектромонтаж», член КПРС М. Паньків заявив, що «в 1937–1938 роках можна було врятувати дуже багато людей, які були ні в чому невинні» [160]. Водночас зустрічалися прояви невдоволення тим, що реабілітація почалася саме з євреїв. Наприклад, в анонімному листі до редакції газети «Правда» зазначалося: «Велику справу розпочав наш уряд: він дав ясно зрозуміти, що в минулому існував упереджений розгляд справ, і відкрив народу своє бажання змінити внутрішню політику. Але чому ж цей акт світового значення почався зі звеличення купки євреїв і приниження росіянок? Скільки невинних жертв репресій 1933-34 і 1937-38 років ще знаходяться в таборах, але не їх у першу чергу реабілітували, а купку євреїв!...» [161].

Поодинокими були висловлювання, що містили критику Й. Сталіна. У суспільній свідомості продовжував домінувати позитивний образ вождя. Негативні відгуки переважно лунали на адресу органів внутрішніх справ.

«МВС СРСР потрібно вжити рішучих заходів для припинення фактів подібної дискредитації людей. Скільки проклять було висловлено народом на адресу, як тепер виявилось, невинних людей», – говорив начальник військової кафедри Одеського медичного інституту, генерал-майор Рейзен у бесіді зі співробітниками [162].

Впадало в око те, що було мало висловлювань із вимогою покарати осіб, причетних до фальсифікації «справи лікарів». Із цього приводу відомий історик О. Зубкова слушно зазначає, що визнання повної невинності жертв означало б не зняття проблеми вини, а перенесення її на тих, хто беззаконня чинив, і в якійсь мірі на тих, хто цей порядок речей приймав. Нехай побічно, але тягар відповідальності в такому випадку падав на усіх, хто залишався на свободі. Не кожна свідомість готова прийняти на себе цей тягар, а тим більше свідомість людей, сформована на принципі протистояння [163].

Протягом 1953–1955 років було проведено реабілітацію ще по ряду «резонансних справ»: «справі мінгрельської націоналістичної організації» (10.IV.1953), «справі авіаторів» (29.V.1953), «ленінградській справі» (30.IV.1954) та «справі Єврейського антифашистського комітету» (22.XI.1955). Як бачимо, на початковому етапі реабілітація стосувалася лише політичних процесів післявоєнного часу, залишивши поза увагою сфальсифіковані в 20–30-х роках кримінальні справи та процес депортації народів у період Великої Вітчизняної війни, до яких сталінські підлеглі мали пряме відношення. І зрозуміло чому: головною метою цих кроків було прагнення зміцнити власне становище у владних структурах, підняти будь-якими способами особистий авторитет, виключивши себе з числа осіб, відповідальних за злочини сталінського режиму. Вочевидь, можемо говорити про залежність реабілітаційних процесів від політичної кон'юнктури.

Реакція українців на припинення «резонансних справ» післявоєнного часу була суттєво диференційованою. Одна частина населення перебувала під впливом стереотипів, сформованих сталінською пропагандою, і не могла повірити в невинність реабілітованих осіб. Вона була переконана в правильності й законності покарання, адже воно вносилося в роки правління обожнюваного ними кумира. Друга частина, яка в тій чи іншій мірі постраждала від сталінських репресій, не задовольнилася проведеними реабілітаційними заходами й вимагала їх активізації, передусім наполягаючи на відновленні справедливості щодо себе і своєї родини. Третя частина, переважно працівники органів внутрішніх справ і державної безпеки, підтримуючи в публічних виступах проведення реабілітації, у приватних бесідах висловлювалася стосовно цього процесу негативно, побоюючись власної відповідальності за причетність до організації масових репресій.

Важливим кроком у ході реабілітації став перегляд справ на осіб, засуджених за політичними звинуваченнями. У вересні 1953 року було видано Указ Президії Верховної Ради СРСР, згідно з яким Верховний Суд

одержав право переглядати за протестами Генерального прокурора рішення колишніх колегій ОДПУ, трійок НКВС та Особливої наради при НКВС–НКДБ–МВС–МДБ СРСР. Ця процедура надзвичайно стримувала перегляд судових справ, і тому з 1954 до лютого 1956 року Верховний Суд СРСР реабілітував тільки 7679 громадян [164].

Згідно постанови ЦК КПРС від 4 травня 1954 року були створені Центральна й місцеві комісії з перегляду справ осіб, засуджених за контрреволюційну діяльність, які утримувалися в місцях позбавлення волі. До 1 березня 1956 року обласні комісії, створені в УРСР, фактично завершили свою роботу. Вони переглянули 81921 справу стосовно 130464 осіб і винесли рішення про зміну вироків у 36166 справах (44,2%) стосовно 52445 осіб (40,2%), у тому числі:

1. Про відміну вироків і припинення справ – 835 справ (2,3%) на 1173 особи (2,2%).
2. Про зниження міри покарання до 5-ти років ВТК* із застосуванням Указу від 27.III.1953 року «Про амністію» – 3836 справ (10,6%) на 5822 особи (11,1%).
3. Про зниження міри покарання до відбутого терміну – 6929 справ (19,2%) на 10443 особи (19,9%).
4. Про зниження міри покарання до 10 років ВТК і нижче – 23585 справ (65,2%) на 33487 осіб (63,9%).
5. Про відміну вироків і повернення справ на дослідження – 294 справи (0,8%) на 399 осіб (0,8%).
6. Про перекваліфікацію злочину без зниження міри покарання – 440 справ (1,2%) на 744 особи (1,4%).
7. Про відміну спецпоселення – 287 справ (0,8%) на 377 осіб (0,7%) [165].

Як бачимо з наведених даних, кількість припинених справ щодо політв'язнів («контрреволюціонерів») була мізерною і складала трохи більше 2% від загальної чисельності справ зі зміненими вирокami, кількість юридично реабілітованих осіб становила 1173 (2,2%). Усього ж було звільнено 17438 осіб, засуджених за контрреволюційну діяльність (33,3%). У переважній більшості справ засудженим знижувалася міра покарання до 10 років і нижче. Це можна пояснити великими термінами позбавлення волі для ув'язнених, що нерідко досягали 25 років.

Помітну роль у суспільному житті відіграли Укази Президії Верховної Ради СРСР, прийняті у вересні 1955 року. Відповідно до Указу від 3 вересня «Про дострокове звільнення засуджених з місць ув'язнення» передбачалося звільнення соціально незахищених верств населення: інвалідів, пристарілих, осіб з важкими невиліковними хворобами, вагітних жінок та жінок, які мали

---

* ВТК – виправно-трудова колонія.

малолітніх дітей (із таборів, колоній і в'язниць МВС УРСР мало вийти 8884 чоловіки) [166]. Загалом відіграючи позитивну роль, Указ викликав багато нарікань населення, оскільки застосовувався без урахування небезпечності вчиненого злочину. Із числа достроково звільнених з місць ув'язнення осіб, засуджених за крадіжки, майже 100 чоловік незабаром знову були притягнуті до судової відповідальності за такі ж злочини. Прокуратура УРСР змушена була дати вказівку прокурорам областей республіки тимчасово не застосовувати Указ відносно 368 осіб, засуджених за крадіжки у великих розмірах [167].

Значне збурення громадськості спричинив Указ від 17 вересня «Про амністію радянських громадян, які співпрацювали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». Згідно з Указом, із місць позбавлення волі мали вийти 1444 чоловіки, термін покарання скорочувався 372 чоловікам [168]. Безперечно, амністії підлягало багато українців, які з незалежних від них обставин потрапили в полон до німців і були засуджені за «пособництво ворогу». Проте негативну реакцію українського населення детермінувало звільнення з місць ув'язнення колишніх поліцаїв, старост та інших поплічників німецьких окупантів. У зведеннях, що надходили з обкомів до ЦК КПУ, наводилися численні факти побиття амністованих, підпалу їх будинків та завдання їм інших матеріальних збитків. Цікавим є такий факт: 1 листопада 1955 року, під впливом Указу «Про амністію», до органів МВС з'явився з повинною колишній «поліцай», житель села Новий-Білоус Чернігівської області В. Колініченко. Побоюючись покарання за скоєні злочини, він знаходився на нелегальному становищі й перебував у схроні під будинком із 1944 року (протягом 11 років!). Утім, відповідальності перед односельцями, які вважали його звільненим за амністією, не вдалося уникнути – 6 листопада 1955 року невідомими особами був підпалений будинок, де він проживав. У гасінні пожежі, крім родичів Колініченка, ніхто з жителів села участі не брав. Під час пожежі лунали вигуки окремих громадян із вимогою «посмалити» самого Колініченка [169]. Зауважимо, що реабілітація за двома зазначеними Указами практично не проводилася й торкнулася невеликої кількості осіб. Зокрема, було амністовано зі зняттям судимості й відновленням у всіх громадянських правах письменника П. Нечая, який 1946 року був засуджений Ворошиловградським обласним судом до відбуття ув'язнення у виправно-трудовому таборі на 10 років за «співробітництво з німецькими окупантами» [170].

Усунути недоліки в процесі соціальної реабілітації мала постанова Ради Міністрів СРСР від 8 вересня 1955 року «Про трудовий стаж, працевлаштування і пенсійне забезпечення громадян, необґрунтовано притягнутих до кримінальної відповідальності й згодом реабілітованих». Згідно з цим документом час перебування реабілітованих у місцях ув'язнення чи заслання зараховувався до трудового стажу. Постанова зобов'язувала

керівників міністерств, відомств, підприємств і установ працевлаштовувати таких громадян. При цьому за попереднім місцем роботи їм виплачувалася двохмісячна зарплата, виходячи з існуючого до дня реабілітації місячного окладу (ставки) за посадою, що займалася до арешту. У випадку посмертної реабілітації – виплата проводилася сім'ям цих громадян. Пенсії реабілітованим, які досягнули встановленого віку, призначалися незалежно від того, чи працювали вони після звільнення. Виконкоми Рад повинні були першочергово забезпечувати їх житлом [171].

Позитивний ефект від даної постанови можемо простежити на прикладі Києва, де до цього відчувалися найбільші проблеми із соціальною адаптацією виправданих осіб. На 1 квітня 1956 року в Київ прибуло 146 реабілітованих, із яких: 1. Працевлаштовані – 72. 2. Забезпечені житловою площею – 52. 3. Узяті на квартирний облік – 35. 4. Перебували на обліку на отримання житлової площі, але в Києві не проживали – 14. 5. Отримали призначення пенсій – 30. 6. Оформлялися на пенсію – 3 [172]. Ситуація суттєво поліпшилася і в інших областях УРСР, окрім Сталінської та Ворошиловградської.

У цілому, за даними МВС УРСР, за період із березня 1953 по лютий 1956 року в міста і села республіки прибуло з місць ув'язнення по амністії та відбутті терміну покарання 331372 чоловіки. Із даної кількості осіб непрацевлаштованими залишалися 22813 (6,9%) [173]. Повторно було заарештовано 49994 чоловіки (15,1%), із них за злочини 36107 осіб (10,9%), у тому числі: за вбивства – 592, бандитизм і розбій – 2636, крадіжки – 16619, спекуляцію й інші злочини – 16260. Найбільше повторних злочинів припадало на Сталінську (9891) й Ворошиловградську (4049) області [174].

Напередодні XX з'їзду зросла кількість апеляцій до партійних органів стосовно рішень про виключення зі складу КПРС. За станом на 1 липня 1956 року: 1. Із 1155 апеляцій, розглянутих обкомами КПУ, задоволено 587 (50,8%). 2. Із 168 апеляцій, розглянутих Партійною Комісією при ЦК КПУ, задоволено 66 (39,3%) [175]. Такий низький відсоток відновлених у партії громадян, певною мірою, можна пояснити тим, що апеляції подавало багато осіб, які були виключеними з партії, але не були засудженими. Однак, і юридично реабілітовані громадяни не завжди отримували партійну реабілітацію. Про це свідчать такі дані: у 1955 році Партійною Комісією при ЦК КПУ було розглянуто 45 персональних справ на реабілітованих судовими органами осіб, які були виключені з партії у 1937–1938 роках. За результатами розгляду: відновлено в партії – 37 чоловік, відмовлено у відновленні – 5 чоловікам, реабілітовано в партійному порядку посмертно – 3 чоловіки [176].

Публічна реабілітація майже не проводилася на початковому етапі. Стосувалася вона лише окремих відомих партійних і державних діячів, творчих працівників, науковців, які були незаконно репресовані в попередні

роки. Реабілітація проводилася згідно з проханнями про перегляд судових справ, що надходили до вищих партійно-державних органів. У деяких випадках і самі органи могли виявляти ініціативу стосовно виправдання тієї чи іншої особи. Відновлення доброго імені, репутації репресованих громадян здійснювалося й помертню. Так, наприклад, була задоволена скарга професора Київської державної консерваторії М. Донець-Тесейр про публічну реабілітацію померлого чоловіка – М. Донця, яка надійшла в січні 1954 року до ЦК КПУ. М. Донець, Народний артист УРСР, нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, у липні 1941 року був заарештований у Києві. У процесі слідства, перебуваючи в ув'язненні, він помер від розриву серця. На прохання вдови відділ пропаганди й агітації ЦК КПУ дозволив відновити чесне ім'я М. Донця, дискредитоване арештом, шляхом використання платівок із його піснями в радіоєфірі [177].

Отже, перший етап реабілітації репресованих громадян носив у основному негласний і прихований характер. Шляхом підрахунку вищенаведених даних вбачаємо, що чисельність юридично реабілітованих осіб в УРСР за період з березня 1953 по лютий 1956 року становила близько 85 тисяч. Переважна більшість осіб, які виправдовувалися, обвинувачувалась або була засуджена за незначні злочини з малим терміном покарання. Реабілітація практично не торкнулася справ громадян, репресованих за політичними звинуваченнями. Оскільки не було розроблено єдиної процедури проведення амністії й реабілітації, звільнені особи відчували труднощі в процесі реінтеграції у суспільне життя. Багато з них не змогли адаптуватися і ставали на злочинний шлях. Вищі партійно-державні органи були змушені прийняти ряд нормативно-правових актів, щоб певним чином полегшити соціальну і партійну реабілітацію репресованих. На відміну від амністії, що була передусім сприйнята населенням як акт гуманності, доброї волі нового керівництва, реабілітація за «резонансними справами» змушувала задуматися про законність винесених раніше рішень, про відновлення справедливості щодо десятків тисяч радянських громадян. У той же час процеси амністії й реабілітації доволі часто детермінували негативну реакцію громадськості, посилення критичних настроїв населення щодо влади, недовіру і тиск людей на звільнених осіб. З одного боку, це пояснювалося недосконалістю механізмів та широкими масштабами проведення даних процесів, а з іншого – усталеними в людській свідомості стереотипами, що були сформовані з допомогою офіційної пропаганди.

* * *

Таким чином, особа Й. Сталіна не могла одразу по смерті відійти в минуле і продовжувала домінувати в суспільній свідомості. Пересічні громадяни втрачали вищий авторитет, який уособлював не тільки владу, але

й цілісну систему життєво значущих цінностей. Саме цим можна пояснити панічні, депресивні та песимістичні настрої, що були характерними для більшості громадян на той час. Головна психологічна настанова людей полягала не в надії на кращі зміни, а в побоюванні того, щоб не стало гірше. Водночас відбуваються масштабні зміни масової свідомості населення радянської України, основний зміст яких полягав у зниженні суспільної довіри до влади. При цьому більш критичними були жителі областей, у яких переважала орієнтація на сільгоспвиробництво, де спостерігалось надзвичайно складне соціальне й матеріальне становище громадян. Крім того, негативні настрої західноукраїнського населення визначали заходи влади, спрямовані на радянізацію регіону, боротьба з націоналістичним підпіллям, асиміляційні впливи тощо. Невдоволення українців виявлялося в різних формах: одні громадяни висловлювали критику в побутових розмовах, інші – зверталися зі скаргами до партійно-державних органів, а треті – вдавалися до незаконних дій.

Відразу ж після смерті Й. Сталіна стали набирати сили нові процеси, які ще недавно не вписувалися в догми, що сповідувалися десятиліттями. Для зміни іміджу системи спадкоємцям вождя потрібно було піддати критиці її найбільш одіозні прояви. За активної участі Л. Берії були проведені реформаторські заходи, які сприяли певній демократизації й лібералізації суспільного життя. Вони знаходили широке висвітлення в засобах масової інформації, здійснюючи колосальний вплив на громадську думку. Водночас надмірна ініціативність і посилення впливу Л. Берії викликали невдоволення серед його партійних соратників, які організували змову з метою усунення небезпечного конкурента в боротьбі за владу. Реакція українського населення на звинувачення Л. Берії в злочинній антипартійній і антидержавній діяльності була суттєво диференційованою. Працівники МВС у основному підтримували зняття з посади й арешт свого керівника. В інтелігентському середовищі, де «луб'янський маршал» користувався найбільшою популярністю, викриття сприймалося з недовірою. Робітники і селяни переважно позитивно ставилися до усунення міністра внутрішніх справ. Західноукраїнське населення, відзначаючи зміни на краще внаслідок проведених Л. Берією реформ, не схвалювало його викриття. Обговорення постанови липневого (1953 р.) пленуму ЦК стало приводом для оцінки політичної ситуації в країні, розмови про недоліки партійно-бюрократичної системи, постановки соціально-побутових проблем. Найрельєфніше критичні настрої окреслилися серед творчої й наукової інтелігенції.

Після усунення Л. Берії «колективне керівництво» здійснило ряд кроків, спрямованих на вирішення найгостріших соціально-економічних проблем. Наступникам вождя необхідно було заручитися підтримкою народу, який все менше продовжував вірити в «будівництво світлого комуністичного майбутнього». Відбувається поступова переорієнтація економіки на соціальні

потреби, на інтереси людей, якими протягом тривалого часу нехтували нібито заради найвищих державних інтересів. Програмна промова Г. Маленкова на V сесії Верховної Ради СРСР викликала значний суспільний резонанс. Селяни найактивніше реагували на зміни в економічному курсі країни. У своїх виступах вони дякували партії й уряду за проявлену турботу про подальше зростання їх матеріального добробуту, говорили про впевненість в успішному виконанні завдань, викладених у промові. Реформаційні заходи в меншій мірі торкнулися покращення соціального й матеріального становища робітників. Тому вони висловлювали не стільки подяки, як побажання старанніше працювати й уникати виробничих збитків, пропозиції по зниженню собівартості продукції. Інтелігенція не так активно реагувала на промову. Учителі й медики були задоволені, що їх звільнили від сплати сільгосподатку. У виступах інженерно-технічних працівників говорилося про підвищення якості продукції, підняття культури праці на виробництві, упровадження передових технологій.

Невід'ємними складовими процесу десталінізації стали амністія та реабілітація репресованих громадян. Незалежно від соціального статусу й суспільної активності амністованих і реабілітованих уже одне їх «повернення» вело до якісних змін у суспільстві. Соціальна адаптація осіб, звільнених з ув'язнення та заслання, була дуже непростюю: тавро «ворога народу» – нехай і колишнього – породжувало відчуття неповноцінності в одних, недовіри – в інших. Відчуваючи складнощі з працевлаштуванням, не маючи власного житла, перебуваючи під постійним тиском громадськості, фактично кинуті напризволяще амністовані й реабілітовані громадяни часто були змушені ставати на злочинний шлях. Найбільше кримінальних проявів було зафіксовано у великих за кількістю населення областях і містах. Усунути недоліки в проведенні соціальної адаптації й полегшити реінтеграцію колишніх ув'язнених у суспільстві значною мірою вдалося після прийняття ряду нормативно-правових актів. На початковому етапі реабілітація стосувалася лише політичних процесів післявоєнного часу, залишивши поза увагою сфальсифіковані в 20–30-х роках кримінальні справи та процес депортації народів у період Великої Вітчизняної війни. Припинення «резонансних справ» викликало далеко неоднозначну суспільну реакцію. Багато громадян не схвалювало й не підтримувало такі рішення, критикувало керівні органи країни. Негативну реакцію населення викликала й амністія осіб, які співпрацювали з німецькими окупантами. Кількість припинених справ щодо політв'язнів була дуже мізерною. Юридична реабілітація далеко не завжди супроводжувалася партійною й соціальною. Публічна реабілітація майже не проводилася в цей період. Як правило, вона стосувалася окремих відомих партійних і державних діячів, творчих працівників, науковців, що були незаконно репресовані в попередні роки.

РОЗДІЛ 3

СТАВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ДО ПРОЦЕСУ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ ПІСЛЯ ХХ З'ЇЗДУ КПРС (1956–1961 рр.)

3.1. Зміна суспільно-політичних настроїв українського населення після ХХ з'їзду КПРС

Історія знає багато подій, справжнє значення яких ми усвідомлюємо лише з роками. До таких подій сміливо можна віднести ХХ з'їзд КПРС, що є своєрідним символом «відлиги», точкою відліку нового періоду. В останній день роботи з'їзду, 25 лютого 1956 року, – на закритому засіданні виступив перший секретар ЦК партії М. Хрущов із доповіддю «Про культ особи та його наслідки». Винесення цього питання на з'їзд і факти про злочини Й. Сталіна, які містилися в доповіді, були несподіваними для більшості делегатів.

Зважаючи на те, що за період після смерті Й. Сталіна з таборів повернулися тисячі громадян, засудили Л. Берію і його сподвижників, почалася реабілітація жертв політичних репресій, суспільна думка була певною мірою підготовлена до рішення партії стосовно культу особи. Однак раптова зміна оцінки ролі та місця Й. Сталіна в державному і партійному житті вимагала певної перебудови людської свідомості, у яку десятиліттями вбивалося поклоніння перед сильною і безгрішною особистістю, «батьком народів», корифеєм усіх наук, вождем світового пролетаріату тощо.

Метою підрозділу є висвітлення суспільно-політичних настроїв українського населення після ХХ з'їзду КПРС. Дана проблема є недостатньо дослідженою у вітчизняній історіографії. Матеріали післяз'їздивського періоду свідчать про бурхливі дискусії навколо доповіді М. Хрущова, які доволі часто розгорталися на зборах партійних і комсомольських організацій та у приватних розмовах. Спробуємо показати вплив ХХ з'їзду КПРС на українців, їх ставлення до викриття культу особи Й. Сталіна, осмислення його причин та наслідків.

Аналізуючи доповідь М. Хрущова, ми бачимо прагнення скоєння всіх злочинів тоталітаризму пояснити проявами культу «вождя народів». При цьому свідомо замовчувалась участь у політичних репресіях його партійних соратників – К. Ворошилова, Л. Кагановича, Г. Маленкова, В. Молотова та інших. Крім того, спостерігалось прагнення доповідача пом'якшити картину відзначенням позитивної ролі Й. Сталіна в будівництві соціалізму та ідейній

боротьбі партії проти троцькістів, правих та буржуазних націоналістів [1].

На початку доповіді було наведено так званий «заповіт» В. Леніна, у якому він порушував питання про зміщення Й. Сталіна з посади генерального секретаря. Далі говорилося про найбільш вражаючі випадки репресій стосовно партійно-державного апарату. Наголошувалося на тому, що єдиновладдя Й. Сталіна призвело до особливо тяжких наслідків у ході Великої Вітчизняної війни. Засуджувалися депортація малих народів, фальсифікація «ленінградської справи», «справи мінгрельської націоналістичної організації» та «справи лікарів». Наводилися факти ігнорування диктатором норм партійного життя, нехтування ним ленінським принципом колективності партійного керівництва. Робився висновок, що культ особи набув таких жахливих розмірів, головним чином, унаслідок усілякого захоочення й підтримання звеличення своєї персони самим Й. Сталіним [2].

Хід закритого засідання ХХ з'їзду КПРС не стенографувався. Після закінчення доповіді М. Хрущовим було вирішено дебатів не відкривати. Опрацювання офіційного тексту затягнулося до 5 березня 1956 року, після чого, у відповідності з існуючою тоді практикою, доповідь мала бути розтиражована і розіслана у парткоми, щоб бути зачитаною в усіх первинних організаціях. За наполяганням М. Хрущова Президія ЦК прийняла постанову про ознайомлення з доповіддю «Про культ особи та його наслідки» не тільки «всіх комуністів і комсомольців, а й безпартійного активу робітників, службовців і колгоспників», – іншими словами, усієї організованої громадськості [3].

Тим самим зміст доповіді, не дивлячись на те, що в СРСР до 1989 року він опублікований не був, у тій чи іншій мірі ставав предметом гласності, а відповідно, й об'єктом дискусій серед різних прошарків радянського суспільства. Про величезний вплив ХХ з'їзду на населення країни свідчив зокрема такий випадок, який трапився у Хмільницькому районі Вінницької області. Онук перебирав батькові медалі й говорив дідусяві: «Цю медаль, дідусю, викинь (за перемогу над Німеччиною), а цю (одна з медалей, де викарбувані барельєфи Леніна і Сталіна), розріж пополам і половину з Ленінім залиш собі» [4].

У такій ситуації обговорення культу особи без зазначення її головного носія було б позбавлено будь-якого сенсу. Тому в редакційній статті газети «Правда» від 28 березня 1956 року «Чому культ особи чужий духу марксизму-ленінізму?» вперше офіційно пролунали слова вже не про культ особи взагалі, а про культ особи Й. Сталіна. Яскравим проявом останнього були названі книги «Короткий курс історії ВКП(б)» та «Й.В. Сталін. Коротка біографія», що надмірно звеличували вождя, приписували йому всі досягнення і завоювання партії [5].

Важливе значення також мало проведення V пленуму ЦК ВЛКСМ, який

відбувся 5 квітня 1956 року. На ньому порушувалося питання про шкідливі наслідки культу особи для ідеологічної роботи серед комсомольців і молоді. У багатьох виступах учасників пленуму зазначалося, що тривалий час підростаюче покоління виховувалося на книгах, фільмах і постановках, наскрізь пронизаних культом особи, а вся пропагандистська робота в комсомолі зводилася до вихвалання і механічного заучування сказаного або написаного Й. Сталіним [6]. Деякі виступаючі згадували про масові репресії проти комсомольських кадрів, зокрема, про усунення за вказівкою Й. Сталіна в 1939 році всіх секретарів і членів бюро ЦК ВЛКСМ та арешти багатьох із них [7].

Аналізуючи суспільно-політичні настрої післяз'їздівського періоду впадає в око те, що зважаючи на довгочасний обман страшна правда про минуле важко сприймалася населенням радянської України. Ця інертність масової свідомості, її стихійний консерватизм поглиблювалися багаторічним впливом тоталітарного режиму на суспільство. Зокрема технік заводу № 444 Миколаєва, комуніст Короленко зазначив: «Дуже важко перебороти в собі ті почуття переконання, які склалися роками про геніальність і кристалічну чистоту Сталіна. На цьому ми виховували наших дітей. У мого сина донині вживається слово «чесне сталінське»» [8]. Робітник Керченського заводу № 532, член КПРС Долганюк говорив: «Сталін багато зробив для народу під час Великої Вітчизняної війни, адже всім відомо, що за нього загинула величезна кількість людей. З ім'ям Сталіна йшли в бій і отримували перемоги! Як же тепер після всього цього розповідати народу про нього?» [9].

Засудження культу особи, його негативних наслідків для долі народу і країни, сам факт відвертої розмови про наболілі проблеми справили сильне враження на українську громадськість. Так на зборах парторганізації Сумського м'ясокомбінату робітник Пархоменко заявив: «Культ особи Сталіна призвів до того, що тисячі кращих людей нашої партії були невинно засуджені й розстріляні. А скільки загинуло даремно на фронтах Великої Вітчизняної війни лише тому, що Сталін вважав себе генієм, не слухав порад оточуючих його товаришів і робив суттєві помилки. Великий авторитет, повага, які плекав народ до Сталіна, підірвані...» [10].

Траплялися випадки, коли виступ М. Хрущова детермінував у населення радянської України відчуття розгубленості, розчарування, нерозуміння того, що відбувається. Характерними були такі висловлювання: «Наробили такого, що тепер і не розбереш кому вірити» [11]; «Навіщо було тоді вихвалити, звеличувати Сталіна, а тепер критикувати, ганьбити його. Краще було б усе замовчати» [12].

Для багатьох громадян звинувачення Й. Сталіна стали несподіваними. Зокрема пенсіонер із Миколаївської області, комуніст О. Ситніков так висловив свої почуття: «Чи могли ми собі уявляти, що соратник Леніна –

Сталін дійшов до такого життя. Кращі люди партії й народу склали свої голови з вини Сталіна» [13]. Доволі часто українці сумнівалися і не довіряли сказаному в хрущовській доповіді «Про культ особи та його наслідки». Наприклад учителька Фрунзівської середньої школи Одеси, безпартійна Більдюкевич зазначила, що Сталін багато зробив для людства і всього світу й що вона не зовсім переконана у щирості всього сказаного про нього зараз [14]. Окремі робітники заводу «Ленінська кузня» Києва висловлювали такі думки: «Я Сталіну все ж вірю, він був сильний і твердий, за ним ішов народ – це мало велике значення»; «Навіщо було в листі висловлювати припущення, що Сталін переселив би й український народ, тим самим приставляти український народ Сталіну?» [15].

Момент часу, обраний кремлівським керівництвом для викриття Й. Сталіна, практично збігся з датою його смерті, тобто днем пам'яті. Тому траурні заходи з приводу чергової річниці смерті вождя нерідко перетворювалися на несамовиту атаку проти десталінізаційного курсу. Найбільш яскравим прикладом стали масові безлади в Грузії 5–10 березня 1956 року. Дані події певною мірою позначилися і на українському населенні. Громадяни довідувалися про грузинські події, слухаючи зарубіжні радіостанції, читаючи антирадянські листівки тощо. Крім того, у республіці проживало багато осіб грузинської національності, які отримували інформацію від родичів про ситуацію в Грузії й поширювали її серед українського населення. Наприклад, начальник залізничної станції Збараж Тернопільської області, член КПРС Л. Мехалашвілі заявив, що все викладене в доповіді про культ особи – «липа», і показав учасникам партзборів газету грузинською мовою від 11 березня 1956 року, яку він періодично отримував від батька, що проживав у Грузії. У цій газеті було надруковано портрет Й. Сталіна і виступи робітників, які брали підвищені соціалістичні зобов'язання у зв'язку з річницею смерті правителя [16].

У післяз'їздівський період на території УРСР розповсюджувалося багато листівок, у яких лунали слова на захист Й. Сталіна та висловлювалася критика партійно-державного керівництва. Зокрема у «Відкритому листі чесних чекістів» від імені «Московської групи» зазначалося: «Ми заявляємо: документи, якими орудує Хрущов проти Сталіна – фіктивні... Хрущов, давній ворог і задрісник Сталіна, скористався ними, щоб зруйнувати все Сталінське творіння і головне – серця комуністів-сталінців. Так легше буде йому керувати... Марксові й ленінські нариси не догма, а керівництво до дії, формула, на місце якої потрібно підставляти новий вираз, продиктований сучасністю, але без зміни соціалістичного змісту. Сталін такому змісту ніколи не зраджував...» [17].

Покажемо є те, що працівники репресивно-каральних органів дотримувались офіційної партійної лінії щодо культу особи та його наслідків. Вочевидь, їхню позицію визначали побоювання бути покараними за

причетність до організації незаконних репресій. Сміливішими у виступах були ті громадяни, що в минулому працювали в даних органах. Як правило, вони намагалися виправдати Й. Сталіна і акцентували увагу на тому періоді, коли відбувся певний спад у проведенні масових репресій. Так колишній працівник органів прокуратури Токмаков із Керчі заявив: «У доповіді тов. Хрущова Сталіну ставиться у провину здійснення репресій. Однак я добре пам'ятаю, що в ті роки, про які йдеться в доповіді, органами прокуратури був отриманий документ, підписаний Сталіним, у якому різко засуджувались усі репресивні заходи й порушувалося питання про сувору відповідальність і покарання тих, хто їх застосовує. Як тепер це розуміти?» [18]. Виступи з визнанням власної причетності до організації репресій були поодинокими. При цьому виступаючі всю провину перекладали на вище керівництво, накази якого вони мусили виконувати. Наприклад колишній працівник органів МВС Шпорт із Полтави говорив: «Багатьох громадян я арештовував за вказівкою начальника МВС і знав, що вони не винні, але я мусив це робити, зважаючи на сильний тиск із боку керівництва. Якщо б я виступив проти репресій, то безумовно поплатився так само життям, як чимало товаришів» [19].

Переважа ж більшість висловлювань і виступів українців містила глибоке обурення зловживанням владою з боку Й. Сталіна та схвалення доповіді М. Хрущова. Так, у бесіді серед буряководів Гадяцького району Полтавської області, яку проводив агітатор Ющенко, ланкова М. Вошунок сказала: «Правильно зробив ЦК нашої партії, що сказав народу правду про помилки Сталіна. Ми віримо в силу партії й зобов'язуємося працювати ще краще на добробут нашої Батьківщини: у цьому році виростимо по 300 центнерів цукрового буряку з гектару» [20]. Більш різко висловлювався комуніст Мартиненко з парторганізації колгоспу імені Сталіна Черкаської області: «Добре, що Сталін помер, а то колгоспникам довелося б скрутно» [21].

Розмова, розпочата XX з'їздом КПРС, стала поштовхом для переосмислення суспільством ставлення не тільки до Й. Сталіна, але й до того етапу, коли він стояв на чолі партії й держави. Зокрема, на зборах парторганізації Іркліївського пенькозаводу Черкаської області Г. Бахмат заявила: «Культ особи Сталіна завдав великого збитку нашій державі... Народ був затиснутий. Нижчестоящі організації зазвичай неправильно інформували про стан справ на місцях. Я знала багато фактів, коли Сталіну надсилалися листи, у яких говорилося, що народ, робітники живуть у найгарніших умовах, досягли значних успіхів у праці, у той час, коли був голод, продуктів у крамницях не було. З'являлися продукти лише в період приїзду делегацій або великого начальства, а після їх відбуття все прибиралося» [22]. «Усі газети були переповнені всякими зобов'язаннями і зверненнями до Сталіна, причому, у них усе було показано в рожевих барвах,

а насправді, як ми зараз бачимо, було далеко не так», – зауважив секретар первинної парторганізації залізничної станції Садгора Чернівецької області Жиркевич [23].

Особливо бурхливі збори з обговорення доповіді М. Хрущова «Про культ особи та його наслідки» відбувалися у творчих організаціях, вищих навчальних закладах, наукових установах. Через специфіку професії представники творчої та наукової інтелігенції чіткіше за інших схоплювали ті критичні настрої, які кружляли в повітрі. Доволі часто спостерігалися спроби поглибити критику культу особи і злочинів сталінського часу.

Так на зборах парторганізації Спілки радянських письменників України О. Корнійчук у доповіді висловив думку про те, що свого часу ряд творчих працівників України було неправильно звинувачено в українському націоналізмі. Він порушив питання про неправильну критику поета В. Сосюри за вірш «Любіть Україну». О. Корнійчук прямо заявив: «Ми повинні вибачитися перед Сосюрою за те, що даремно його критикували» [24].

Найбільше налякали партійне керівництво виступи поетів Л. Вишеславського та А. Малишка. У доповіді секретаря Київського міськкому КПУ М. Синиці першому секретарю ЦК КПУ О. Кириченку про них говорилося: «Поет Вишеславський, враховуючи положення, що Київська Русь була колыскою трьох братніх народів і що всі ці народи рівні між собою, висловив буквально таку думку: «Давно треба покінчити з поясами поклонами російському народові – спасибі тобі, наш старший брат», підкреслюючи, що український народ не менш великий за російський. Він же сказав, що «досить зображувати Шевченка таким, що дивиться в рот Чернишевському», що Шевченко не менш самотутній і обдарований геній свого народу [25].

Поет А. Малишко в жажливих фарбах змалював «страшне» минуле українського народу, починаючи з 30-х років, кажучи, що «хліба-солі не було, а людей саджали в тюрми і катували». Він звинувачував Сталіна в неправильному проведенні української декади 1951 року в Москві. Газета «Правда», – вказував Малишко, – неправильно очорнила оперу «Богдан Хмельницький», нізачо розгромила Корнійчука та Василевську. Цю статтю ніби розпорядився надрукувати Сталін. «На декаді в Москві, – говорив Малишко, – акторам надавали орденів і звань, а письменники повернулись обплюваними». Голод 1933 року на Україні, за його словами, був спеціально організований Сталіним (чи не вперше було сказано ці правдиві слова публічно! – М.Б.). «Чому ж, – говорив він, – Президія ЦК КПКРС не сказала про це делегатам ХХ з'їзду?». А. Малишко також критикував у своєму виступі діяльність члена Президії ЦК КПКРС тов. Кагановича під час перебування його на посаді першого секретаря ЦК КПУ. «Каганович очорнив Сосюру, прибив Яновського і Рильського, переплутав Центральну Раду з

Верховною». Він, за словами Малишка, викликав уночі його і Корнійчука й вимагав назвати українських буржуазних націоналістів із числа письменників. А. Малишко казав про те, що за вказівкою тов. Кагановича в Україні було репресовано декілька тисяч чоловік. А. Малишко дозволив собі на зборах сказати, що «треба не ставити зверху вождя українського народу, а треба по-справжньому обирати навіть секретаря ЦК» [26]. Однак незабаром, під тиском партійного керівництва, А. Малишко був змушений «визнати припущену помилку, дати політичну оцінку своїм антипартійним твердженням» [27].

Не менш активно проходили партійні збори і в Спільці радянських художників України. Виступом тут також відзначився О. Корнійчук, який порушив питання про те, що художники Петрицький і Касіян несправедливо були в 1937 році звинувачені в українському націоналізмі. На його думку, художникам треба переглянути справу Падалки і Седляра, що були тоді ж репресовані, як наступники націоналістичного напрямку в образотворчому мистецтві, відомого під назвою «бойчукізм». О. Корнійчук також виправдовував художника Толкачова, який був у 1949 році розкритикований за ідейні помилки у творчості [28].

Слушним видається твердження відомого психолога Е. Фрома про те, що авторитарні сили неспроможні усунути основні фактори, які породжують прагнення до свободи, а також ліквідувати саме прагнення до свободи, що є результатом цих умов [29]. Тому й не випадково розвінчання міфу про Й. Сталіна, визнання тоталітарного характеру його влади багатьма були сприйняті як заклик до демократизації суспільства, відновлення свободи особистості, можливості висловлювати свої думки. «Після засудження культу особи, – заявила закрійниця Курило з Волинської області, – стало якось вільніше говорити і думати, виступати з критикою керівників. Відчувається, що партія в останні роки дуже багато робить, щоб виправити допущені помилки, викликані культом особи Сталіна, покращити добробут трудящих» [30].

Атмосфера розкріпачення, яка виникла в українському суспільстві внаслідок зняття ідеологічних нашарувань сталінського режиму, яскраво виявлялась у масовому поширенні політичних анекдотів у післяз'їздівський період. Красномовним був такий анекдот: «Після смерті Сталін став у чергу, бажаючи потрапити в рай. Але йому сказали, що потрібна рекомендація видатної особи. Сталін звернувся за рекомендацією до Леніна. Той сказав: «Не дам. Я тобі вже раз дав, але ти обіс...ся!». Тоді Сталін звернувся до Петра I, але той заявив: «Не дам. Я прорубав вікно в Європу, а ти його закрив!». Сталін пішов до Івана Грозного, який сидів на престолі в кайданах, закований за свою тиранію, і попросив у нього рекомендацію, але Грозний відповів: «Твоя тиранія нічим не відрізняється від моєї. Сідай на моє місце, посидь стільки ж років у кайданах, тоді я дам тобі рекомендацію!» [31].

Російський дослідник Р. Піхоя слушно відзначає, що «десталінізація суспільства доповнювалася другою важливою складовою: відбувається своєрідна «десакралізація влади». Хрущов випустив джина з пляшки, замахнувшись на своїх противників мечем політичних викриттів, він зруйнував, сам того не бажаючи, ту ідеологічну дисципліну і єдність думок, які були невід'ємною частиною комуністичної ідеології» [32]. Про це свідчили висловлювання громадян. Зокрема комсомолец Бойчук, що працював шофером колгоспу «300-річчя возз'єднання» Тернопільської області, сказав: «Хто б не був у керівництві країною, усі будуть так чинити, як чинив Сталін, і коли помре Хрущов, його також будуть лаяти інші, як це роблять щодо товариша Сталіна» [33]. Показовим також був анонімний лист на адресу секретаря парторганізації Спілки радянських письменників України Ю. Збанацького, у якому зазначалося: «Багато років із нас ретельно витравлювали все живе, розумне, учили думати за завчасно вигаданими мертвими схемами, спрямовано викривляли історію минулого і наших днів, знову ж, для того, щоб підігнати її до цих схем... І коли, нарешті, ця будівля брехні, споруджена, здавалося, так міцно, була підірвана викриттям Сталіна, нам стало болісно й образливо за себе. Але ми прозріли! Ми побачили і те, що наші сьогоднішні керівники хотіли б продовжувати приховувати від нас. Але тепер ми навчилися відрізнати правду від брехні...» [34].

Немало претензій, дорікань, різких слів лунало на адресу членів Комуністичної партії. Наприклад інженер Київського аеропорту Аксельруд говорив: «Нам, безпартійним, ще абияк, ми, звичайно, переживемо, нас це хвилює, але нам хоч не так соромно. А як це членам партії? Їм повинно бути соромно! Стільки років усі це бачили, чули, знали, що на їх очах убивають невинних людей, і мовчали, голосували «за», а коли й виступали з промовами або статтями, то обов'язково починали й закінчували їх обов'язковою молитвою: «Слава великому Сталіну, вождю і вчителю, генію революції, світовому вождю пролетаріату, нашому батькові» тощо. Мовчали б краще, ми б поступово забули про нього...» [35]. Студент історичного факультету Ужгородського держуніверситету В. Кушнір після ознайомлення з доповіддю М. Хрущова «Про культ особи та його наслідки» зробив такий запис у своєму щоденнику: «Усе більше злоби виникає до Сталіна в моїх товаришів, а особливо в цих двох комуністів, що в нашій кімнаті (Антонок і Сідей), а в мене до них. Хіба ж тоді цього не видно було? Сволота. Кожен співає в ту трубку, яку йому дають наш уряд і пани Хрущови...» [36]. Архірей Житомирської єпархії, архієпископ Венедикт (В. Поляков) у бесіді про культ особи Й. Сталіна переконував присутніх, що коли б за кордоном проявився такий «казус» в урядових колах, як із Й. Сталіним, то весь парламент висловив би недовіру уряду в повному його складі й був би створений новий уряд з іншої партії. А тут усі соратники Й. Сталіна залишилися на місцях – «от вам і демократія» [37].

Примітно, що після XX з'їзду КПРС починає набирати обертів рух за надання національної незалежності Україні. Це свідчило про початок послаблення радянського режиму і поступову втрату неподільного панування комуністичної ідеології, що було зумовлено викриттям культу особи Й. Сталіна. Наприклад, у листі на адресу голови Верховної Ради УРСР П. Тичини за підписом О. Данка з Києва містилася пропозиція поставити на засіданні законодавчого органу питання про вихід України зі складу Радянського Союзу, адже конституція передбачала таке право. Автор листа зазначав, що «Україна піде далеко вперед, якщо вийде зі складу СРСР і набуде дійсної, а не формальної самостійності... Москва стримує енергію українського народу, адже без Москви не можна нічого нового зробити, на все потрібно мати її санкцію. Одне це вже шкодить розвитку України. А якщо ще врахувати те, що 90% багатства республіки вивозиться за її межі, нічим не компенсуючись! Українці не порвуть дружби з російським народом, але вони хочуть бути друзями рівноправними і самостійними...» [38].

У післяз'їздівський період чимало людей було сповнено надій на докорінні перетворення в житті партії й країни, вважало, що будуть вироблені гарантії, які б виключали можливість повторення злочинів, учинених Й. Сталіним. Подібні настрої, гадаємо, відобразив такий анонімний лист до редакції газети «Правда»: «Весь радянський народ у єдиному пориві вітає сміливий виступ М. Хрущова на XX з'їзді КПРС про культ особи! Й. Сталін викритий, але його наступники ще продовжують ставити із себе «вождів» місцевого масштабу. ЦК КПРС повинен провести деякі рішучі заходи для викорінення наслідків «культу особи» на місцях, а саме: а/ відмінити роздачу «конвертів»* – цих незаконних грошей, із яких не стягують навіть партвнесків; б/ змусити секретарів обкомів і райкомів КПРС цінити довіру народу – дати вказівку не обмежувати списки рекомендованих у склад пленуму, а додавати понад норму 3-4 кандидатури; в/ заборонити використання міліції для охорони квартир секретарів обкомів КПРС і голів облвиконкомів» [39].

Засудження культу особи Й. Сталіна в багатьох викликало віру в можливість повернення до «ленінських норм і принципів партійного й державного життя». Зокрема на нараді викладачів суспільно-економічних наук Станіслава кандидат історичних наук Мартиненко (педінститут) у своєму виступі, покликаючись на Маркса й Леніна, намагався піддати сумніву висновки XX з'їзду КПРС про можливість мирного розвитку революції та форми переходу різних країн до соціалізму. Засуджуючи культ особи, Мартиненко заявив, що період керівництва країною Й. Сталіним був найжахливішим періодом у історії нашої Батьківщини (гірше біронівщини,

---

* «Конверти» – введена Й. Сталіним видача відповідальним працівникам у спеціальних конвертах грошових сум, які в 2-3 рази перевищували їхню зарплату.

аракцесвщини і столипінщини) [40].

Те, що було сказано з трибуни з'їзду першим секретарем ЦК, для простих людей не тільки означало розчарування у «вожді», але й викликало сумніви щодо справедливості всього режиму. Природно, поставало запитання про правомірність тих жертв, які приніс народ на олтар комуністичної партії, про винуватців злочинів проти народу, про покарання винних. У доповідях з місць партійні комітети повідомляли в ЦК, що в перші дні після ХХ з'їзду мали місце багато фактів публічного зняття і знищення портретів, бюстів і пам'ятників Й. Сталіну [41]. Зокрема Чернігівський обком КПУ повідомляв, що, під час читання доповіді М. Хрущова «Про культ особи та його наслідки» для безпартійного активу, у червоний куток промартілі «Паризька комуна» Чернігова зайшов робітник цієї артілі М. Дубянський. Прослухавши частину змісту доповіді, він схопився і зірвав портрет Й. Сталіна, назвавши при цьому його бандитом. У зв'язку з цим читання доповіді було припинено [42]. З Одеського обкому КПУ надійшла інформація про те, що 30 березня о 22-й годині в місті Білгород-Дністровський невідомими особами був розбитий пам'ятник Й. Сталіну [43].

Впадало в око бажання людей відмовитися від ритуального вшанування вождя. Розвінчання культу особи Й. Сталіна надавало громадянам сміливості й сприяло пошвавленню їх активності щодо усунення знаків пошани правителю. Тож можемо говорити про початок десакралізації образу Й. Сталіна в масовій свідомості. На партійних зборах уносилися пропозиції «вилучити з бібліотек літературу про Й. Сталіна, замінити імена колгоспам, фабрикам, заводам, містечкам, які носять його ім'я» тощо [44]. Так начальник управління тресту «Укрм'ясомолбуд» Сімферополя Шашко заявляв, що «помилки Сталіна призвели до загибелі великої кількості чесних людей. Сталіна потрібно посмертно виключити з партії і зняти всі його портрети, а тіло винести з Мавзолею» [45]. На думку старшого наукового співробітника ІМЕЛС*, члена КПРС А. Ярошенка згідно доповіді М. Хрущова потрібно було переглянути не лише твори Й. Сталіна після XVII з'їзду ВКП(б), а й ранні його твори, оскільки в нього склалося враження, що деякі з них, особливо ті, що охоплюють час до 1907 року, написані не Сталіним, а Кецхавелі, Шаумяном та іншими [46]. Викладач Луцького педінституту, комуніст Л. Стрельцов говорив про те, що в 1919 році на Царицинському фронті він перебував на обліку в одній парторганізації з Й. Сталіним, але ніколи не бачив, щоб той брав активну участь у бойових чи стратегічних діях. Коли дані події стали описувати в книгах і вихвалити Й. Сталіна, викладач бачив у цьому несправедливість, але сказати про це кому-небудь боявся [47].

Водночас багато громадян усвідомлювало, що в першу чергу потрібно

* ІМЕЛС – Інститут Маркса-Енгельса-Леніна-Сталіна.

реформувати радянську адміністративно-командну систему, а не змінювати декорації. Зокрема начальник Полтавської тюрми № 1, член КПРС Дедловський заявив: «Деякі неправильно розуміють боротьбу з культом особи. Вони пропонують розбити бюсти, пам'ятники, зняти портрети Сталіна, але це ні до чого не призведе. На його місці з'явиться новий культ особи: молилися Сталіну й іншому примусять людей молитися. Це неправильне тлумачення боротьби з культом особи» [48].

Численні недомовки, які містилися в хрущовській промові, викликали значну кількість запитань. Найпоширенішими були ті з них, у яких з'ясовувалася зовнішня форма ставлення до Й. Сталіна та висловлювалися критичні настрої щодо партійно-державного керівництва. Багато людей чудово розуміло, що всі попередні злочини тоталітаризму не можна звести до діяльності однієї особи. Так, наприклад, робітниця мехсклозаводу Львова, комуністка Старик говорила: «Ми вправі запитати в товаришів Молотова, Ворошилова, Кагановича, Хрущова – чому ж вони у своїх привітаннях з нагоди 60 і 70-річчя Сталіна так вихваляли його? Чому вони на XIX з'їзді партії не виступили з критикою хиб Сталіна? Це ж був з'їзд, а не обмежене засідання Політбюро» [49]. Характерними під час партійних зборів також були такі запитання: «Чи будуть притягнуті до відповідальності ті особи, які в 1937–1938 роках арештовували невинних людей?» [50]; «Які причини і хто винен у голоді 1933 року на Україні?» [51]; «Чи не є вихваляння К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна елементом культу особи?»; «Чому не виконано заповіт Леніна про усунення Сталіна від посади генсека?»; «Чи в'яжеться з листом те, що при відкритті з'їзду Хрущов просив делегатів уставанням ушанувати пам'ять видатних діячів партії, у тому числі пам'ять Сталіна?»; «Чому перераховані зловживання владою Сталіна розпочалися з 1934 року, тобто після XVII з'їзду партії?»; «Яким чином Сталіну присвоєно звання генералісімуса, якщо він негативно характеризується в період війни як полководець?» [52]; «Як розглядати у світлі доповіді тов. Хрущова радянсько-німецький договір, укладений у 1939 році?» [53]; «Що робити з подяками Головнокомандувача тов. Сталіна, оголошеними в період Великої Вітчизняної війни?» [54]; «Чи буде перероблена Конституція, складена під керівництвом Й. Сталіна?» [55]; «Чому не обговорювалася на XX з'їзді партії доповідь тов. Хрущова про культ особи і його наслідки?» [56]; «Чи буде опублікована дана доповідь?» [57]; «У 1937 році багато людей було репресовано, чи будуть вони реабілітовані?» [58].

Для того, щоб узяти під контроль громадські настрої та вгамувати розбурхане радянське суспільство, 3 квітня 1956 року ЦК КПРС прийняв і розіслав у парткоми постанову «Про ворожі вилазки на зборах парторганізації Теплотехнічної лабораторії АН СРСР за підсумками XX з'їзду КПРС». У документі містилися вказівки посилити пильність, поліпшити ідеологічну роботу, давати рішучу відсіч ворожим настроям та

ін. [59]. Однак постанова не дала бажаного ефекту, оскільки була доведена лише до комуністів. Крім того, вона приховувала інформацію про те, у чому конкретно полягали антипартійні виступи на партзборах Теплотехнічної лабораторії АН СРСР. Природно, що це викликало значний інтерес у багатьох комуністів. Зокрема старший викладач фізичного виховання Миколаївського медучилища Таїров сказав: «Я не виправдовую цих людей, але хочу, щоб нам ЦК КПРС також довіряв і надіслав детальні виступи виключених комуністів (Авалова, Орлова, Нестерова, Щедрина та ін.), щоб ми самі обговорили їх неправильні погляди, самі розібралися та засудили їх антипартійну вилазку» [60].

Перший відкритий документ партії з питання, яке мало принципове значення і хвилювало все суспільство, було прийнято тільки через чотири місяці після з'їзду – 30 червня 1956 року. Постанова ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків» фактично закрила можливості для обговорення проблеми культу особи. Застосування в постанові принципу: з одного боку, Й. Сталін – видатний діяч, відданий справі соціалізму, а з іншого – людина, яка зловживала владою, – мало зняти гостроту критики порядків недавнього минулого.

Понятійна суперечливість даної постанови, неоднозначна оцінка дій диктатора протягом усього періоду його панування були відбиті відповідними публікаціями з цього питання у тогочасній періодиці. Про це свідчать розрахунки дослідника Ю. Ганжурова, зроблені ним при залученні експертних оцінок для визначення співвідношення і питомої ваги негативних і позитивних суджень про Й. Сталіна, які відповідно становили в середньому на одну публікацію в 1956 році – 2 і 3. Схвальні оцінки окремих аспектів діяльності «вождя народів» переважали в 38% публікацій, у яких згадувалося про нього. Характерно, що авторами таких публікацій виступали в основному науковці (83%) на рівні статей (92%) [61]. Гадаємо, ці дані були зумовлені прагненням ідеологічного апарату пояснити офіційну думку, а потім, відповідно до неї, формувати суспільну думку. Тож можемо говорити про наміри влади взяти під контроль політичні настрої громадян, які в післяз'їздовський період стали стрімко набувати критичного характеру.

Офіційна версія щодо причин появи, характеру проявів і наслідків культу особи, викладена в постанові ЦК КПРС від 30 червня 1956 року, стала обов'язковою. Висловлювання власних суджень із приводу даної проблеми було неприйнятним. Це підтверджував і «закритий» лист ЦК «Про підсумки обговорення рішень XX з'їзду КПРС», який 16 липня 1956 року було розтиражовано і розіслано в парткоми, а потім зачитано в усіх первинних організаціях.

Характерним для того часу був такий випадок. На початку вересня 1956 року на засіданні кафедри російської й зарубіжної літератури Ніжинського державного педінституту імені М. Гоголя були піддані гострій критиці

методологічні й методичні помилки, допущені доцентом М. Чубачем під час липневої сесії заочників у настановній лекції на III курсі російського відділу. Провина викладача полягала в перекрученні й вульгаризації критики культу особи і його наслідків у радянській науці.

Цікавою, на нашу думку, є пояснювальна записка доцента М. Чубача до вченої ради педінституту, у якій він мотивує свої помилки. У ній, зокрема, зазначалося: «Не маючи наміру виправдуватися, обіляти себе, хочу лише стисло пояснити, чому саме в мене трапилися ці помилки, ця надмірна гострота і недоволена у викладанні вульгарність виразу. Дані настрої були викликані, по-перше, рядом критичних статей у нашій центральній періодичній пресі («Литературная газета», «Вопросы философии», «Вопросы истории», «Новый мир» тощо). Я піддався гострому, подекуди різкому тону цих статей і особисто «перегнув палку». По-друге, саме тоді, у липні місяці, у журналі «Коммунист» були опубліковані передсмертні листи В. Леніна, у яких була дана гостра характеристика вдачі й діяльності Й. Сталіна. Тоді ж, у липні, була опублікована постанова ЦК КПРС про засудження культу особи. І, нарешті, до всього цього примішалися деякі прикрі факти з особистого досвіду, і я, чесно зізнатися, не стримався; почуття, емоції взяли верх над здоровим глуздом, і я, просто кажучи, згарячу «випалив» кілька нешанобливих, саркастичних оцінок, виразів на адресу Й. Сталіна й А. Жданова...» [62].

Реформи в СРСР і критика Й. Сталіна спричинили в жовтні 1956 року кризу в Польщі й відкрите повстання в Угорщині. Якщо в Польщі вдалося досягнути компромісного вирішення конфлікту з Москвою, то в Угорщині спроба позбавитися радянського диктату була придушена збройним шляхом. Криваві події в Угорщині стали загрозливим попередженням для радянських реформаторів із ЦК про небезпеку вибраного шляху, який логічно вів до підриву основ існуючої влади й суспільного ладу.

Реакція частини українського населення на цю акцію виявилася доволі гострою. Аналізуючи протестні настрої громадян, органи КДБ дійшли висновку, що в переважній більшості антирадянські прояви виявлялись у заклинах до зміни державного устрою в СРСР, наклепах на марксистсько-ленінську теорію, внутрішню та зовнішню політику КПРС, образах на адресу вищого партійного керівництва [63].

Так адвокат Зіньківської юридичної консультації О. Солов'ян (безпартійний) у бесіді з працівником Зіньківського райкому партії Полтавської області Куликовим висловив своє невдоволення тим, що в усіх радянських установах хороші посади зайняли тільки комуністи, як він висловився – «червонокнижники». Тут же Солов'ян задав запитання: «Як пробратися до вас у партію?». Не отримавши запрошувального квитка на урочисте засідання з нагоди 39-ї річниці Жовтневої революції, він заявив: «Потрібно влаштувати в районі другу Угорщину, щоб навести порядок» [64].

Молодший науковий співробітник Львівського інституту суспільних наук Академії наук УРСР Малий у бесіді зі співробітниками цього інституту висловився так: «В Угорщині нам не потрібно було братися за зброю. Царський уряд раніше проливав кров народів і ми також пішли по цьому шляху. Наш уряд правильно розкритикував культ особи Сталіна, а на ділі до цього часу не вирішив такого складного питання, як демократизація країни, нас у демократизації випередили інші країни» [65]. У Київському політехнічному інституті студентом II курсу механічного факультету В. Михайленком була видана стінна газета під назвою «Кувалда», у якій проходила думка про те, що в Угорщині, у зв'язку з незадовільним керівництвом країною, трудящі самі домоглися свобод. У нашій же країні, за словами газетної статті, усі ці питання вирішені XX з'їздом КПРС, але на місцях резолюції з'їзду практично не виконуються, і це може призвести до подій, подібних угорським [66].

Варто зазначити, що в цей час відбувалося посилення еміграційних настроїв серед осіб єврейської національності. Про це свідчило значне збільшення чисельності заяв із проханням дозволити виїзд на постійне місце проживання в Ізраїль. Зокрема в 1951 році така заява по республіці була 1, у 1955 році – 315, а за 9 місяців 1956 року – 1260 заяв. Станом на 1 жовтня 1956 року було розглянуто 774 заяви, із них 158 заявникам дозволено виїхати в Ізраїль, 616 – відмовлено [67]. Дану тенденцію можна пояснити як наслідками антисемітської кампанії, так і певним послабленням режиму щодо отримання дозволів на виїзд із СРСР. Каталізатором еміграційних настроїв євреїв стали й події наприкінці жовтня – на початку листопада 1956 року, коли Радянський Союз виступив на захист Єгипту від англо-франко-ізраїльської агресії. Характерним було таке висловлювання робітника 2-ї Одеської взуттєвої фабрики, члена КПРС Рабіновича: «14 років тому, коли я йшов у бій проти фашистів, я просив уважати себе комуністом, якщо буду вбитий, але тепер у мене похитнулася віра в побудову комунізму... Із того часу, як почалися єгипетські події, порушилася національна політика відносно нації, до якої я належу. Коли була історія з лікарями, мені було соромно з'являтися на вулиці, у трамваї, бо відчувалися неприємні погляди» [68].

Підіймаючи завісу над недавнім минулим, керівництво партії не передбачало масштабів і характеру тих наслідків, до яких призвели визнання, зроблені на з'їзді М. Хрущовим. Несподіваність перших кроків із реалізації курсу XX з'їзду викликала надзвичайну занепокоєність усієї партійної бюрократії. Керівництво КПРС побачило, що система влади, існуюча в країні, захиталася, як тільки в найнезначніших дозах було допущено свободу слова, як тільки суспільство спробувало реалізувати свої демократичні права, формально проголошені в конституції [69].

19 грудня 1956 року Президія ЦК КПРС затвердила текст і прийняла

рішення розіслати в парткоми «закритого» листа під красномовною назвою: «Про посилення політичної роботи партійних організацій у масах і припинення вилазок антирадянських ворожих елементів». По всій країні пройшли партійні збори, на яких обговорювалися установки, що були дані в листі. Впадало в око те, що для багатьох українців такий різкий поворот у процесі десталінізації став несподіваним і незрозумілим. Зокрема директор середньої школи села Дроздовиця Чернігівської області, комуніст Клименко задав такі запитання: «Чи не є цей лист ЦК КПРС відступом від боротьби з культом особи і чи не вплинули негативно події в Угорщині на нашу країну, нашу партію?» [70].

Відзначимо, що обговорення листа ЦК стало приводом для занесення в ряди «очорнителів» громадян, які виявляли нелояльну позицію до влади й не бажали бути «лакувальниками» дійсності. Так, наприклад, на партзборах парторганізації Державного музею історії Полтавської битви Полтави деякі комуністи у виступах інкримінували окремим співробітникам антирадянські висловлювання, нездорові настрої. Зокрема комуністи Слинко, Мороз говорили, що «в нашому музеї колишній емігрант і український буржуазний націоналіст В. Василяк нерідко виступає і висловлює невдоволення. Під виглядом критики Сталіна він критикує і нашу соціалістичну систему, нашу партію, наших людей. Водночас Василяк за кожного вдалого випадку намагається прикрасити буржуазні порядки в США й Західній Німеччині. Подібні настрої стала висловлювати і його дружина В. Власенко, яка виявляє невдоволення радянською демократією тощо» [71].

Після розповсюдження листа ЦК КПРС від 19 грудня 1956 року по всій країні пройшла хвиля арештів, було винесено багато суворих вироків судів, за якими комуністи й безпартійні позбавлялися свободи «за наклепи на радянську дійсність» та «ревізіонізм». Згідно з даними КДБ при Раді Міністрів СРСР кількість засуджених за антирадянську агітацію і пропаганду впродовж 1957–1958 років (3380 осіб) складала 41,5% від загальної кількості засуджених за 32 (1956–1987) роки «ліберального комунізму!» [72]. Спалах репресивної активності влади значною мірою розвіяв соціальні ілюзії, породжені розвінчанням сталінського культу на XX з'їзді КПРС.

Таким чином, оцінка українським населенням доповіді М. Хрущова «Про культ особи та його наслідки» була неоднозначною: від повної підтримки до повного несприйняття. Однак, у будь-якому випадку для абсолютної більшості людей висловлене партійним лідером стало справжнім потрясінням. Навіть ті, хто розумів або відчував особливу роль того, що трапилося, не відразу змогли подолати і перше збентеження, і біль втрати попередніх переконань. Викриття Й. Сталіна в багатьох викликало бродіння розуму, депресивні настрої, нерідко – небажання розлучатися зі світлим образом кумира. Розмова, розпочата XX з'їздом КПРС, стала поштовхом для переосмислення суспільством ставлення не тільки до Й. Сталіна, але й до

того етапу, коли він стояв на чолі партії й держави. Засудження культу особи сильно похитнуло віру людей в ідеологічну лінію партії, яка базувалася на принципах марксизму-ленінізму. Чимало українців відверто висловлювали свої думки, що свідчило про їх позбавлення від страху перед владою. Значна частина населення сприйняла десталінізацію як початок демократизації не тільки партії, але й суспільства в цілому. На партійних зборах і активах порушувалися питання про відповідальність партійних органів за порушення законності, бюрократизм радянської системи, опір радянських органів ліквідації наслідків культу особи, некомпетентне втручання у справи літератури й мистецтва, реабілітацію репресованих громадян і маса інших питань, закритих тоді для обговорення. В інтелігентському середовищі України найбільш яскраво й показово окреслювалися критичні настрої. Критика культу особи Й. Сталіна пов'язувалась українською інтелігенцією з подоланням тих негативних явищ, які з роками склалися в національній політиці, спричиняли руйнацію духовності української нації, забуття мови, історії та традицій славетного народу. Уявляється, що після XX з'їзду реалізація можливості докорінних змін у всіх сферах суспільного життя могла цілком стати незворотною. Проте реакція знизу на викриття злочинів, пов'язаних із культом особи, почате за ініціативою згори, була такою гострою, що верхи стали згортати демократичні перетворення.

3.2. Суспільна реакція на постанову і лист ЦК КПРС «Про антипартійну групу Маленкова Г.М., Кагановича Л.М., Молотова В.М.»

Після XX з'їзду КПРС стали посилюватися суперечності всередині Президії ЦК. Більшість її членів виявляла незгоду з внутрішньою і зовнішньою політикою, яку здійснював М. Хрущов. Бурхливі дискусії викликали масштабні заходи політичного, економічного і соціального характеру. Не менш гострі суперечки точилися й навколо питань десталінізації суспільства. Такі обговорення у партійному керівництві набували фракційної спрямованості, оскільки в основі лежало головне питання: або відмова від курсу XX з'їзду, або продовження його.

Спробуємо простежити за реакцією українців на постанову і лист ЦК КПРС «Про антипартійну групу Маленкова Г.М., Кагановича Л.М., Молотова В.М.» Розглянемо суспільно-політичні настрої в робітничому, селянському та інтелігентському середовищі після червневого (1957 р.) пленуму ЦК КПРС, який зіграв важливу роль у десталінізаційному процесі. На форумі одним із головних пунктів звинувачення змовників була організація масових репресій сталінської доби.

Зручну нагоду для підготовки зміщення М. Хрущова опозиція отримала в першій половині червня 1957 року, коли той здійснював десятиденний офіційний візит до Фінляндії. Під приводом необхідності ще раз обговорити майбутню поїздку в Ленінград на 250-річний ювілей міста 18 червня розпочалося позачергове засідання Президії ЦК КПРС, яке тривало три дні. У зв'язку з пропозицією Г. Маленкова обговорити не тільки поїздку, але й «поведінку товариша Хрущова» головування вирішили покласти на М. Булганіна. Становище першого секретаря ЦК партії було надзвичайно складним. Із вимогою його відставки виступили 7 із 11 членів Президії ЦК – М. Булганін, К. Ворошилов, Л. Каганович, Г. Маленков, В. Молотов, М. Первухін і М. Сабуров. Вони звинуватили М. Хрущова в порушенні принципу колективності керівництва, економічному волонтаризмі та необдуманих зовнішньополітичних діях. Проти зміщення першого секретаря голосували лише 4 члени Президії ЦК – сам М. Хрущов, О. Кириченко, А. Мікоян і М. Сулов. Також першого секретаря підтримали кандидати у члени Президії й секретарі ЦК, за винятком Д. Шепілова [73].

Урешті, організатори перевороту не змогли довести його до кінця. Вони помилково вважали, що замінити неугодного їм М. Хрущова можна лише силами членів Президії, не включаючи при цьому в дію увесь механізм влади – партапарат і армію з органами держбезпеки. Щоб виправити несприятливу ситуацію, міністр оборони Г. Жуков і голова КДБ І. Серов за узгодженням із М. Хрущовим на літаках військово-транспортної авіації терміново доставили в столицю групу членів ЦК – прихильників першого секретаря, які домоглися скликання пленуму ЦК КПРС. Цей форум пройшов 22–29 червня 1957 року.

Розправа над опозиціонерами була вирішена, але М. Хрущов, організовуючи багатоденне засідання ЦК КПРС, зробив тонкий тактичний хід, щоб продемонструвати суспільству, що всі рішення ухвалювалися в результаті тривалого обговорення і за наявності альтернативи. Проте кулуарні дії протидіючих груп, скандальна, неприємна суть порушених питань виявилися у бажанні переможців приховати справжній зміст промов на пленумі навіть від партійних організацій: стенограму пленуму вирішили не розсилати в місцеві парторгани. Більше того, не було опубліковано пункт постанови пленуму, в якому Г. Маленков, Л. Каганович і В. Молотов звинувачувались у персональній відповідальності за масові репресії, а також пункт, присвячений оцінці ролі М. Булганіна, М. Первухіна й М. Сабурова. К. Ворошилов узагалі в постанові не згадувався [74]. У цьому яскраво виявилось бажання М. Хрущова і його прихильників, з одного боку, згасити гостроту і розмах конфлікту в партійно-державному керівництві, а з іншого – уникнути широкого обговорення питання сталінських репресій.

Постанова пленуму і коротка інформація про його роботу були опубліковані 4 липня 1957 року. Пленум постановив засудити помилкову позицію з ключових внутрішніх і міжнародних питань та фракційну

діяльність «антипартійної групи» Г. Маленкова, Л. Кагановича, В. Молотова і Д. Шепілова, що «примкнув до них». Вони були позбавлені всіх керівних посад та виведені зі складу ЦК і Президії ЦК партії, а потім отримали призначення на другорядні посади. Лояльніше поставилися до інших учасників змови проти М. Хрущова. Зокрема М. Сабуров був виведений із Президії ЦК, а М. Первухіна понизили до чину кандидата у члени Президії ЦК. Також вони втратили свої посади перших заступників голови уряду. Щоб не показувати країні й світу масштаби опозиції, М. Булганіна на декілька місяців залишили головою Радміну СРСР, а К. Ворошилова – ще довше, до 1960 року, головою Президії Верховної Ради СРСР. Однак і той, і інший були позбавлені реальної влади. Пленум, по суті, затвердив М. Хрущова одноосібним лідером партії, який дістав можливість власноручно сформувати склад Президії ЦК, розширений до 15 чоловік. Її новими членами стали А. Арістов, М. Беляєв, Л. Брежнєв, Г. Жуков, М. Ігнатов, Ф. Козлов, О. Куусінен, К. Фурцева і М. Шверник.

Рішення червневого (1957 р.) пленуму ЦК КПРС викликали значне пожвавлення громадськості. Обговорення постанови і «закритого» листа ЦК КПРС про «антипартійну групу» пройшло на зборах партактиву і пленумах в усіх 922 обкомах, міськкомах і райкомах КПУ, а також на зборах 52048 первинних парторганізацій. На цих зборах були присутніми 936 тисяч чоловік і виступили 380 тисяч комуністів [75]. Таку велику кількість виступів можна пояснити намаганням хрущовського керівництва заручитися підтримкою якомога більшої кількості комуністів і домогтися одностайного засудження учасників «антипартійної групи».

У засобах масової інформації була розгорнута кампанія проти фракціонерів, покликана формувати суспільну думку відповідно до офіційної лінії. За підрахунками Ю. Ганжурова питома вага матеріалів, спрямованих проти «антипартійної групи», у другій половині 1957 – першій половині 1958 року складала до 15% від загальної площі газет, причому 55% цих публікацій уміщувалися під традиційними рубриками, що мали на меті довести ставлення саме громадян до цього питання [76]. Після викриття змовників характерними були такі публікації, як: «Ленінська єдність партії – джерело її непереможної сили», «Комуністи гаряче схвалюють і одностайно підтримують рішення пленуму ЦК КПРС», «Могутня демонстрація єдності партії і народу», «Завжди з партією!», «Рішуча відсіч фракціонерам» та інші [77].

Пропагандистську роль повинні були відігравати й пропозиції про прийняття більш суворих заходів до змовників, які висувалися окремими комуністами, а потім мали бути підтримані всіма присутніми на партзборах. Зокрема, у рішеннях Вінницького, Дрогобицького, Харківського та інших облпартактивів містилося прохання до ЦК КПРС виключити з партії Г. Маленкова, Л. Кагановича і В. Молотова. Про необхідність притягнення їх

до кримінальної відповідальності за вчинені злочини говорилося в резолюції Одеського облпартактиву. Вносилося також багато пропозицій стосовно позбавлення фракціонерів звання Героя Соціалістичної Праці й відкликання їх зі складу депутатів Верховної Ради СРСР [78].

Крім того, комуністи й безпартійні ряду населених пунктів, підприємств, колгоспів, установ і організацій республіки, які носили імена Г. Маленкова, Л. Кагановича, В. Молотова, зверталися до вищих органів влади з проханнями вирішити питання про зміну цих найменувань. Наприклад, на партзборах заводу п/с № 201 Харкова було одностайно прийнято рішення – просити вищестоящі партійні й радянські органи про якнайшвидше перейменування Кагановичського району і присвоєння йому імені Постишева [79]. У Запорізькій області, зважаючи на пропозиції колгоспників, унесені при обговоренні підсумків червневого пленуму, було перейменовано 46 колгоспів, у тому числі 20 колгоспів імені Молотова, 15 – імені Маленкова й 11 – імені Кагановича [80].

У виступах на партзборах учасники «антипартійної групи» досить часто ототожнювалися з Л. Берією. Характерною в цьому плані була зміна в негативну сторону ставлення до нього західноукраїнського населення. Зокрема слюсар Львівського заводу автонавантажувачів Жуков говорив: «Учасники антипартійної групи хотіли повернути чорні часи Берії. Я вважаю, що з ними дуже м'яко вчинили, їх треба покарати суворіше...» [81]. Таку зміну настроїв можна пояснити тим, що після викриття Л. Берії стали відомими численні факти його причетності до масових репресій.

Водночас, попри всі намагання кремлівського керівництва, цілковитої одностайності в партійних лавах досягти не вдалося. Мали місце випадки, коли окремі комуністи наважувалися публічно не підтримати рішення ЦК відносно «антипартійної групи». При цьому одним з основних мотивів неприйняття була невдоволеність власним матеріальним становищем. Так на партзборах у колгоспі «Росія» Первомайського району Миколаївської області колгоспник Олійник заявив: «Осуджувати Молотова я не берусь: Австрія і Японія завдали багато шкоди нашій державі. Він мав право викласти свою думку з цього приводу. Югославія стала дружньою країною, оскільки ми дали їй 500 млн. крб. Пленум ЦК КПРС звинувачує цю групу в тому, що вона відірвалася від народу. А хіба тільки вони не зустрічалися з людьми? А де був Кириченко? У нашому магазині немає товарів широкого вжитку, немає взуття, вовняних тканин і не все гаразд із продовольчими товарами. Отже, про яке піднесення добробуту населення може йти мова. Перед тим, як осудити антипартійну групу, потрібно, щоб нам дали прочитати виступи Молотова, Маленкова, Кагановича, тоді була б більш ясна картина». Із 48 комуністів, присутніх на зборах, жоден не наважився дати відсіч виступу Олійника. Не відреагував на цей виступ і зав. відділом пропаганди Первомайського райкому КПУ. Лише через 3 дні, за вказівкою райкому

партії, тут були проведені повторні збори. Виступили 20 комуністів. Усі вони засудили виступ Олійника. Учасники зборів одногосно вирішили виключити його з лав КПРС [82].

До того ж у партійних організаціях до владних функціонерів ставилося дуже багато неприємних для них запитань. Якщо у своїх виступах комуністи, зазвичай, виявляли певну поміркованість та обережність, то запитання ставили рішучіше і впевненіше. Серед них характерними були такі: «Чому питання про антипартійну групу не було поставлено на загальнонародну дискусію до обговорення на червневому пленумі?» [83]; «Як довідалися члени ЦК, що засідає Президія, і хто сповіщав їм про явку?»; «Чим мотивували учасники антипартійної групи свою незгоду з ЦК і тов. Хрущовим?» [84]; «Хіба ЦК КПРС раніше не знав про те, що Маленков, Каганович і Молотов брали участь у репресіях 1937–1938 років, і чому їх увели в керівні органи на XX з'їзді?» [85]; «Чи понесуть кримінальну відповідальність учасники антипартійної групи за знищення чесних людей?» [86]; «У даному листі говориться, що Молотов, Каганович і Маленков намагалися звести наклеп на діяльність Сталіна. А хіба попередній закритий лист про культ особи не приймався одностайно Президією ЦК партії?» [87]; «Чому учасники антипартійної групи не виступили в пресі або по радіо з визнанням своїх помилок чи з обґрунтуванням своєї позиції?» [88].

Серед безпартійних українців також нерідко можна було почути критичні висловлювання стосовно останніх змін у вищому партійно-державному керівництві. Наведемо найбільш показові з них: «Не розумієш, що робиться в нашому уряді, хто правий, хто винен»; «В уряді йде боротьба за портфель, так само як у французькому парламенті»; «Коли був Сталін, був порядок в уряді, а тепер немає господаря, який би тримав у своїх руках усе і правильно керував»; «Даремно покарали так суворо Маленкова і Молотова. Якщо вони помилилися, то потрібно було їх покритикувати, а на роботі залишити. Вони принесли велику користь нашій партії й народу» [89].

В окремих містах і районах траплялися випадки проведення зборів «на низькому рівні». Так у Феодосії на заводі «Механік» із 175 працівників на зборах були присутніми – 93, а в обговоренні постанови ЦК КПРС взяла участь лише 2 чоловіки. У Севастополі на будівельному об'єкті Лазарева-Будищева з 50 присутніх ніхто не виступив, мотивуючи це тим, що питання вже вирішено і постанова прийнята [90]. Деякі громадяни, схвалюючи постанову, відмовлялися підтримувати пропозиції про застосування більш суворого покарання до фракціонерів. Зокрема, у парторганізації Вінницького водоканалу всі 19 комуністів проголосували за підтримку рішення ЦК, але коли голосували за виключення Маленкова, Кагановича і Молотова з партії – 7 комуністів утрималися [91].

Після публікації постанови про «антипартійну групу» до партійних органів надходило багато листів з відгуками на це рішення. Переважна

більшість із них містила схвалення й підтримку, а також пропозиції якнайсуворіше покарати фракціонерів. Так комуніст М. Шліфер із Дніпропетровська в листі до Президії ЦК КПРС наполягав на проведенні судового процесу над Г. Маленковим, Л. Кагановичем і В. Молотовим: «За нашими радянськими законами і за загальновизнаними юридичними нормами, громадянин, винний у вбивстві або у підбурюванні до вбивства хоча б однієї людини, підлягає суворому покаранню. Чому ж повинні залишатися безкарними злочинці, винні у винищенні тисяч і тисяч ні в чому неповинних людей, у стражданнях тих, хто багато років провів у тюрмах і таборах?.. Злочинців необхідно віддати до суду» [92]. Водночас зустрічалися й листи з негативними відгуками, зазвичай, анонімного характеру. Наприклад у Гуляйпольській райком КПУ Запорізької області надійшов анонімний лист, у якому зазначалося: «Рішення червненого пленуму ЦК КПРС – ганьба для нашої партії. Ми, старі комуністи, вимагаємо відновити Маленкова, Кагановича і Молотова у складі ЦК і Президії» [93].

Розглянемо особливості реагування різних соціальних верств українського населення на викриття «антипартійної групи». Завдяки значним успіхам у сільському господарстві й численним поїздкам по країні М. Хрущов користувався великим авторитетом серед селян. Тому в несподіваній і неочікуваній для них ситуації вони, у своїй переважній більшості, схилилися на бік першого секретаря й підтримували офіційну ідеологічну позицію. Зокрема на партзборах колгоспу імені Леніна Полтавської області колгоспник Копил заявив: «У 1932 році Молотов приїжджав у Козельщинський район, але мало хто його бачив. Із людьми він не спілкувався, відвідав тільки школу. Інша справа товариш Хрущов, який увесь час знаходиться серед народу, глибоко занурюється в його життя, і це сприяє правильному вирішенню питань у галузі промисловості й сільського господарства» [94]. Секретар парторганізації колгоспу імені Ворошилова Одеської області М. Борлан у своєму виступі показав на яскравих прикладах зростання економіки свого колгоспу за останні 3-4 роки й відзначив, що тільки нерозумні сліпці можуть не бачити всебічного розвитку нашої країни.

– Я пропоную, – сказав М. Борлан, – схвалити рішення ЦК КПРС. Крім того, висловлюю думку всіх комуністів про необхідність більш суворо покарати змовників: виключити з партії, позбавити нагород і повноважень та притягнути до кримінальної відповідальності [95].

Прояви невдоволення постановою про «антипартійну групу» найчастіше зустрічалися серед селян у західноукраїнському регіоні, що, значною мірою, було викликано неприйняттям політики хрущовського керівництва. Так у бесіді з інструктором Олеського райкому КПУ Львівської області колишній куркуль Пастушок заявив, що Маленкова, Кагановича, Молотова розкритикували і вивели зі складу Президії ЦК, бо вони хотіли розпустити колгоспи [96].

Окремі селяни не могли зрозуміти ситуацію, яка склалася у партійних «верхах». Наприклад, на зборах колгоспу «Прапор комунізму» Полтавської області комуніст Усенко зауважив, що листа ЦК КПРС потрібно було написати більш широко, оскільки з даного тексту не зовсім зрозуміло хто ж правий і як могло трапитися так, що люди, які пропрацювали 40 років у партії, опинилися в «антипартійній групі» [97].

Під впливом міжнародної напруги й протистояння нерідко спостерігалися випадки посилення апокаліпсичних і депресивних настроїв. Зокрема на партзборах Красненського району, Львівської області, голова колгоспу імені Лесі Українки Саламаха розповів, що деякі колгоспники, неправильно зрозумівши постанову ЦК, зранку 4 липня 1957 року не вийшли на роботу, а пішли у крамниці закупляти товари першої необхідності, говорячи про можливе виникнення війни [98].

Робітничий клас вирізнявся своєю організованістю і згуртованістю, а також мав значний конфліктний потенціал, який надалі проявиться в масових протестах на тлі посилення соціально-економічних негараздів. На думку дослідників Е. Завадської й О. Едельман, серед причин невдоволення робітників була статусна криза, пов'язана з перерозподілом соціальних ролей і змінами пріоритетів у політиці влади. Позитивні зміни в суспільно-політичному житті країни, зокрема реабілітаційні процеси, засудження культури Й. Сталіна, певне пом'якшення режиму в галузі культури і мистецтва, практично знаходилися поза сферою життєвих інтересів робітників. Новий політичний курс виявився для них у зниженні соціального статусу. Вирізнення інтелігенції як соціальної групи, викликане вимогами науково-технічного прогресу, ставило під сумнів привілейоване становище робітників як класу щодо інших груп [99].

Впадало в око те, що при обговоренні постанови і листа про «антипартійну групу» робітники були сміливішими й відвертішими у своїх висловлюваннях. Так комуніст Денисов, виступаючи на партзборах Ленінського району Чернівців, сказав: «Нам важко спокійно обговорювати питання про виникнення антипартійної групи в Президії ЦК КПРС. Ми звикли впродовж багатьох років уважати Маленкова, Молотова і Кагановича керівниками партії, але ми судимо про людей не по їхніх минулих заслугах, а по теперішніх справах. Правильно вчинив пленум ЦК партії, суворо покаравши фракціонерів» [100]. «За останні роки в нашій країні здійснено багато важливих заходів: освоєно мільйони гектарів цілинних земель, реорганізовано управління промисловістю і будівництвом, почався перехід на скорочений робочий день. Проти всього цього виступала антипартійна група Маленкова, Кагановича, Молотова. Таким не місце в керівних органах партії», – зазначив секретар парторганізації ТЕЦ заводу «Криворіжсталь» Котов [101].

Серед усіх соціальних верств робітники найчастіше засуджували і

ставили під сумнів резолюції червненого пленуму. Наприклад диспетчер Південно-Західної залізниці В. Шечков висловився так: «На засіданні Президії ЦК КПРС усе було зроблено вірно: Хрущова зміщали в міністри сільського господарства, а Молотова робили першим секретарем ЦК, але на пленумі Хрущов усе повернув по-своєму. Шкода, звичайно, Молотова, це ж єдиний лєнінець на сьогодні...» [102]. Токар заводу п/с № 125 Львова Грузднєв заявив сусідам, що він тяжко переживає звинувачення учасників «антипартійної групи».

– Я покладав усі надії на Малєнкова і Молотова, – сказав він, – а їх звинувачують у ворожій діяльності. Моїх симпатій до них ніхто не відверне [103].

Нєрідко лунали критичні відгуки на адресу М. Хрущова. Зокрема член КПРС П. Єфимєнко, на партзборах Миргородського хлібокомбінату, заперечив які-небудь успіхи в сільському господарстві. На його думку, тов. Хрущов, часто виїжджаючи в райони країни, намагався цим завоювати прихильність народу і створити собі культ особи [104].

Деякі робітники говорили, що в даній ситуації необхідно скликати позачерговий з'їзд КПРС. Зокрема на зборах парторганізації Джанкойського пункту «Заготзерно» Кримської області 4 чоловіки: Бат, Пальчиков, Горбачов і Калачников виступили проти рішення червненого пленуму ЦК і вимагали скликання XXI з'їзду партії. Причому Бат демонстративно залишив засідання, заявивши, що у зв'язку з цими зборами він у будь-яку хвилину може покласти на стіл партквиток [105].

Траплялися й випадки розгубленості та зневіреності в робітничому середовищі. Так на партзборах Полтавського машинобудівного заводу «Головенергозапчастина» слюсар Демидов говорив: «Заслухавши доповідь про антипартійну групу Малєнкова, Кагановича, Молотова, згадуючи неправильні дії Сталіна, я не знаю, кому ж тепер вірити, адже вони були нашими керівниками і так негідно вчинили» [106].

Найбільш ілюстративно масові настрої після червненого пленуму відображалися в інтелігентському середовищі. Представники цієї соціальної верстви, як правило, намагалися критично і прискіпливо проаналізувати суспільно-політичну ситуацію в країні. Загалом у республіці інтелігенція двоїсто поставилася до викриття «антипартійної групи». З одного боку, вона підтримувала рішення червненого пленуму, оскільки фракціонєри були причетними до організації масових репресій за часів сталінізму, а з іншого – засуджувала методи боротьби з опонентами хрущовського керівництва та його намагання приховати від партії й народу матеріали пленуму.

Наприклад ректор Львівського держуніверситету Є. Лазарєнко висловився так: «Я мушу сказати, що в особі Кагановича український народ мав справжнього ката, гнобителя національної культури. За його секретарювання був смутний час на Україні» [107]. Начальник відділу

Дніпровського титаномагнієвого заводу Запоріжжя Бочаров сказав: «Чи випадково відбулося з цією групою змовників? Я вважаю, що не випадково, оскільки її учасники були нарівні зі Сталіним організаторами усіх необґрунтованих репресій 1936–1937 років. Відчуваючи свою провину, вони хотіли замести свої сліди й замінити керівництво секретаріату ЦК КПРС» [108]. «Революційну законність порушували не тільки Молотов, Маленков, Каганович і Шепілов, а всі члени Президії ЦК КПРС. Моя думка – треба засудити фракційну діяльність цих осіб, але я не згоден із тим, щоб їх виводили з членів ЦК», – заявив на зборах парторганізації Сумського обласного відділення Товариства по розповсюдженню політичних і наукових знань комуніст Гудзенко [109]. Студент Київського геологорозвідувального технікуму Т. Нечипоренко в кімнаті гуртожитку говорив таке: «Народ міг би проголосувати проти цього рішення, але боїться – затиснута свобода. Для того, щоб закрити очі народу на цю справу, вони відмінили податки» [110]. «Було б правильно, щоб на партзборах виклали в оригіналах виступи Молотова, Маленкова, Кагановича та дали можливість вирішувати це питання самим партзборам, а вже потім за їхніми рішеннями повинен виносити рішення пленум ЦК КПРС», – сказав старший інженер по котлонагляду апарату дорожнього ревізора Південно-Західної залізниці Г. Соколовський [111].

Водночас окремі представники інтелігенції відчували ностальгію за роками сталінського правління. Їм було важко відмовитися від своїх усталених переконань і за партійними директивами раптово змінити позитивне ставлення до Й. Сталіна та учасників «антипартійної групи». При цьому вони нерідко висловлювали критику на адресу М. Хрущова та виражали невдоволення його політикою. Красномовним, у цьому контексті, був виступ учителя Матюшанської школи, Білоцерківського району, Київської області О. Загородного, який зазначив: «Хрущов сидів рік над архівами – вишукував компроментуючі дані на Сталіна, і цим самим створював собі культ особи. Він відчував, що такі як Молотов, Каганович та Маленков і за розумом, і за політичним розвитком набагато сильніші від нього. Тому, щоб підібрати все собі до рук, «дав їм по шапці», а потім набрав такий склад, що він із нього буде «вірьовки вити». Сталін усе ж таки писав історію країни, а тепер ніхто нічого не пише, тому що Хрущов неспроможний. Покликаючись на ленінську політику партії він розуміє її тільки в межах ХХ з'їзду і далі нічого не бачить. Хрущов трактує рішення пленуму: звинувачення кругом та навколо, а конкретних фактів немає. Звинувачує Молотова у протиріччях щодо підняття цілинних земель, а Молотов правий, тому що цілинні землі підняти підняли, а плюсів не видно. Скільки коштує ця «втіха» державі, ніде не вказано. Сталін правильно робив, що сам нікуди не їздив, до себе нікого не пускав і цим самим створював вагу держави, а Хрущов з Булганінінм їздять по гостях, до себе кличуть гостей, і

кожний обід обходиться в сотні тисяч карбованців. А у випадку війни не тільки до нас ніхто не загляне, а, навпаки, усі нас будуть бити, не дивлячись на те, що всіх хлібом Радянський Союз годує і сам зазнає нестатків» [112].

Показово, що хвилюючі їх питання, зважаючи на особливості складеного ще при Й. Сталіні світогляду, рядові комуністи прагнули розбирати винятково на партзборах. Зокрема старший інженер відділу постачання тресту «Південбудмеханізація» Києва О. Зайцев сказав: «Хрущов звинуватив Сталіна в культі особи, а сам у боротьбі за портфель знову насаджує культ особи. Ось якби вони пожили в нашому становищі, тоді б знали. Я одержую на двох з дружиною 1450 крб. і не можу купити костюма... Тепер Хрущов звинувачує Молотова і Маленкова, а якщо б вони взяли верх, тоді звинуватили б Хрущова. Народ наш не розбирається ні в чому, що скажуть, те й робить, не так, як у інших країнах, де будь-які питання обговорюють» [113].

Безпартійне населення про викриття «антипартійної групи» могло судити, лише будучи ознайомленим із текстом постанови червневого пленуму ЦК КПРС, опублікованим, до того ж, неповністю. Так не публікувалися пункти резолюції про причетність Г. Маленкова, Л. Кагановича, В. Молотова до масових репресій та щодо оцінки ролі М. Булганіна, М. Первухіна й М. Сабурова.

Бажання приховати від безпартійних навіть ту мізерну долю інформації, яка надсилалася в місцеві парторгани, не додавало підтримки хрущовському керівництву. Тому Президія ЦК КПРС, знаючи про популярність Г. Маленкова серед сільських мешканців, яку він здобув у 1953 році після зниження сільгосподатку, 4 липня 1957 року, у день публікації постанови про «антипартійну групу», прийняла рішення про відміну обов'язкових поставок сільгосппродуктів державі з присадибних господарств колгоспників, робітників і службовців. Найбільший ефект цей захід справив у селянському середовищі. Так ланкова артїлі імені Калініна Сумської області Назарова сказала: «Ми повсякденно відчуваємо піклування Комуністичної партії про простого трудівника. Узяти хоча б останнє рішення партії й уряду про скасування обов'язкових поставок сільгосппродуктів. Із яким натхненням сприйняли його колгоспники! А проти нього виступала ця жалюгідна група. Я можу сказати одне, що ці люди виступили не лише проти волі партії, а й проти інтересів народу» [114]. Доволі часто селяни брали на себе виробничі зобов'язання. Наприклад тракторист Сюртівської МТС Закарпатської області Ф. Ношгодя заявив: «Постанова пленуму ЦК КПРС про антипартійну групу Маленкова, Кагановича, Молотова правильна і своєчасна... Я обіцяю ще краще працювати для того, щоб у колгоспі імені Хрущова, який обслуговує наша бригада, досягти високого врожаю всіх культур, зростання продуктивності худоби, а це, у свою чергу, підвищить матеріальний добробут колгоспників» [115].

Переважна більшість безпартійних робітників особливо не переймалася перипетіями владної боротьби й байдуже поставилася до викриття «антипартійної групи». Характерним було таке висловлювання сезонного робітника-каменяра Барського цукрового заводу Вінницької області Я. Пасічника: «Маленков, Каганович і Молотов дуже багато гарного зробили для народу. Що там відбулося нам невідомо, але хто з нас не помиляється, є у всіх помилки... Нехай вони там розбираються, а наша справа – сумлінно працювати і виконувати план» [116].

Безпартійні представники інтелігенції зазвичай схвалювали рішення червеневого пленуму. Вони говорили про підтримку курсу ХХ з'їзду, незворотність реформаційних процесів у країні та неможливість повернення до старого. Так, Ю. Овчинников, зав. клубом у селі Жуляни Київської області, заявив: «Після повідомлення по радіо про антипартійну групу я із задоволенням зняв у клубі портрети цієї трійки. Давно треба було звільнити їх із керівних посад. Це випускники старого керівництва, що йдуть по колишньому фарватеру. Їм незрозуміла вся складність життя і його змін» [117].

Після викриття «антипартійної групи» були дуже помітними прояви побоювання, хвилювання, занепокоєння щодо відновлення масових репресій серед євреїв. Представники даної національності особливо симпатизували Л. Кагановичу і В. Молотову, тому болісно сприйняли резолюції червеневого пленуму. Наприклад зав. складом Київського утильзаводу І. Векслер висловив таке: «Хрущов собі накоїв лихо – авторитет його серед іноземних держав різко знизився. Я чув про наміри почати єврейські погроми, а тоді буде йому кінець. Знищать кілька сотень євреїв, але зате знищать Хрущова і його компанію. Цього бажають навіть євреї з Ізраїлю. Тепер потрібно мовчати, оскільки Хрущов дав вказівку розпочати те, що було в 1937 році. Знову будуть садити наліво й направо, особливо тих, хто скаже слово за Кагановича, Молотова» [118].

Таким чином, рішення червеневого (1957 р.) пленуму ЦК КПРС були несподіваними й неочікуваними для радянських громадян. Багатьом було важко відмовитися від своїх усталених переконань і за владними директивами раптово змінити позитивне ставлення до учасників «антипартійної групи». Впадало в око те, що вони не сприймали заходи щодо фракціонерів, як десталінізаційні. Попри агітаційний тиск та агресивну пропагандистську кампанію хрущовському керівництву не вдалося домогтися одностайної підтримки з боку населення країни. Реакція українців на викриття «антипартійної групи» була різноманітною. Зважаючи на відміну обов'язкових поставок сільгосппродукції державі та великий авторитет М. Хрущова серед селян, вони переважно підтримували офіційну ідеологічну позицію щодо «змовників». Значна частина робітників критично поставилася до резолюцій червеневого пленуму й намагалася вплинути на політичну

ситуацію в країні. Деякі з них болісно переживали звинувачення багаторічних керівників партії й уряду. Інтелігенція зазвичай підтримувала десталінізаційні заходи щодо «антипартійної групи», але не схвалювала методи боротьби М. Хрущова з опонентами, бажання приховати від громадськості матеріали пленуму. Проведення партійних зборів для багатьох людей стало приводом до постановки власних проблем, як правило, неполітичного характеру. Доволі часто у виступах громадян виявлялася ностальгія за «сталінським порядком», говорилося про незрозумілу обстановку у вищому партійно-державному керівництві. Для безпартійних українців була характерною аполітичність або показова лояльність стосовно офіційної влади. Зокрема вони говорили про незворотність розпочатих реформ та необхідність продовження курсу ХХ з'їзду, що ототожнювався з процесом десталінізації.

3.3. Ставлення громадян республіки до усунення Г. Жукова від партійної й державної діяльності

У результаті червневого (1957 р.) пленуму ЦК КПРС Г. Жуков, який зіграв ключову роль у його підготовці й проведенні, став однією з найбільш впливових і авторитетних у суспільстві фігур, маючих до того ж реальну силу. Непокірний і надто самостійний маршал уявлявся вищим партійним функціонером доволі небезпечним, і кремлівське керівництво на чолі з М. Хрущовим поспішило позбавитися від потенційного політичного суперника.

Аналіз архівних матеріалів та історичної літератури дає нам підстави вважати усунення від влади Г. Жукова складовою частиною десталінізаційного процесу. У своїй діяльності на посаді міністра оборони він певною мірою повторював сталінські стиль роботи і методи організації збройних сил, що, до речі, визнав сам маршал у виступі на жовтневому (1957 р.) пленумі ЦК партії [119]. Одним із головних звинувачень Г. Жукова було видання без оповіщення ЦК наказу № 0090 від 12 травня 1956 року (відразу після ХХ з'їзду КПРС!) про заборону критики службової діяльності командирів на партійних зборах, який, по суті, повторював і розвивав наказ № 0085, виданий 30 квітня 1951 року за вказівкою Й. Сталіна. Крім того, розглядаючи в сукупності звинувачення проти міністра оборони, незважаючи на певне перебільшення та надуманість деяких із них, можемо говорити про початок створення в збройних силах нового культу особи Г. Жукова замість розвінчаного культу особи Й. Сталіна.

Простежимо ставлення українців до усунення Г. Жукова від партійної й державної діяльності. Спробуємо виявити особливості й специфіку

реагування військовослужбовців Київського (КВО), Одеського (ОдВО), Прикарпатського (ПрикВО) військових округів та Чорноморського флоту (ЧФ), а також цивільного населення на звинувачення, висунуті маршалу.

На початку жовтня 1957 року Г. Жуков відбув із 10-денним офіційним візитом у Югославію, а по його закінченні вирушив ще і в Албанію, де перебував до 25 жовтня. Дочекавшись поїздки маршала за кордон, М. Хрущов виїхав на навчання в КВО, де зустрівся з представниками вищого командного складу збройних сил, щоб «підготувати» їх до майбутньої відставки міністра оборони. 19 жовтня відбулося засідання Президії ЦК КПРС, на якому було прийнято постанову «Про поліпшення партійно-політичної роботи в Радянській Армії і Флоті» та вирішено розіслати її телеграфом у військові округи, а 22 і 23 жовтня провести партактиви в них [120].

Партійне керівництво країни, усвідомлюючи велику популярність Г. Жукова, побоювалося, що в проведеній «атаці» на прославленого полководця, армія стане на його захист. Тому було вчинено безпрецедентний тиск на армійських партійних працівників. Для роз'яснення рішень, прийнятих у вищому ешелоні влади, у військові округи були направлені члени і кандидати в члени Президії ЦК КПРС. Зокрема в Українській РСР 22 жовтня на зборах партактиву КВО, а наступного дня – ЧФ, із доповіддю виступив О. Кириченко. Перед партактивом ОдВО, 23 жовтня, із роз'ясненням прийнятої постанови виступив А. Мікоян. У ПрикВО партійні збори в цей час не проводилися [121].

Після повернення з Албанії, 26 жовтня 1957 року, Г. Жуков опинився перед очевидним фактом. На аеродромі в Москві йому відразу запропонували поїхати на засідання Президії ЦК, де маршалу пред'явили широкий спектр звинувачень. Було вирішено звільнити Г. Жукова від обов'язків міністра оборони СРСР, призначивши на цю посаду Р. Малиновського. А 28–29 жовтня відбувся пленум ЦК КПРС, який оформив це рішення. Виступаючи (всього 27 чоловік, у тому числі 16 військових), не тільки схвалювали усунення Г. Жукова від обов'язків міністра оборони, але й пропонували вивести його з Президії ЦК та з членів ЦК партії. Усі присутні на пленумі проголосували за дану пропозицію.

Наведемо звинувачення, які пред'являлися маршалу Г. Жукову:

1. Спроби виведення збройних сил з-під контролю ЦК (дії з ліквідації Вищої військової ради; обмеження функцій військових рад; заборона звернення військових комуністів у ЦК; скорочення політorganів у армії й на флоті; заборона Головному політуправлінню інформувати ЦК про стан діяльності військ та ін.).

2. Присвоєння функцій ЦК (регламентування діяльності армійських партійних органів у наказі № 0090, прийнятому без відання ЦК).

3. Зосередження в руках Міністерства оборони необмеженої влади з

метою встановлення диктатури (зазіхання на прикордонні війська КДБ і внутрішні війська МВС; створення розвідувальної школи без санкції ЦК).

4. Авантюризм у зовнішній політиці, який виявлявся в тому, що маршал підкреслював свою особливу думку, відмінну від «генеральної лінії партії» (критика відносин СРСР із Югославією; погляди на майбутню війну).

5. Культ особи Г. Жукова (перебільшення своєї ролі у Великій Вітчизняній війні й боротьбі з «антипартійною групою»; особиста нескромність).

6. Жорсткий стиль керівництва і грубість стосовно підлеглих тощо [122].

31 жовтня 1957 року партійним організаціям країни було розіслано «закритого» листа за підсумками роботи щойно проведеного пленуму ЦК КПРС, а 3 листопада – у неповному обсязі опублікували текст постанови пленуму «Про поліпшення партійно-політичної роботи в Радянській Армії і Флоті». Усі найтяжчі звинувачення Г. Жукова і постановляюча частина резолюції за рішенням пленуму не публікувалися. Для публікації залишилося лише звинувачення в тому, що Г. Жуков проводив лінію на ліквідацію керівництва й контролю над армією і флотом з боку партії, її ЦК й уряду, та звинувачення Г. Жукова в насадженні культу його особи [123]. Відповідно й опубліковані висловлювання громадян щодо резолюцій жовтневого пленуму були обмеженими та нерідко містили тотожні формулювання. Вони мали на меті довести, що офіційна позиція знаходить одностайну підтримку громадськості.

Впадало в око прагнення партфункціонерів у першу чергу ознайомити з резолюціями жовтневого пленуму переважну більшість членів і кандидатів у члени КПРС, простежити їх ставлення до останніх змін у вищих ешелонах влади, а потім уже доводити якусь інформацію до безпартійного населення. Крім того, щоб послабити негативну реакцію, повідомлення про зняття Г. Жукова було подане несподівано, напередодні 40-річчя Жовтневої революції, після запуску другого штучного супутника Землі.

Як слушно зазначає відомий дослідник В. Наумов, якщо розглядати постанову пленуму ЦК КПРС у цілому, то вона, головним чином, про Г. Жукова. Цю обставину й намагався приховати ЦК, назвавши її, у відповідності з порядком денним пленуму, постановою про поліпшення партійно-політичної роботи в армії і флоті. ЦК боявся сказати правду партії й народу, боявся обнародувати ті звинувачення, які висувалися проти Г. Жукова, боявся різкої реакції в країні на усунення від влади прославленого воєначальника [124].

Обговорення «закритого» листа і постанови жовтневого пленуму ЦК КПРС у парторганізаціях УРСР відбувалося з 31 жовтня по 5 листопада, за винятком первинних парторганізацій, де обговорення проходило впродовж листопада 1957 року. За цей період на 26 обласних, 954 міських, районних партактивах, партактивах військових округів, флоту і гарнізонів були

присутніми понад 265 тисяч комуністів, із яких виступили – 11900. Водночас на 44894 зборах первинних парторганізацій (без армійських) були присутніми 816800 і виступило 256600 комуністів [125].

Виступаючі представники вищого командного складу критикували керівництво Міністерства оборони за ігнорування партійно-політичною роботою в армії і флоті, зневажання пропозицій «знизу», слабкий зв'язок з військами та інше. Зокрема командуючий КВО маршал Чуйков відзначив так: «...Ми надсилаємо в Міністерство оборони всі рішення військової ради округу, у ряді рішень ставили конкретні питання перед керівництвом Міністерства, але їх ніхто не читає і відповідей нам не дають. Головна військова рада за період роботи в Міноборони Булганіна і Жукова жодного разу не збиралася...» [126]. У деяких виступах наголошувалося на помилкових позиціях Г. Жукова у військових питаннях. Так начальник політвідділу ВПС ЧФ генерал-майор Сербін заявив: «...Усяка сучасна операція повинна забезпечуватися з допомогою флоту, авіації й берегової артилерії. Спробу Жукова позбавити Військово-Морський флот авіації варто вважати авантюризмом, спрямованим на зниження його боєздатності» [127].

Обговорення рішень жовтневого (1957 р.) пленуму ЦК КПРС дало привід військовій верхівці згадати про особисті образи з боку Г. Жукова. Із цього приводу командуючий ОдВО генерал-полковник Радзівєвський говорив: «У 1957 році Хрущов прибув на територію округу в Крим, де ми з командуємим Чорноморським флотом Касатоновим його зустріли. Довідавшись про це, Жуков учинив нам рознос. Будучи в Югославії й Албанії у складі військової делегації, очолюваної Жуковим, ми піддавалися приниженням і образам із його боку» [128].

В офіцерському середовищі спостерігалось незадоволення особистим становищем, зокрема введенням Г. Жуковим цілої системи обмежень і покарань. Наприклад, начальник штабу 9 ПАД ПрикВО полковник Коротаєв зазначив:

– Жуков запровадив «трійчатку», коли за один вчинок накладалося три суворі стягнення: зняти, понизити у званні, звільнити з армії, та «четвірки» – додання до цих покарань ще й позбавлення встановленої законом пенсії. Також він увів «ланцюжок», коли за вчинок одного підлеглого каралося декілька начальників від малих до великих, та «габарити» – різного роду обмеження для офіцерів за віком [129].

Особливо неприязно до діяльності Г. Жукова на посаді міністра оборони ставилися офіцери Чорноморського флоту. Найбільшу критику викликали рішення зробити Севастополь відкритим містом, провести повну переатестацію всього офіцерського складу флоту та звільнити надтермінових військовослужбовців [130]. Висловлюючи своє невдоволення, комуніст Голубєв на партактиві ЧФ вніс пропозицію про відміну Указу Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Г. Жукова четвертою «Золотою

Зіркою», яку він отримав за заслуги перед Батьківщиною, займаючи посаду міністра оборони [131]. Крім того, на ряді партактивів і партзборів вносилися пропозиції про пониження Г. Жукова у званні та про виключення його з партії.

Водночас багато офіцерів не погоджувалося з офіційною позицією щодо цілковитої відповідальності міністра оборони за незадовільний стан партійно-політичної роботи у збройних силах. Зокрема начальник політвідділу 10 авіаучилища Рябцев заявив: «Я на партійній роботі в армії знаходжуся 20 років і такого беззубого Головного політичного управління не пам'ятаю. Не чути ні його голосу, ні дихання, ні керівництва» [132].

Варто зазначити, що військова дисципліна і партійна відповідальність накладали певний відбиток на виступи військовослужбовців. У приватних бесідах вони були набагато відвертішими і сміливішими. При цьому далеко не завжди виявлялася та одноставна підтримка усунення Г. Жукова, що була на армійських партзборах. Переважна більшість представників командного складу схвалювала заходи колишнього міністра оборони щодо військових політпрацівників. Наприклад, кандидат у члени КПРС, командир окремої роти зв'язку 115 гвардійської мотострілецької дивізії КВО лейтенант Д. Горін сказав: «...Замполіт – це пусте місце. Жуков робив правильно» [133].

Зустрічалися й критичні відгуки на рішення жовтневого (1957 р.) пленуму ЦК КПРС. Так начальник тилу КВО полковник Шеремет у бесіді з начальником політвідділу штабу заявив: «Як могло трапитися, що недавно Жукову дали четверту зірку Героя Радянського Союзу, в червні 1957 року ввели його у склад Президії ЦК КПРС, так піднесли, а тепер звільнили з посади міністра оборони» [134].

Найбільше невдоволених відставкою міністра оборони Г. Жукова було в Прикарпатському військовому окрузі. Це можна пояснити тим, що в цьому окрузі до жовтневого пленуму ЦК КПРС не проводилися партактиви і партзбори, присвячені «справі Жукова». Крім того, західноукраїнське населення критичніше ставилося до заходів радянської влади, ніж населення інших регіонів республіки. Зокрема командир взводу 76 окремого полку зв'язку ПриКВО лейтенант Калмиков із приводу обговорення підсумків жовтневого пленуму сказав: «...Де ж тут правильно, коли який-небудь лейтенант критикує такого великого полководця як Жуков, розбирає його по кісточкам. Це ні в які рамки не вкладається. Невже Хрущов собі на цьому не зламає шию. Познімав таких людей як Молотова, Маленкова, а тепер Жукова...» [135]. Викладач вогнепального циклу Чернівецького військового училища майор С. Зорін серед своїх товаришів по службі говорив: «Якщо б не Жуков, то багато членів Президії були б проти Хрущова, а Маленков та інші виявилися б у більшості. У них була б у руках преса, і Хрущов опинився б в антипартійній групі» [136]. «У нас в уряді за останній час ніяк не поділять портфелі й займаються ревізією марксистсько-ленінської теорії, від чого

наша партія втрачає свій авторитет перед компартіями демократичних країн», – заявив у колі офіцерів командир технічної роти 150 окремого саперного батальйону ПриКВО старший лейтенант Ляпунов [137].

Солдати, матроси і сержанти були менш обізнаними з текстом «закритого» листа за підсумками роботи жовтневого пленуму ЦК КПРС, оскільки в переважній більшості вони не були членами партії й відповідно не брали участі у зборах армійських і флотських парторганізацій. Це викликало в їхньому середовищі багато різноманітних здогадок і припущень щодо причин звільнення Г. Жукова. Деякі з них вважали, що міністра зняли за допущення помилки під час перебування в Югославії, інші гадали, що Г. Жукова хочуть висунути на посаду голови Радміну СРСР або головнокомандувача об'єднаними збройними силами держав-членів Організації Варшавського договору [138]. Після ознайомлення з постановою про поліпшення партійно-політичної роботи в Радянській Армії і Флоті рядові військові нерідко почувалися розгубленими й зневіреними. Характерними були такі висловлювання: «Кому ж тепер вірити? Адже ми в Жукові бачили велику людину» [139]; «Жуков – заслужений полководець. Для мене незрозуміло, за що його зняли, і мені його шкода» [140].

У виступах військовослужбовців у відставці головна увага приділялася оцінці ролі Г. Жукова у Великій Вітчизняній війні. Загалом домінували негативні відгуки щодо діяльності полководця, фокусувалася увага на його недоліках. Наприклад, генерал-майор у відставці Єфремов на зборах первинної парторганізації Київського інституту фізкультури говорив, що не можна приписувати Г. Жукову тільки одні перемоги у Великій Вітчизняній війні, бо з його вини допускалися і серйозні провали. «Під час наступу наших військ під Старою Русою (Новгородської області), – заявив Єфремов, – до нас приїхав Жуков, зібрав тридцять генералів і в грубій формі дав наказ наступати, не дивлячись на те, що наступ тоді був невігідним. Операція була провалена, і ми зазнали дуже важких втрат. Відступ наших військ із його вини був і на інших фронтах» [141]. На зборах парторганізації колгоспу «Перемога» Гоголівського району Полтавської області підполковник у відставці В. Лихопуд, який був ад'ютантом у Г. Жукова під час боїв біля Халхін-Гола, відзначив, що ще тоді маршал відрізнявся грубим ставленням до підлеглих, допускав рукоприкладство, завжди ходив із палкою, яку нерідко пускав у хід. На думку В. Лихопуда, потрібно було б раніше підправляти Г. Жукова [142].

Висловити позитивну оцінку діяльності Г. Жукова наважилося небагато колишніх військових. Зокрема на партзборах Хотинського райхарчокомбінату Чернівецької області майор у запасі Стонніков, коли зачитували текст «закритого» листа ЦК КПРС, де наводився виступ маршала Тимошенка, кинув репліку: «Тимошенко здав Україну і залишив мільйони людей під гнітом німецько-фашистських загарбників, а маршал Жуков

отримав перемогу над німецькими окупантами» [143].

Характерно, що серед цивільного населення відставка Г. Жукова була сприйнята більш спокійно і не викликала значного пожвавлення. Напевно, на цьому позначилася віддаленість громадськості від військових справ, утаємниченість оборонної політики країни. Слабка поінформованість про ситуацію в збройних силах спрощувала промови виступаючих на партактивах і партзборах. Зазвичай, якщо вони підтримували усунення Г. Жукова від влади, то пояснювали свою позицію в межах офіційної ідеологічної лінії, а якщо виражали незгоду з цим рішенням – не вдавалися у подробіці.

Абсолютну більшість становили виступи, у яких засуджувалася діяльність Г. Жукова на посаді міністра оборони, говорилося про повторення ним негативного досвіду керівництва Й. Сталіна. Так на зборах парторганізації колгоспу «40 років Жовтня» Чернігівської області Ф. Зимогляд зазначив: «Неправильні дії Жукова призвели до того, що в армії був фактично порушений Статут КПРС щодо політорганів, а їх діяльність і роль були принижені, недооцінювалися. Він утратив партійну скромність, уважав себе нічим не заплямованим, прагнув до необмеженої влади...» [144]. «Наша партія виявила товаришу Жукову велику довіру, неодноразово відзначала його заслуги перед Батьківщиною. Він же знехтував цією довірою, намагався необмежено керувати армією і флотом, проводив лінію на відрив Радянських Збройних Сил від керівництва ЦК партії. Засудження культу особи Сталіна не стало для Жукова уроком...», – заявив художній керівник Укрдрамтеатру Сімферополя Яншин [145].

Випадки публічної незгоди з резолюціями жовтневого пленуму ЦК КПРС були поодинокими. Наприклад на партзборах Конотопського заводу «Красный металлист» Сумської області комірник інструментального цеху П. Артемов заявив, що він «не переконаний у фактах, про які говорив доповідач, оскільки немає стенограми пленуму». Зважаючи на це, Артемов утримався від голосування за схвалення рішення ЦК щодо Г. Жукова [146].

Своєрідною формою висловлення суспільно-політичних настроїв були запитання, які задавалися на партактивах, партзборах та в бесідах з агітаторами. Наведемо найхарактерніші з них: «Чому Президія ЦК КПРС розглядала питання про стан партійно-політичної роботи в Радянській Армії і Флоті без Жукова?»; «Чи буде вислано в політоргани стенографічний звіт жовтневого пленуму ЦК КПРС?»; [147]; «Чи визнав Жуков на пленумі свої помилки, і як він там поведився?»; «За що маршал Жуков був понижений у посаді при житті Сталіна?»; [148]; «Чи не був Жуков зв'язаний з антипартійною групою Маленкова, Молотова і Кагановича?»; «У чому виражався культ особи Жукова?»; «Чи залишаться нагороди і маршальське звання за Жуковим, та як бути з його портретами?»; [149]; «На яку роботу буде направлений Жуков?»; [150].

Попри всі намагання партфункціонерів не вдалося уникнути й запитань, які містили критичні настрої. Серед них показовим було таке запитання, задане на зборах партактиву Вінницької області: «Чому не використовується наша партійна преса, радіо та інші засоби для доведення до народу окремих допущених помилок і відхилень від генеральної лінії ЦК того чи іншого члена або кандидата у члени ЦК, а ставлять народ перед здійсненим фактом після кризи? Так було з культом особи, з антипартійною групою, так трапилось і з членом ЦК Жуковим» [151].

Після публікації в газетах інформаційного повідомлення про звільнення Г. Жукова від обов'язків міністра оборони, виведення його зі складу членів Президії ЦК і членів ЦК КППС безпартійні також почали висловлювати свої думки.

На загальноукраїнському тлі виділялося позитивне і доброзичливе ставлення одеситів до колишнього міністра оборони. У 1946–1948 роках Г. Жуков служив на посаді командувача Одеського військового округу і залишив приємні спогади в місцевих мешканців, зокрема він прославився активною боротьбою зі злочинністю. Як правило, безпартійні одесити сумнівалися, що причини звільнення Г. Жукова були достатньо серйозними, говорили про призначення його на якусь іншу посаду. Зокрема на Одеському судноремонтному заводі № 1 робітники електроцеху Чвирев і Панфілов висловлювали припущення, що Г. Жуков буде керувати військовими операціями у випадку виникнення війни в Сирії [152]. Ходили розмови про його подальше призначення на посаду голови Ради Міністрів СРСР.

Доволі часто зміщення маршала детермінувало незадоволення і критику. Так моторист доку № 3 Одеського морського порту Михайловський висловив думку, що якщо Г. Жуков і допустив ряд помилок, то, зважаючи на великі заслуги перед Батьківщиною, його можна було б пробачити. Електромеханік доку № 1 Шпрінберг відзначив, що зняття Г. Жукова з посади міністра оборони СРСР є несвоєчасним, враховуючи напругу в міжнародній обстановці й підготовку до святкування 40-ї річниці Жовтневої революції [153].

Різноманітні чутки щодо відставки міністра оборони поширювалися й серед безпартійного населення інших регіонів республіки. Одні висловлювали припущення про те, що М. Хрущов змістив Г. Жукова, бо боявся його, інші гадали, що маршал щось не так зробив у Югославії тощо [154]. Багатьом людям було незрозуміло, чому зняття Г. Жукова збіглося з його приїздом із Албанії. Також громадяни скаржилися на слабку обізнаність зі станом справ у Радянській Армії і Флоті.

Нерідко спостерігалося бажання людей вислужитися, показати прихильність курсу хрущовського керівництва. Наприклад, слюсар Львівського заводу приладобудування Проценко після читання постанови жовтневого пленуму ЦК КППС попросив слова й заявив: «Я людина

безпартійна, але лінію Комуністичної партії розумію добре, і знаю, що інтереси партії – це інтереси народу. Правильно зробив ЦК, що звільнив товариша Жукова з такої високої посади...» [155]. «Під керівництвом Комуністичної партії наша країна пішла далеко вперед. Разом зі зростанням державних багатств ще більше зміцніла наша армія. Я рішуче засуджую шкідливу позицію Жукова й цілком схвалюю рішення пленуму ЦК КПРС», – сказав у бесіді з агітатором колгоспник колгоспу «Дружба» Харківської області Антоненко [156].

Серед безпартійних українців у більшій мірі виявлялася позиція аполітичності. Багатьох із них турбували не стільки перипетії політичної боротьби на владному Олімпі, скільки невирішені соціально-економічні проблеми. Зокрема під час бесіди в сортопрокатному цеху Дніпропетровського заводу імені Петровського вальцівник цього цеху Євсєєв сказав: «...Я щирсердно підтримую постанову жовтневого пленуму ЦК партії і вважаю, що головним завданням зараз є покращення зв'язку між нами і військовими частинами, розташованими в Дніпропетровську. Ми повинні більше проявляти турботи про сім'ї військовослужбовців і сім'ї загиблих воїнів, про інвалідів Великої Вітчизняної війни» [157].

Таким чином, жовтневий (1957 р.) пленум ЦК КПРС став заключним епізодом політичної кар'єри маршала Г. Жукова. Відставка останнього яскраво продемонструвала підпорядкованість процесу десталінізації тактичним потребам і розрахункам хрущовського керівництва. На шляху М. Хрущова до одноосібного лідерства в партії й державі були усунуті не тільки його реальні опоненти, як це відбулось у червні 1957 року, але й суперник потенційний. Усвідомлюючи велику популярність Г. Жукова, кремлівське керівництво боялося широкого обговорення висунутих йому звинувачень. Усупереч загальноприйнятій практиці, ще до жовтневого пленуму ЦК КПРС була розгорнута інтенсивна підготовка командного складу і політпрацівників до майбутніх партійних рішень. Постанова пленуму ЦК була опублікована в неповному обсязі, коли вже відбулася переважна більшість партзборів і партактивів. Представники вищого командного складу всю провину за стан партійно-політичної роботи в армії і на флоті покладали на керівництво Міністерства оборони. Деякі з них згадували про особисті образи з боку Г. Жукова. Серед офіцерів виявлялося незадоволення введенням колишнім міністром цілої системи обмежень і покарань щодо них. Найбільше Г. Жукова критикували офіцери ЧФ. Невдоволення викликали спроби маршала позбавити флот авіації, рішення зробити Севастополь відкритим містом, провести повну переатестацію всього їхнього складу та звільнити надтермінових військовослужбовців. Водночас у приватних бесідах представники командного складу підтримували позицію Г. Жукова щодо військових політпрацівників. Незадоволення зміщенням міністра найчастіше виявляли військовослужбовці ПрикВО, що

пояснювалося їх невідповідністю до резолюцій жовтневого пленуму та критичним ставленням до влади мешканців західного регіону. Солдати, матроси і сержанти, через слабку обізнаність із підсумками пленуму, висловлювали багато різноманітних здогадок і припущень щодо причин звільнення Г. Жукова. Військовослужбовці у відставці, зазвичай, звертали увагу на помилки колишнього міністра оборони під час Великої Вітчизняної війни, однак окремі з них, усупереч партійній дисципліні, наважувалися виступити з позитивною оцінкою діяльності Г. Жукова на фронті. Серед цивільного населення відставка міністра оборони була сприйнята спокійніше і не викликала значного поштовху. Більшість виступаючих засуджувала діяльність Г. Жукова й намагалася показати свою прихильність хрущовському керівництву. Критичні настрої, як правило, висловлювалися в запитаннях. Загалом же українці погоджувалися з офіційним твердженням про насадження Г. Жуковим у збройних силах власного культу особи. Обговорення резолюцій жовтневого пленуму спонукало громадськість до діяльності, спрямованої на реалізацію курсу XX з'їзду КПРС. Тож можемо говорити, що усунення від влади Г. Жукова відіграло важливу роль у процесі десталінізації радянського суспільства.

3.4. Активізація проведення амністії й реабілітації та їх вплив на українське населення

XX з'їзд КПРС мав важливе значення для подальшого розвитку та демократизації суспільного життя в СРСР. Виступ М. Хрущова з доповіддю про культ особи був сміливим кроком політичного діяча. Зупинити розпочату реабілітацію, хоча вона йшла повільно і більшою мірою негласно, було неможливо. У таборах спалахували повстання ув'язнених. Комісії з реабілітації були завалені листами і проханнями про перегляд справ [158]. Рано чи пізно правда про трагічні сторінки історії, про криваві злочини сталінізму мала бути сказаною. Не дивлячись на непослідовність, загальний підсумок з'їзду і його очищаючого фіналу був у вищій мірі позитивним. Він дозволив розрубати вузол, зав'язаний сталінськими репресіями: прискорився перегляд старих звинувачень і реабілітація прийняла масовий характер.

Даний підрозділ присвячений процесам амністії, а також юридичної, політичної, соціальної, партійної й публічної реабілітації незаконно репресованих осіб після XX з'їзду КПРС. Використані нами джерела дають можливість визначити вплив цих процесів на суспільно-політичне життя українського населення. Спробуємо об'єктивно й виважено підійти до висвітлення поставленої нами проблеми.

Аналізуючи матеріали партійних і комсомольських зборів з

обговоренням доповіді М. Хрущова, можемо бачити поступову зміну на краще ставлення суспільства до незаконно репресованих. Цьому сприяло ознайомлення значної частини населення країни з багатьма новими фактами масових репресій сталінської доби. Показовим було таке висловлювання колгоспника колгоспу імені Паризької Комуні Черкаської області Пустовойта: «Я не принижую заслуги Сталіна перед країною, однак не можу пробачити смерті видатних державних діячів Косіора, Постишева, Ейхе, які загинули від деспотизму Сталіна. У селі Підставках у 1937 році було арештовано багато колгоспників «як ворогів народу». Тепер виникає думка, що чимало з них ні в чому не винні» [159]. У виступах на партійних форумах після XX з'їзду доволі часто лунали вимоги опублікувати списки реабілітованих, перевидати їх твори, відновити в громадянських правах даних осіб, повернути на історичну батьківщину депортовані народи тощо.

Певний вплив на українців здійснювали співвітчизники, які перебували на спецпоселенні. Впадало в око те, що у своїх листах серед іншого вони почали висловлювати впевненість на якнайшвидше звільнення із заслання. Зокрема в одному з них Величко з міста Ігарка Красноярського краю писав до родичів у Тернопільську область: «Обстановка тут така, що повинні дозволити торгівлю – відкрити закордонний порт, а тому нас вивезуть звідси і мають дати паспорти. Роблять доповіді, що Сталін багато допустив помилок, так що повинні все виправити, двадцяте століття людського печла» [160].

Варто зазначити, що доповідь М. Хрущова «Про культ особи та його наслідки» 25 лютого 1956 року та Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про розгляд справ на осіб, які відбувають покарання за політичні, службові та господарські злочини» від 24 березня 1956 року дали новий поштовх організації реабілітаційної роботи. Створювалися комісії Президії Верховної Ради СРСР для перевірки в місцях позбавлення волі обґрунтованості засудження кожної особи, звинуваченої у скоєнні злочинів політичного характеру, а також для розгляду питання про доцільність утримання в ув'язненні тих осіб, які, хоча й скоїли політичні або службові чи господарські злочини, не являли державної і суспільної небезпеки. Комісії повинні були працювати безпосередньо в місцях позбавлення волі шляхом особистого ознайомлення з ув'язненим, а також розгляду там же справ й інших матеріалів та отримали право приймати остаточне рішення про звільнення неправильно засуджених. Крім того, комісії могли скорочувати терміни позбавлення волі й звільняти окремих засуджених на поруки родичів або трудових колективів. Робота з перегляду справ повинна була завершитися до 1 жовтня 1956 року [161].

Із метою забезпечення об'єктивності Президія Верховної Ради СРСР постановою від 28 серпня 1957 року дозволила судовим органам переглядати в порядку нагляду кримінальні справи на засуджених, щодо яких набрали

чинності рішення комісій Президії Верховної Ради СРСР про звільнення або зниження термінів покарання [162].

Зазначимо, що в ході розгляду справ на осіб, які скоїли службові й господарські злочини, комісіями були встановлені факти засудження окремих громадян до невідповідно великих термінів позбавлення волі, а також у тих випадках, коли це не викликалося необхідністю. Наприклад комісія в Кримській області після розгляду 136 справ звільнила 98 осіб, засуджених за незначні злочини [163].

Упродовж короткого часу також була звільнена і повернулася до рідних місць переважна більшість політв'язнів. На території Української РСР вони відбували покарання в єдиному для них табірному відділенні – у місті Микитівка Сталінської області. Комісія розглянула в цьому таборі справи на 68 осіб, із них 59 звільнила, а 9 особам знизила міру покарання. Зокрема було звільнено О. Антропова, засудженого 15 лютого 1952 року військовим трибуналом Північно-Кавказького військового округу за зраду Батьківщині до 25 років позбавлення волі. При розгляді справи комісія встановила, що Антропов, перебуваючи на фронті в період Великої Вітчизняної війни, був важко поранений, у зв'язку з чим опинився на території, тимчасово окупованій німцями. Не знаходячи в діях Антропова зради Батьківщині, його звільнили з табору [164].

Письменник О. Солженіцин, який сам знаходився в ув'язненні, оцінюючи ці події, відзначив, що це був душевний порив М. Хрущова. Він дійсно свідчив про ступінь щирості й глибину прагнення партійного лідера надзвичайними заходами спокутувати перед цими людьми вину влади за сталінські злочини [165].

Дані заходи мали позитивний ефект: колишні ув'язнені дякували радянському керівництву за виявлену їм довіру, були сповнені оптимізму та позитивно налаштовані на майбутнє. Так звільнений І. Якобшен у листі до редакції газети політвідділу Управління виправно-трудоих таборів і колоній МВС УРСР «За темпы и качество» зауважив: «Коли я вирішив написати листа в редакцію, багато думок тіснилося у моїй голові, але коли став писати, у мене накопилися сльози. Я хочу подякувати Вам за всі турботи про мене. Товаришам хочу сказати: «Працуйте чесно, про вас ніхто не забув і не забуде»» [166]. При звільненні з Кременчуцької дитячої трудової колонії В. Мойсеєнко говорив таке: «У колонії я отримав багато корисного і твердо заявляю, що я ніколи не скою ніякого злочину. Спасибі партії й уряду за їх довір'я, яке я з честю виправдаю. Я буду чесно жити і працювати, а через 2-3 роки вступлю до інституту й здобуду собі спеціальність. Головним у моєму житті будуть навчання, праця і найкраща поведінка в побуті» [167].

Потрібно зазначити також, що окремі положення Указу від 24 березня 1956 року містили норми реабілітаційного характеру. Так у ст. 4 говорилося про те, що зі «...звільнених комісіями від подальшого відбуття покарання,

судимість і всі пов'язані із засудженням правообмеження знімаються» [168]. За свідченнями П. Шелеста, який очолював комісію Президії Верховної Ради СРСР по Київській і Вінницькій областях, кожному звільненому з місць ув'язнення видавався документ, що був підставою реабілітації [169].

У повідомленні голови Центральної комісії А. Арістова на адресу ЦК КПРС від 17 жовтня 1956 року зазначалося, що станом на 1 жовтня 1956 року місцевими комісіями було розглянуто справи на 176325 ув'язнених, із яких звільнено 100139 чоловік та знижено термін покарання 42016 чоловікам. Серед звільнених за політичні злочини свого часу були засуджені 50944 особи [170].

Разом із роботою комісій продовжувався перегляд архівно-слідчих справ про державні злочини органами прокуратури СРСР і УРСР, Верховним Судом СРСР, Верховним Судом УРСР та військовими трибуналами відповідних округів. Шляхом підрахунку даних стосовно реабілітованих в УРСР у зв'язку з припиненням кримінальної справи або виправданням за рішенням суду вбачаємо, що на другому етапі (бер. 1956 – 1961 рр.) їх чисельність становила понад 205 тисяч осіб.

У цілому по Радянському Союзу за період із 1954 по 1961 рік було реабілітовано 737 тисяч незаконно репресованих. В Українській РСР із 1953 по 1961 рік було перевірено 194127 кримінальних справ, за якими реабілітовано 290967 чоловік [171].

Поряд із процесом реабілітації проводилась амністія засуджених, які відбували покарання в місцях позбавлення волі. Позитивним результатом амністії стало те, що в стислі терміни звільнялися, без фактичного перегляду обґрунтованості засудження, тисячі радянських людей, у тому числі й незаконно звинувачених у роки сталінського режиму. Упродовж періоду 1956–1961 років було прийнято 2 важливих Укази, які регулювали цей процес:

1. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 1 листопада 1957 року «Про амністію на ознаменування 40-х роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції».

Згідно з даним актом звільненню підлягали: засуджені до 3-х років позбавлення волі; жінки, які мали дітей до 8 років, та вагітні; жінки старше 55 років та чоловіки старше 60 років.

Комісіями виконкомів обласних Рад депутатів трудящих УРСР після розгляду справ на 80774 засуджених, що відбували покарання в місцях позбавлення волі, було звільнено 34284 (42,4%), у тому числі: з виправно-трудова колоній – 22068, в'язниць – 10223, дитячих трудових колоній – 1993 особи. Відмовлено у звільненні 2549 засудженим, у тому числі: з виправно-трудова колоній – 1943, в'язниць – 488, дитячих трудових колоній – 118 особам. Із загальної кількості 13852 засуджених на терміни більше трьох років фактично зменшено на половину термін не відбутої частини

покарання 11421 особі (82,5%) [172].

2. *Указ Президії Верховної Ради СРСР від 14 серпня 1959 року «Про розгляд справ на осіб, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі за менш небезпечні злочини».*

Відповідно до Указу комісіями, що діяли в усіх областях республіки, було розглянуто справи на 59668 ув'язнених, із яких звільнено 50793 (85,1%), у тому числі: достроково звільнено 23184 чоловіки; не відбутий термін позбавлення волі було замінено умовним покаранням 16829 та виправно-трудовими роботами 4246 особам; передано на поруки громадським організаціям, трудовим колективам 5834 чоловіки та 700 неповнолітніх передано на поруки батькам або близьким родичам [173].

Як бачимо, обидва Укази стосувалися незахищених соціальних верств та засуджених до позбавлення волі на невеликий термін. Метою актів стала лібералізація сталінської системи відбуття покарань та пом'якшення міри відповідальності за незначні злочини. Крім того, Укази мали пропагандистський характер: перший був прийнятий напередодні визначної дати, а другий мав долучити громадськість до виправлення колишніх ув'язнених. Саме залучення рядового населення до участі у важливих державних справах і було реальною (практичною) десталінізацією.

Надання дозволу брати засуджених осіб на поруки, згідно з Указами Президії Верховної Ради СРСР від 24 березня 1956 року і 14 серпня 1959 року, сприяло зростанню активності населення. Цей захід відігравав дійову роль у соціальній адаптації та реінтеграції звільнених громадян у суспільстві. Зокрема, прийняття трудовими колективами рішення про взяття своїх колишніх колег на поруки долучало їх до процесу амністії й, відповідно, змінювало на краще їх ставлення до звільнених із місць ув'язнення. Наприклад К. Демченко, засуджений за хуліганство на 2 роки позбавлення волі, звернувся до робітників депо Полтавського ПРЗ, із якими працював, із проханням взяти його на поруки і поклявся, що він їх не підведе.

Загальні збори колективу котельного цеху паровозного депо 15 вересня 1956 року обговорили це звернення. Робітники суворо засудили вчинок К. Демченка й словили твердо надію на можливе перевиховання засудженого. Так бригадир Журавель у своєму виступі сказав: «Беручи його на поруки, ми беремо більшу відповідальність перед нашими установами влади, але мені здається, що кожен із нас проникне відповідальністю, а Демченко подякою до колективу, який не відштовхує його від себе, а береться перевиховати». Пічник Пустовойтов зазначив: «Демченко соціально небезпечний чоловік для нашого суспільства і ми його злочин засуджуємо та беремо зобов'язання перевиховати. Він свою провину зрозумів, оцінив і я вважаю, що з нашою допомогою він більше ніколи не допустить чогось подібного». Після обговорення звернення учасники зборів прийняли рішення задовольнити його і з цією метою порушили клопотання про звільнення

К. Демченка. Обласна комісія погодилася передати засудженого на поруки трудовому колективу [174].

У результаті амністії й реабілітації тисячі людей повернулися «на волю», де їх чекали не лише свобода, але й зіткнення з повсякденними життєвими проблемами: поновлення на колишньому робочому місці, повернення конфіскованого майна, отримання компенсації за завдані збитки тощо. У пошуках виходу зі скрутного становища вони нерідко зверталися до вищих партійних функціонерів. Зокрема колишній студент Одеського кінотехнікуму П. Якубинський після свого звільнення та реабілітації в липні 1956 року звернувся до депутата Верховної Ради СРСР М. Бажана допомогти йому дістатися до рідні, яка проживала в Читинській області. Оскільки П. Якубинський на час арешту навчався, то він не міг отримати грошей, призначених для виплати реабілітованим. За сприяння М. Бажана цьому громадянину була надана допомога від Міністерства соціального забезпечення УРСР [175].

Мали місце факти, коли реабілітовані або їх сім'ї не могли отримати законної двохмісячної компенсації. Дружина реабілітованого колишнього директора школи села Заливанщина Вінницької області Білоуса – Олена з травня 1956 року впродовж 3-х місяців не могла отримати компенсацію. Спочатку райвідділ народної освіти запропонував, щоб вона подала документи, які підтверджують, що вона є дружиною Білоуса. Коли такі документи були подані, то їй повідомили, що чекають відповіді з Міністерства освіти УРСР, і грошей не видали. Лише після втручання облпрокуратури Олена отримала належні кошти [176].

Із бесід представників партійно-державних органів із реабілітованими, їх сім'ями, із тих заяв і скарг, які вони отримували від них, можна зробити висновок, що певна частина громадськості, переважно представники радянського керівництва, продовжувала недовіриливо і неприязно ставитися до реабілітованих. Так працевлаштований у серпні 1959 року в артілі «XV з'їзд КП(б)У» громадянин І. Вайзман, після декількох днів роботи в ній, приходив у Вінницьку міськраду зі скаргою на погані умови праці, грубе ставлення з боку адміністрації й низьку оплату праці [177].

Примітно, що після XX з'їзду партії не припинилися випадки, коли особи, звільнені з місць позбавлення волі, тривалий час не могли влаштуватися на роботу. Доведені до відчаю через скрутний матеріальний стан, труднощі в соціальній адаптації вони часто висловлювали тривожні настрої в листах до своїх друзів, які продовжували перебувати в ув'язненні. Наприклад В. Карпенко в листі від 16 жовтня 1957 року до своєї подруги Лілії у ВТК № 44 Чернігова, де вони разом відбували покарання, зазначала: «Мені соромно писати тобі про себе, адже я до цього часу не можу ніде влаштуватися на роботу, і живу на утримання своїх хворих батьків... Не знаю, куди подітися, що робити. Хоч пиши заяву з проханням знову повернутися у

ті стіни, де була. Я вже ходила в міськком партії, у міськвиконком, у комітет держбезпеки, на заводи і швейну фабрику, і ніде нічого немає. Шкода старих, а то б давно наклала на себе руки. Як бачиш, дуже важко влаштуватися, тому що я колишня ЗК... Ліля, я дуже часто згадую розмови з дівчатами, які мають декілька судимостей, і ось візьми мене. Якщо б не рідні, де б я жила і що робила, адже вже незабаром три місяці, а я не можу влаштуватися. Усі проглядають документи з якимсь чужим поглядом... Дуже часто згадую, що нас повинні влаштувати на роботу в першу чергу...». Лише після звернення адміністрації цієї колонії до секретаря Сталінського обкому КПУ з проханням розібратися в неправильних діях деяких керівних працівників Краматорська, куди повернулася В. Карпенко, у грудні 1957 року вона була працевлаштована секретарем-машиністкою на швейній фабриці [178].

Станом на 1 березня 1960 року на території Української РСР знаходилося 58678 звільнених із місць ув'язнення. Із 54458 працездатних осіб залишалися не працевлаштованими 7001 (12,9%), у тому числі: у Сталінській області – 2218, Дніпропетровській – 1968, Луганській – 431, Харківській – 299 осіб. Для поліпшення даної ситуації 11 березня 1960 року ЦК КПУ прийняв постанову «Про недоліки у працевлаштуванні осіб, звільнених із місць позбавлення волі», якою зобов'язав партійні органи, виконкоми місцевих Рад депутатів трудящих у 10-денний термін упорядкувати облік таких осіб та прийняти невідкладні заходи щодо надання їм роботи [179]. У ряді областей при виконкомах місцевих Рад були створені спеціальні комісії з питань працевлаштування. Велику допомогу в цій справі надали підприємства й будівництва, які здійснювали шефство над виправно-трудовами установами. Так на Одеській швейній фабриці імені Воробського були працевлаштовані звільнені з місць ув'язнення Ремезкова, Прокопенко та інші. Колектив виявив про них турботу, надав їм грошову допомогу, житло, пошив одяг. Усі вони стали чесно і сумлінно працювати, а Ремезкова навіть була занесена на Дошку Пошани [180].

Унаслідок проведених заходів переважній більшості працездатних осіб, звільнених із місць позбавлення волі, була надана робота. Порівняно з попереднім періодом органам державної влади вдалося покращити процес соціально-побутового та матеріального облаштування колишніх ув'язнених. Цю тенденцію відображала статистика причин скоєння ними повторних злочинів. Наприклад у Сталінській області з 606 осіб, повторно притягнених до кримінальної відповідальності в I півріччі 1960 року лише 106 осіб, або 17,5%, скоїли злочини, оскільки не були працевлаштовані, отримали відмову в прописці й відчували матеріальні труднощі; 266 (43,9%) – внаслідок пияцтва і морального розкладу; 122 (20,1%) – унаслідок паразитичного способу життя; 86 (14,2%) – із-за сімейних негараздів і помсти; 26 осіб (4,3%) відновили свої злочинні зв'язки з рецидивістами [181].

Важливим етапом у процесі виправдання незаконно репресованих

громадян була партійна реабілітація, яка могла проводитися лише після юридичної реабілітації. Відновлення членства в КППС надавало значно більше переваг: реальна, а не декларована, допомога при працевлаштуванні, вирішення соціально-побутових питань у найкоротші терміни, повернення до активного суспільно-політичного життя, можливість займати керівні посади [182]. У ході партійної реабілітації суттєву роль почала відігравати моральна оцінка особи, зокрема вимагалася позитивна характеристика (відгук) про виробничу і громадську роботу, участь у Великій Вітчизняній війні, клопотання первинної парторганізації або райкому партії про відновлення у КППС тощо [183].

Протягом 1956–1961 років Комітет партійного контролю, ЦК компартій союзних республік, крайкоми й обкоми реабілітували в партійному порядку майже 31 тисячу комуністів, раніше звинувачених у політичних злочинах. Серед них: 3693 колишніх керівних партійних і комсомольських працівників, 4148 – радянських, 6165 – господарських, 4394 командири й політпрацівники армії та флоту [184]. Показово, що при перегляді партійних справ стали більш лояльно ставитися до колишніх прихильників і учасників опозиційних течій 1920-х років – троцькістів, зінов'євців, бухарінців та інших. Значною мірою цьому сприяли викриття культу особи Й. Сталіна, зміна поглядів на його роль і місце в радянській історії.

Після XX з'їзду КППС реабілітація почала набувати більш відкритого й гласного характеру. Своєрідною формою публічної реабілітації було згадування М. Хрущовим цілого ряду видатних партійних і державних діячів, незаконно репресованих у період сталінського правління, у його доповіді про культ особи, зробленій 25 лютого 1956 року. Серед них називалися Р. Ейхе, О. Косарев, С. Косіор, П. Постишев, Я. Рудзутак, В. Чубар та інші [185]. У пресі, наукових працях та довідкових виданнях стали з'являтися заборонені раніше імена. Так, у липні 1956 року в газеті «Радянська Україна» з'явилося перше повідомлення про реабілітацію репресованих українських письменників В. Еллана (Блакитного), І. Микитенка й В. Чумака. За клопотаннями Президії Спілки радянських письменників України, керівництва Інституту літератури АН УРСР Головліт УРСР проводив виключення реабілітованих письменників зі списку осіб, усі твори яких підлягали вилученню з бібліотек і книготорговельної мережі. Тим самим широкій громадськості ставали доступними праці незаслужено забутих авторів, зокрема: В. Гжицького, О. Досвітнього, М. Ірчана, П. Колесника, Г. Коцюби, І. Микитенка, В. Підмогильного та інших [186]. Важливе значення в ході реабілітації мали також рішення Головліту СРСР про повернення до відкритих фондів загального користування книг, у яких містилися статті, портрети, цитати реабілітованих, позитивні згадки про них тощо. Наприклад, такі рішення були прийняті відносно Я. Гамарника, О. Косарева, О. Кузнецова, П. Постишева, В. Чубаря та інших [187].

Отже, після XX з'їзду КПРС реабілітаційні процеси набувають масового характеру. За період із березня 1956 по 1961 рік в УРСР було реабілітовано понад 205 тисяч осіб. Для прискорення процесу звільнення з таборів і колоній були створені спеціальні виїзні комісії, яким на місці, не очікуючи ухвали про реабілітацію, дозволялося приймати рішення про звільнення ув'язнених. Позитивний ефект мали лібералізація сталінської системи відбуття покарань, пом'якшення міри відповідальності за незначні злочини та залучення громадськості до виправлення звільнених осіб. Водночас, амністовані й реабілітовані громадяни доволі часто не могли одержати ніякої допомоги у працевлаштуванні, отриманні житла, компенсації тощо. Органи державної влади були вимушені провести ряд заходів для покращення процесу соціальної адаптації колишніх ув'язнених. Суттєву роль у ході відновлення доброго імені незаконно репресованих громадян відіграла партійна реабілітація, яка набагато полегшувала процес їх реінтеграції в суспільстві. Важливе значення надавалося також публічній реабілітації: у пресі, наукових працях і довідкових виданнях стали з'являтися заборонені раніше імена.

Крім окремих громадян, реабілітації підлягали цілі народи та групи населення, які перебували на спецпоселенні впродовж багатьох років. Спочатку розглянемо особливості реабілітації колишніх учасників націоналістичного підпілля. Потрібно зазначити, що відносно більшості з них відновлення справедливості мало не юридичний, а політичний характер. Репресії щодо вказаних осіб базувалися на таких юридично невизначених категоріях, як «контрреволюція», «ворог народу», «куркуль», «соціально ворожий елемент» тощо, а питання про формальне висунення звинувачення в конкретному злочині взагалі не порушувалося. Як слушно зауважує відомий правознавець Б. Безлепкін, способом відновлення соціальної справедливості в подібних випадках могло бути тільки офіційне засудження самої політичної лінії, що визначила масові репресії сталінської доби, і як наслідок цього засудження – відміна нормативних актів, на підставі яких приймалися каральні заходи (якщо такі нормативні акти мали місце), й оголошення всіх постраждалих не винними (ніяких звинувачень їм не висувалося), а жертвами свавілля (політична реабілітація) [188].

У нашому випадку як юридична, так і політична реабілітація українських націоналістів мали непослідовний і обмежений характер та супроводжувалися дискримінаційними заходами. Відносно незаконно репресованих практично не проводилася соціальна реабілітація, не кажучи вже про публічне виправдання.

Процес скасування обмежень щодо спецпоселення з колишніх учасників націоналістичного підпілля, необґрунтовано висланих сталінським керівництвом за політичними мотивами, активізувався після XX з'їзду КПРС. Як відомо, із 1944 по 1952 рік із території західних областей Української РСР

було виселено на спецпоселення у віддалені райони Радянського Союзу 203662 чоловіки, у тому числі: учасників ОУН (оунівського підпілля), їх посібників і членів сімей – 182543; куркулів і членів їх сімей – 12135; єговістів, колишніх військовослужбовців армії Андерса й членів їх сімей – 8984 чоловіки [189]. Упродовж 1956–1961 років було прийнято низку нормативно-правових актів, які регулювали їх статус.

За постановою Ради Міністрів СРСР від 15 травня 1956 року були звільнені зі спецпоселення члени сімей українських і білоруських націоналістів. Згідно Указу Президії Верховної Ради СРСР від 10 березня 1956 року був відмінений Указ від 21 лютого 1948 року «Про направлення особливо небезпечних державних злочинців після відбуття покарання в заслання на поселення у віддалені місцевості СРСР». Усього зі спецпоселення мало звільнитися близько 24 тисяч чоловік, які в роки правління Й. Сталіна були засуджені за націоналістичну діяльність у Західній Україні. До цих осіб застосовувалися паспортні обмеження, їм заборонялося проживати в режимних місцевостях [190]. Такими в УРСР на той час були міста: Київ, Харків, Одеса, Севастополь та прикордонні села Волинської, Львівської, Дрогобицької, Закарпатської, Станіславської й Чернівецької областей [191].

Станом на 15 жовтня 1956 року на територію західних областей УРСР повернулося з місць ув'язнення, виселення і спецпоселення 49116 чоловік, раніше засуджених за контрреволюційні злочини. Із числа повернених проживали: в обласних центрах – 1324, у містах обласного підпорядкування і районних центрах – 3991 чоловік, решта – у сільській місцевості [192].

Республіканське керівництво сприйняло цей процес дуже болісно, вбачаючи загрозу посилення національно-визвольного руху в західноукраїнському регіоні. Із цього приводу в доповіді першого секретаря ЦК КПУ М. Підгорного на адресу ЦК КПРС від 25 вересня 1956 року говорилося: «Повернення в західні області колишніх учасників націоналістичних організацій із місць ув'язнення небажано з мотивів політичного характеру, оскільки в цих областях республіки основні ланки організованого підпілля й озброєних банд ОУН були розгромлені тільки в 1951 році, а остаточно ліквідовані в кінці 1955 року. Розгрому оунівського підпілля сприяло здійснення колективізації сільського господарства, яка була завершена в 1949–1950 роках. Однак колгоспи за ці 5-6 років ще не встигли достатньо зміцніти, а особливо в тих селах, які більше за все були вражені проявами націоналізму» [193].

Зазначимо також, що керівні органи в Західній Україні виявилися неспроможними працевлаштувати й забезпечити житлом українських націоналістів, котрі поверталися з місць ув'язнення та спецпоселення. У будинках, що раніше належали їм, були розміщені переселенці з Польщі, Чехословаччини, представники партійно-колгоспного активу, а також ряд

адміністративних і культурно-освітніх установ: сільради, правління колгоспів, лікарні, школи, бібліотеки, дитячі ясла тощо. Крім того, значна частина будинків була знесена і перевезена при переселенні колгоспників західних областей у інші області республіки [194].

Наприклад із села Туринка, Велико-Мостівського району, Львівської області виселили 63 сім'ї оунівців, у яких конфіскували 52 будинки, худобу і сільгоспінвентар. Із конфіскованих будинків: 27 – продали установам і окремим громадянам району, які ці будинки розібрали й вивезли з села; 9 – передали переселенцям з Польщі; у 6 будинках були розміщені лікарня, дитячі ясла й бібліотека; 4 – продали колгоспникам, 2 – колгоспу; і лише в 4-х будинках проживали родичі виселених [195].

Перебуваючи в безвихідній ситуації, деякі особи, що повернулися з ув'язнення та спецпоселення, самовільно або в судовому порядку повертали раніше належні їм житлові та інші приміщення. Такі дії, безумовно, викликали значний суспільний резонанс, привертати увагу громадськості, а в колгоспників, які проживали в будинках виселених, виявлялися певні побоювання та невпевненість [196].

Зокрема в Ходорівському районі Дрогобицької області було зафіксовано до 20 випадків, коли прибулі з місць відбуття покарання самовільно або через суди забрали будинки, у яких розміщувалися медпункти, бібліотеки, сільради, правління колгоспів тощо [197]. Після повернення зі спецпоселення в село Ордів Радехівського району Львівської області «бандпосібник» В. Зінчук, у будинку якого проживав переселенець із Польщі П. Рибак, вимагав, щоб він звільнив указаний будинок [198]. Крім того, деякі спецпоселенці писали листи колгоспникам, у яких вимагали звільнити їх будинки тому, що вони зняті з обліку спецпоселення і незабаром прибудуть у село.

У зв'язку з цим, повернення колишніх учасників націоналістичного підпілля з місць відбуття покарання частиною місцевого населення, особливо колгоспним, радянським, партійним активом та особами, які брали участь у боротьбі з оунівцями, зустрічалося негативно. Нерідко висловлювалися пропозиції про заборону повернення націоналістів. Наприклад у селі Коршовець Волинської області колгоспник А. Фальфушинський у бесіді з односельцями заявив: «Не потрібно було багатьох відпускати з ув'язнення, оскільки ці люди, переважно вороже налаштовані до Радянської влади, чинять тільки безлади в селі. Вони висловлюють настрої, що не буде колгоспів і Радянської влади» [199]. Колгоспниця села Скварява Львівської області А. Шура стосовно прибулого колишнього оунівця Д. Кузьми заявила: «Таких як Кузьма взагалі потрібно б тримати в тюрмі. А якщо випустили, то нехай живе десь на сході» [200].

Поряд із цим траплялися окремі випадки, коли певна частина місцевого населення зустрічала осіб, що повернулися з місць ув'язнення та

спецпоселення, як страждальців, оточувала їх увагою і турботою, надавала матеріальну допомогу. Так у село Самолусківці Тернопільської області повернувся з ув'язнення колишній уніатський священник Дуплавий. Односельці влаштували йому зустріч із почестями, купили для нього одяг, ризу й інші речі. Після прибуття він ніде не працював і нелегально відправляв релігійні обряди [201]. У село Чернятин Станіславської області повернулася колишня станична ОУН цього села Бондарчук, якій місцеві мешканці впродовж двох місяців щоденно постачали курей, яйця, молоко, овочі, хліб та інші продукти [202].

У вищого політичного керівництва республіки викликало занепокоєння те, що прибули в західні області з місць ув'язнення та спецпоселення висловлювали свої попередні націоналістичні переконання; вели антиколгоспну пропаганду; виявляли тенденції до групування з метою відновлення антирадянської діяльності; підтримували контакт з українськими націоналістами, які перебували в таборах; встановлювали зв'язок із націоналістично налаштованими особами в містах і селах, а також нерідко тероризували представників радянського активу, особливо тих, що брали участь у боротьбі з ними й виступали свідками в їх справах [203].

Наприклад колишній учасник молодіжної ОУН у середній школі П. Стечак, який повернувся в село Пуків Станіславської області, у бесіді з односельцями заявив: «Мене називають бандитом. Я революціонер і стою за своєю ідею. Це буде тривати до того часу, поки моя ідея не закріпиться як влада» [204]. Достроково звільнений з місць позбавлення волі оунівець Моор, що працював на Львівському автобусному заводі, намагався зірвати підписку на державну позику. У ході розмови з начальником цеху і секретарем партбюро з приводу цього вчинку Моор заявив, що українські націоналісти ні в чому не винні, вони боролися за «вільну Україну». Новий Радянський уряд це зрозумів і тому їх відпустили з ув'язнення [205].

Після звільнення до західноукраїнського регіону почали повертатися уніатські священники, які відмовилися від «возз'єднання» з православною церквою в 1946–1949 роках, коли була проведена ліквідація Української греко-католицької церкви, і були репресовані сталінським режимом. На 1 вересня 1956 року з місць відбуття покарання повернулося 285 із 344 репресованих уніатських священників [206]. Схвалюючи десталінізаційні заходи хрущовського керівництва, вони стали провадити активну релігійну пропаганду, що мала великий вплив на широкі прошарки населення. Однак владні структури не підтримували прагнення греко-католицького духовенства і робили рішучі кроки, спрямовані на недопущення поширення уніатства.

Для чіткого регулювання повернення до Західної України колишніх ув'язнених та спецпоселенців 9 листопада 1956 року було прийнято Указ Президії Верховної Ради УРСР, згідно з яким керівникам і активним

учасникам українського націоналістичного підпілля заборонялося повертатися в західні області УРСР. Установлювалося, що за самовільне повернення порушники, підлягатимуть за вироком суду заслання терміном до 5 років [207].

До кінця осені 1956 року з 60 тисяч звільнених осіб, що прибули до західного регіону, понад 6 тисяч вибули: біля 600 осіб повернулося до місць відбуття покарання, понад 5 тисяч – самостійно виїхали до східних областей країни та близько 400 – виїхали за оргнабором і в порядку переселення [208].

На початку 1957 року в західних областях було створено відповідні комісії для розгляду матеріалів і організації роботи з переміщення осіб із числа колишніх оунівців та їх посібників, перебування яких у даній місцевості визнано небажаним. Також комісії розглядали пропозиції органів КДБ про додаткове опротестування частини рішень комісій Президії Верховної Ради СРСР про дострокове звільнення таких осіб, аби повернути їх в ув'язнення чи на заслання [209].

При проведенні заходів з переміщення колишніх оунівців та їх посібників частина з них сприйнятливо ставилася до цього. Наприклад прибулий із місць ув'язнення в село Хитрейки Львівської області П. Клуб у бесіді з приводу переселення заявив: «Я і сам збирався виїхати, бо якщо неприємність трапиться на селі, зразу будуть говорити, що це роблять колишні бандити» [210].

Але в переважній більшості випадків спостерігалася негативна реакція. Так у особистій бесіді з уповноваженим по оргнабору в Дрогобицькій області колишній учасник оунівського підпілля І. Кузан заявив: «Я свій термін відбув, звільнений з ув'язнення і маю право жити там, де мені здумається. Тому я нікуди не поїду. Якщо Ви маєте таке право, то арештуйте мене, судіть і везіть туди, де я був, чи куди завгодно. Добровільно я нікуди не поїду. Більше мене по цьому питанню не викликайте, бо я з'являтися не буду» [211].

Агент УКДБ в Рівненській області «ТАМАРА» 12 лютого 1957 року повідомляла: «...У Березне з ув'язнення повернувся Черних Олександр, працює десь столяром. Після того, як йому наказали виїхати, він заявляє: «За що знову терпіти? Москва відпустила, а місцеві органи зневажають і не дають місця тут». Він говорить, що хоче спокійно і чесно працювати. Організації якоїсь організувати не збирається, так само і його сестра Катерина говорить, що вона сама за ним слідкує, щоб Олександр нічого протиправного не говорив і не робив. А щоб органи менше придивлялися до нього він вирішив одружитися...» [212].

Слід відзначити, що представники партійного і колгоспного активу схвально зустріли запровадження обмежувальної політики щодо колишніх учасників націоналістичного підпілля. Зокрема колгоспниця села Жукова Львівської області А. Новосядла сказала: «Правильно робить Радянська

влада, що пропонує колишнім бандитам виїхати за межі Західної України, а якщо вони не виїдуть, то можуть знову накоїти те, що вони коїли в 1944–1945 роках, їм тут не повинно бути місця» [213].

Водночас певна частина західноукраїнського населення не підтримувала дискримінаційних заходів відносно звільнених осіб, намагалася зрозуміти причини, що зумовили їх уведення. При цьому нерідко висловлювалися різноманітні здогади та припущення. Наприклад, мешканець міста Костопіль Рівненської області В. Ткач на адресу своєї сестри, яка проживала у Воркуті, писав: «...Ти запитуєш, чи прописують у нас тих, хто прийшов з ув'язнення. Повідомляю тобі, що ще до половини лютого (1957 р.) прописували, а потім заборонили прописувати тих, хто сидів за політику, запропонували виїхати з території Західної України. Чим це все викликано – не знаю, але думаю, що тут хтось винен, у нас іде розмова, нібито в Степаньському районі в одному клубі йшли комсомольські збори, у той час у клуб зайшло декілька озброєних чоловіків і змусили всіх комсомольців стати на коліна й молитися Богу, інші говорять, що десь під Корцем було зіткнення з бандою, у якій брали участь колишні політв'язні. Одним словом, багато різних розмов, а за їх правду поручитися важко, але, певно, часточка правди в цьому є...» [214].

Згідно з Указами Президії Верховної Ради СРСР від 28 березня, 19 травня і 2 серпня 1958 року та від 7 січня 1960 року з учасників і посібників націоналістичного підпілля, членів їх сімей та деяких інших категорій спецпоселенців знімалися обмеження по спецпоселенню і вони звільнялися з-під адміністративного нагляду в місцях поселення. Разом з тим згаданими Указами їм заборонялося без дозволу відповідного облвиконкому повертатись у місця, звідки вони були виселені, а також указувалося, що зняття обмежень не тягне за собою повернення їм конфіскованого майна [215].

Проте місцеві органи влади на Західній Україні неналежним чином розглядали клопотання колишніх спецпоселенців. Зокрема, у вересні 1959 року Львівський облвиконком констатував, що Івано-Франківський, Пустомитівський, Сокальський, Яворівський райвиконкоми неухважно і несвоєчасно розглядали ці заяви, огульно відхиляли їх. 12 жовтня 1959 року було заборонено проживання групі колишніх спецпоселенців у Рава-Руському, Забузькому, Яворівському районах; 5 листопада облвиконком відмовив у проживанні в Львові 82 особам, Забузькому районі – 25 тощо [216].

Дуже часто виявлялося негативне ставлення місцевого партійного керівництва до звільнених оунівців, які прибували в західні області республіки. Красномовним був такий випадок. У травні 1958 року в селі Рудники, Заболотівського району, Станіславської області, після прибуття з місць ув'язнення, колишній оунівець Жовтяк святкував весілля, на яке запросив голову сільради, секретаря парторганізації В. Вакалюка і голову

колгоспу, комуніста Марчука. Під час весільної ходи в ЗАГС соратники Жовтяка, які також повернулися з ув'язнення, співали націоналістичні пісні. Станіславський обком партії виключив В. Вакалюка зі складу членів КПРС за ідейно-політичну нестійкість і згоду з антирадянськими, націоналістичними виступами ворожих елементів та за те, що він, як секретар парторганізації, не попередив участь у цьому весіллі інших членів партії [217].

Оскільки переважну частину «контингенту», який перебував на спецпоселенні, зняли з обліку, у 1959 році було ліквідовано IV спецвідділ МВС СРСР (створений навесні 1944 року, до осені 1954 року називався відділом спецпоселень) [218]. На початку 60-х років, після звільнення колишніх керівників і активних учасників націоналістичного підпілля та збройних націоналістичних бандформувань, спецпоселенство було ліквідовано остаточно.

Таким чином, після XX з'їзду КПРС зі спецпоселення було звільнено переважну більшість осіб, засуджених у період сталінського правління за націоналістичну діяльність у Західній Україні. Розпочався процес їх масового повернення до рідних місць. Це викликало негативну реакцію представників колгоспного, радянського, партійного активу та осіб, що брали участь у боротьбі з оунівцями. Поряд із цим частина місцевого населення співчувала прибулим та надавала їм усіляку підтримку. Керівні органи західних областей виявилися неспроможними забезпечити соціально-побутове й матеріальне облаштування громадян, які прибули з місць відбуття покарання. Невирішеність даної проблеми та посилення соціального протистояння в регіоні спонукали республіканське керівництво до введення обмежувально-дискримінаційних заходів щодо звільнених оунівців. Останнім заборонялося повертатися в західні області УРСР без дозволу відповідного облвиконкому. Крім того, до частини осіб, які вже повернулися до рідних місць, застосовувалося примусове виселення, а щодо деяких оунівців були скасовані рішення про дострокове звільнення з ув'язнення чи спецпоселення. Часткове згортання реабілітаційних заходів щодо колишніх учасників націоналістичного підпілля свідчило про їх обмежений та непослідовний характер.

У період «відлиги» процес реабілітації торкнувся й депортованих народів. Відновлення справедливості щодо них мало політичний характер, оскільки кримінальних справ проти депортованих громадян не порушувалося. Способом виправдання передусім повинно було стати засудження в доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС самої політичної лінії на виселення сталінським керівництвом цілих народів, на які була покладена відповідальність за співробітництво з німцями під час війни окремих осіб чи груп. Утім, висловивши своє невдоволення масовою депортацією карачаївців, калмиків, чеченців, інгушів, балкарців і назвавши це виселення «грубим потуранням національної політики Радянської держави», він навіть не згадав

серед скривджених сталінським режимом народів кримських татар [219].

Суперечливістю і половинчастістю щодо реабілітації депортованих вирізнявся й Указ Президії Верховної Ради СРСР від 28 квітня 1956 року «Про зняття обмежень по спецпоселенню з кримських татар, балкарців, турків – громадян СРСР, курдів, хемшилів та членів їх сімей, виселених у період Великої Вітчизняної війни». Хоча законодавчий акт і передбачав зняття з обліку спецпоселення та звільнення з-під адміністративного нагляду представників названих народів, однак позбавляв їх права на повернення конфіскованого при виселенні майна та забороняв їм повертатися в місця, звідки вони були виселені [220].

Тим самим, незважаючи на фактичне визнання владою помилковості сталінської політики депортації, постраждалі громадяни були позбавлені можливості відновити порушені права. Більше того, при «звільненні» депортованих із них бралася розписка про ознайомлення з текстом вищезазначеного Указу. Тисячі невдоволених такою несправедливістю людей категорично відмовлялися підписувати цей документ. Відомий історик О. Некрич слушно зауважує, що кримські татари не були в 1956 році так добре організовані й згуртовані як депортовані народи Кавказу. Якби вони почали масове самовільне повернення у Крим, то, ймовірно, домоглися б відновлення національної автономії. Восени 1956 року в зв'язку з подіями в Польщі та Угорщині радянське керівництво дуже побоювалося ускладнень у власній країні й вимушене було піти кримським татарам на поступки [221].

Утім, кримські татари та представники інших народів, які були вислані з Криму в період Великої Вітчизняної війни, не наважилися на самовільне повернення – вони стали прибувати в наближені до півострова Запорізьку, Миколаївську, Одеську, Сталінську й Херсонську області. Зокрема, у Мелітопольський район Запорізької області прибуло 160 сімей у складі 590 кримських татар. Процес їх соціальної адаптації та матеріального облаштування не викликав особливих труднощів. Із 410 працездатних кримських татар працювали 327 чоловік: у колгоспах – 212, радгоспах – 44, на МТС – 11, промислових підприємствах та інших організаціях – 60. Проживали у приватних будинках 118 сімей, власних будинках 53 сім'ї, у наданих колгоспами, радгоспами і МТС – 25 сімей. Причому власні будинки татари придбали за кошти, отримані від реалізації свого майна в місцях спецпоселення. Проте, незважаючи на це, Запорізький обком виступав проти повернення представників депортованих народів, висланих із Криму в 1943–1944 роках, та звертався до ЦК КПУ з пропозицією заборонити надалі їх прописку [222].

Через деякий час обмеження в розселенні кримських татар були поширені не лише на Крим, а й на всі південні області республіки. Так постановою Ради Міністрів УРСР від 15 грудня 1956 року було визнано недоцільним розселення депортованих кримських татар, німців, греків,

болгар, вірмен на території Запорізької, Миколаївської, Одеської та Херсонської областей. У зв'язку з цим місцевим виконкомом заборонялося приймати колишніх спецпоселенців, а тих, хто поселився у згаданих областях до прийняття постанови, рекомендувалося вислати в інші регіони країни.

Незважаючи на свою непослідовність і суперечливість, прийняті акти привернули увагу широкої громадськості до невирішених проблем кримських татар, відіграли певну роль у піднесенні кримськотатарського національного руху, сприяли консолідації кращих національних сил. Завдяки цьому в середині 50-х років боротьба кримських татар за повернення на свою історичну батьківщину набула більш організованих форм [223].

У Ташкенті представники кримськотатарської інтелігенції утворили республіканську ініціативну групу, яка виступала за надання дозволу на повернення татар у Крим і відновлення їх національної автономії. Учасники групи налагоджували зв'язки з кримськими татарами як в Узбекистані, так і в інших регіонах СРСР, вели з ними переписку, відвідували їх, готували петиції й збирали підписи під зверненнями в органи влади, збирали кошти на поїздки в Москву та інші міста, проводили агітацію за підтримку своєї діяльності [224].

Особливо активно учасники ініціативної групи розгорнули діяльність у Кримській області. Наприклад викладач історії в Самаркандському педучилищі В. Муртазаєв установив переписку з проживаючою в Сімферополі, з дозволу вищестоящих інстанцій, кримською татаркою Ф. Неметулаєвою, М. Бражниковим та деякими іншими громадянами. У липні 1957 року В. Муртазаєв відвідав Сімферополь, де зустрівся з Ф. Неметулаєвою, якій розповів про здобутки ініціативної групи, а виселення татар із Криму назвав «беззаконням з боку уряду». Після від'їзду гостя, торкаючись діяльності ініціативної групи, Ф. Неметулаєва заявила так: «Я б нашої делегації рекомендувала діяти рішучіше, щоб усі кримські татари в один прегарний день без ніякої санкції колективно виїхали в Крим. Я нічого не боюся і можу написати 50 примірників листівок про наші муки і розвісити їх по Москві. Татарам потрібно домагатися тільки автономії» [225].

У червні 1958 року з Ташкенту в будинок відпочинку Спілки письменників за путівками прибули письменники – Ш. Алядинов і Е. Шем'є-Заде. Вони мали намір використати свій відпочинок із тим, щоб відвідати обласну бібліотеку, державний музей і Ханський палац-музей у Бахчисараї та розшукати збережені там архівні матеріали, які підтверджують, що Крим – споконвічно татарська земля. Ці матеріали, за заявою Алядинова, були потрібні їм для «спільної справи, яку вони продовжують уже три роки». У зв'язку з цим він розповів, що в Узбекистані, де зосереджена основна маса татарського населення, обстановка «розжарена», усі з нетерпінням чекають повернення на історичну батьківщину, що «вони не змиряться зі становищем переселенців і будуть посилено домагатися дозволу татарам повернутися у

Крим». Алядинов заявив, що якщо їм вдасться цього досягти, то вони візьмуть у руки державні посади і відновлять автономію. Стосовно Алядинова і Шем'є-Заде були вжиті заходи по обмеженню їх діяльності, а після проходження терміну відпочинку – випроваджено з Кримської області [226].

На початку липня 1958 року в Крим приїжджав кримський татарин С. Асанов, підполковник у відставці, член КПРС, що проживав у Москві. Він висловив упевненість у позитивному вирішенні найближчим часом «татарського питання». У наявних у нього трьох великих теках були зібрані (в копіях) звернення ініціативної групи до уряду з приводу повернення татарського населення у Кримську область. Зі слів Асанова ініціативною групою були складені списки прізвищ татар, розстріляних німецько-фашистськими загарбниками в Криму в роки Великої Вітчизняної війни. Цими списками вони прагнули довести уряду, що серед представників їх національності були радянські патріоти, «які віддали життя за Крим» [227].

Однак кремлівське керівництво не було зацікавлене у вирішенні кримськотатарського питання, зокрема воно побоювалося виникнення протистояння між татарами та українцями і росіянами, які заселили Крим у повоєнний період, а також було не готовим організувати процес соціального та матеріального облаштування депортованих на півострові. Зневажливе ставлення до заяв і звернень породжувало розчарування серед кримських татар, зневіру в можливість справедливого розв'язання власних проблем. Саме цим, зокрема, можна пояснити подальший частковий спад петиційної кампанії, зменшення кількості колективних та індивідуальних заяв, що надходили до ЦК КПРС та вищих органів державної влади СРСР. Загалом же після звільнення кримських татар зі спецпоселення до середини 60-х років у Крим змогли переїхати і прописатися всього лише 15 представників цього народу. Не кращим було становище і в інших областях. Станом на середину 1966 року, не враховуючи Кримської області, на території УРСР проживало тільки 247 кримських татар, із них: у Запорізькій – 200, Одеській – 18, Донецькій – 16, Харківській – 13 [228].

Отже, реабілітаційні заходи стосовно кримських татар та представників інших народів, які були депортовані з Криму в період Великої Вітчизняної війни, обмежилися лише зняттям їх з обліку спецпоселення без надання права на повернення конфіскованого при виселенні майна та дозволу їм повертатися в місця попереднього проживання. Більше того, обмеження в розселенні кримських татар були поширені й на всі південні області Української РСР. Заборона повернення до рідних місць дала поштовх організаційному оформленню кримськотатарського національного руху. Активісти руху відразу вибрали конституційні методи боротьби за повну політичну реабілітацію власного народу. Незважаючи на це, радянські чиновники всіяко перешкождали учасникам ініціативної групи

налагоджувати зв'язки між кримськими татарами, проводити агітацію за підтримку своєї діяльності, відвідувати Кримську область тощо. До того ж через мізерну кількість представників даної національності, які отримали дозвіл на проживання в Українській РСР, кримськотатарський рух не мав значного впливу на населення республіки. По суті, кримські татари були залишені наодинці зі своїми проблемами й мусили самотужки боротися за відновлення справедливості щодо них.

* * *

Таким чином, XX з'їзд КПРС став переломним моментом у переосмисленні діяльності Й. Сталіна після його понад тридцятирічного перебування на вищих керівних посадах. Критика культу особи набула персоніфікованого характеру. Значна частина громадськості дістала можливість ознайомитися з багатьма новими фактами злочинної діяльності диктатора. Однак чимало людей чудово розуміли, що відповідальність за всі попередні злочини не можна перекладати лише на особу правителя. У післяз'їздівський період відбувається посилення критичних настроїв українського населення й, водночас, послаблення страху перед владою. Засудження сваволі Й. Сталіна, визнання тоталітарного характеру його влади багатьма були сприйняті як заклик до демократизації суспільства, до відновлення свободи особистості, до можливості висловити власну думку. Так гадали рядові члени партії, які склали її більшість. Вони були сповнені надій на докорінні перетворення в житті країни, вважали, що будуть вироблені гарантії, які б виключали можливість повторення злочинів, учинених Й. Сталіним. У відстоюванні й розвитку ідей, закладених у рішеннях XX з'їзду партії, у пошуках шляхів оновлення радянського суспільства передова громадська думка нерідко йшла далі, ніж ті, хто стояв на чолі партії й держави. Цей факт у той період не міг бути правильно усвідомлений кремлівським керівництвом і через невисокий рівень політичної культури, і через тісний, кровний зв'язок із тією системою, яка його виростила. Реакція громадськості на розвінчання сталінського культу була такою бурхливою й непередбачуваною, що влада не наважилася на демократичні перетворення.

Поступово стали загострюватися суперечності всередині Президії ЦК. Більшість її членів виявляла незгоду з внутрішньою і зовнішньою політикою, яку здійснював М. Хрущов. Жваві дискусії викликали масштабні заходи політичного, економічного і соціального характеру. Крім того, антихрущовська група була не згодна з триваючою критикою культу особи Й. Сталіна, що, на її думку, лише підривало престиж КПРС у міжнародному комуністичному русі. Тому, вочевидь, потрібно виокремити в ході destalinizatsii як ключову подію перемогу М. Хрущова над «антипартійною

групою» в червні 1957 року. До того ж одним із основних звинувачень, висунутих проти фракціонерів, була їх особиста участь в організації сталінських репресій. Однак, повної одностайності у схваленні резолюції червневого пленуму і серед комуністів, і серед безпартійних хрущовському керівництву досягти не вдалося. Невдоволення української громадськості детермінували випробувані часом методи закулісних інтриг, із допомогою яких проводилася боротьба на владному Олімпі. Багато людей зайняли позицію конформізму стосовно офіційної влади: якщо на партзборах лише деякі виступаючі наважилися не підтримати рішення щодо «антипартійної групи», то в приватних розмовах не довіряла і не погоджувалася з резолюціями пленуму значна частина населення.

Як бачимо, доля десталінізації вирішальним чином залежала від перебігу боротьби за владу між нащадками Й. Сталіна. Тема культу особи по суті перетворилася у знаряддя, із допомогою якого перший секретар ЦК КПРС домагався прийняття потрібних йому рішень, обґрунтовуючи найнеймовірніші зигзаги своєї політичної лінії. У жовтні 1957 року М. Хрущов усунув від активної управлінської діяльності Г. Жукова, вбачаючи в ньому можливого конкурента. Маршала звинуватили в згортанні роботи політорганів, військових рад, відродженні культу особи в збройних силах тощо, звільнили від обов'язків міністра оборони та вивели зі складу ЦК КПРС і її Президії. Армійська дисципліна і партійна відповідальність накладали певний відбиток на виступи українських військовослужбовців на партактивах за підсумками жовтневого пленуму. Як правило, вони не відходили від офіційної ідеологічної лінії щодо Г. Жукова. Водночас у приватних бесідах військові були набагато відвертішими і сміливішими, часто критикували резолюції пленуму. Найбільше невдоволених відставкою міністра оборони було в ПрикВО. Віддаленість громадськості від військових справ, утаємниченість оборонної політики країни, зумовили спокійну реакцію цивільного населення на усунення від влади маршала. Абсолютну більшість становили виступи, у яких засуджувалася діяльність Г. Жукова на посаді міністра оборони, говорилося про повторення ним негативного досвіду керівництва Й. Сталіна.

XX з'їзд КПРС сприяв активізації процесів амністії й реабілітації сотень тисяч простих радянських людей. Впадала в око поступова зміна на краще в ставленні українського суспільства до незаконно репресованих, що пояснювалося поінформованістю про масові репресії сталінської доби. Порівняно з попереднім періодом, органам державної влади вдалося покращити процес соціально-побутового та матеріального облаштування колишніх ув'язнених. Починають публікуватися повідомлення про реабілітацію репресованих, перевидаватися та повертатися до відкритих фондів загального користування їхні твори тощо. У доповіді М. Хрущова «Про культ особи та його наслідки» засуджувалася сталінська політика

депортації народів у роки Великої Вітчизняної війни. Крім того, після XX з'їзду було відмінено спецпоселенський статус для колишніх учасників націоналістичного підпілля та депортованих із території УРСР кримських татар, греків, болгар, вірмен, німців. Проте дії хрущовського керівництва в напрямку реабілітації цих категорій населення мали обмежений і непослідовний характер та, як правило, не доводилися до свого логічного завершення, викликаючи тим самим заслужений гнів, невдоволення, а потім і недовіру до радянської національної політики.

РОЗДІЛ 4

РЕАКЦІЯ ГРОМАДЯН РЕСПУБЛІКИ НА ЗАКЛЮЧНИЙ ЕТАП ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ (1961–1964 рр.)

4.1. Суспільно-політичні настрої українського населення після XXII з'їзду КПРС

Нерозбериха з реорганізаціями, криза сільськогосподарської політики, ускладнення у відносинах з Китаєм і США підтримували у вищих колах неосталіністські настрої. М. Хрущов відчував, що багато старих апаратників різних рівнів, хоча формально і схвалювали його розгромну доповідь на XX з'їзді, але все ж нудьгували за старими часами. І в цьому була небезпека для самого першого секретаря, для його влади: нудьга за сталінізмом могла призвести до змови, сталінський дух у країні заважав ефективному проведенню реформ.

М. Хрущов бачив, що представники суспільних наук не могли проводити «лінію XX з'їзду» так ефективно, як йому хотілося б, вони слабо пропагували новий курс партії. Загрозово вели себе й співробітники преси. Заповнюючи газети й журнали матеріалами з виступами М. Хрущова, вони до 1961 року не відзначали роковин, пов'язаних з життям і діяльністю видатних державних діячів і представників культури, репресованих при Й. Сталіні. Одночасно преса не забувала про дні народження і смерті вождя [1].

Саме з цих причин виникла нагальна необхідність виділити нового керівника, підкреслити його заслужений «авторитет», прихильність новому курсу. Тому на тлі інших питань тема культу особи гостро пролунала на XXII з'їзді КПРС, який відбувся 17–31 жовтня 1961 року.

Мета підрозділу – реконструювати обстановку в республіці після XXII з'їзду, висвітлити суспільно-політичні настрої, які були характерними для українського населення, визначаючи його дії.

Новий наступ на Й. Сталіна знову було розпочато за особистою ініціативою М. Хрущова. При цьому в своїй доповіді на з'їзді він уперше відкрито назвав повний склад «антипартійної групи». Серед її учасників називалися В. Молотов, Л. Каганович, Г. Маленков, К. Ворошилов, М. Булганін, М. Первухін, М. Сабуров і Д. Шепілов.

Показово, що в доповідях М. Хрущова та у виступах делегатів XXII з'їзду критика спрямовувалася передусім проти «антипартійної групи». Так на адресу В. Молотова було висловлено 20 конкретних фактів, які розкривали

його «антипартійну, антиленінську, зрадницьку діяльність», Л. Кагановича – 10, Г. Маленкова – 9, на адресу Й. Сталіна – тільки 8, причому всі вони вже наводились у доповіді М. Хрущова на закритому засіданні ХХ з'їзду й, відповідно, нічого нового в плані критики культу особи не додавали [2].

Водночас необхідно відзначити, що, починаючи з червневого (1957 р.) пленуму ЦК КПРС, формується тенденція звеличення М. Хрущова. «Близький друг народів усієї країни», «космічний батько», «проводир правди, прогресу, життя і щастя», «надія людства – Москва, Ленін, Хрущов» – ось лише деякі епітети, які використовувалися у виступах делегатів ХХІ і ХХІІ з'їздів КПРС. Конкретне уявлення про наростання хвилі славослів'я на адресу М. Хрущова дають такі кількісні характеристики: якщо на ХХІ з'їзді КПРС його ім'я у виступах делегатів згадувалося близько 500 разів, то на ХХІІ – майже 800 [3].

Різке збільшення масштабів звеличення, звичайно, не могло залишатися непомітним і наводило на прямі аналогії з нещодавно викритим культом особи Й. Сталіна. Зокрема в одному з листів на адресу першого секретаря ЦК КПУ М. Підгорного від імені інвалідів Великої Вітчизняної війни зазначалося: «Ви були учасником ХХІІ з'їзду, ви слухали й самі виступали, засуджували культ особи Сталіна. Причому в період роботи Сталіна всі члени ЦК і члени Президії бачили й знали помилки і злочини Сталіна, але всі боялися про це сказати йому, бо культ особи, породжений ним, завдав багато шкоди для народу.

А як ви тепер не помічаєте прояви культу особи в діяльності Микити Сергійовича? Безумовно, він великий державний діяч, але помилок за собою не бачить, і члени ЦК не вкажуть, можливо, бояться, а потім, не дай Боже, помре Хрущов, то знову будуть лаяти його...» [4].

«Ми багато говоримо, пишемо про ленінську скромність, скромність К. Маркса, Ф. Енгельса, а насправді забули, що ця скромність потрібна була Сталіну, потрібна вона зараз і Хрущову, але її немає», – відзначалося у листі робітника Глухівського до головного редактора журналу «Коммунист» Ф. Константинова [5].

На відміну від 1956 року злочини сталінізму відкрито обговорювались у пресі, на радіо й телебаченні. Під час роботи з'їзду, отримуючи газети, радянські громадяни спершу читали не статті про світле майбутнє, яке передбачала нова Програма КПРС, а про чорні дні 30–40-х років. На адресу ХХІІ з'їзду надходила велика кількість листів із проханнями і пропозиціями щодо заходів по остаточному розгрому культу Й. Сталіна. Так у листі комуністки з Києва Н. Фат'янової містилося прохання до Президії ЦК КПРС поставити питання про винесення тіла Й. Сталіна з Мавзолею. Вона зазначала таке: «Будучи в Москві, я кожного разу відвіую Мавзолей Леніна – адже як можна не вклонитися Іллічу. І отже, не можу позбавитися важкого почуття, коли проходжу біля дорогого Ілліча, що поряд із ним лежить Сталін.

Мені здається, що це образливо для великого Леніна.

Леніну ми приносимо глибокий уклін і любов народну, а за що ми будемо вклонятися Сталіну? За те, що загинув Кіров? За те, що загинув Постишев і тисячі інших невинних людей?.. Це місце повинно бути святим, бо люди суди приходять із захоплюючим поклонінням Іллічу й тільки Іллічу!» [6].

Це та багато подібних прохань знайшли підтримку серед партійно-державного керівництва. 30 жовтня 1961 року XXII з'їзд КПРС за вимогою делегатів від Ленінграду, Москви, Грузії й України – І. Спиридонова, П. Демичева, Г. Джавахішвілі й М. Підгорного прийняв постанову про «недоцільність подальшого збереження у Мавзолеї саркофага з гробом Сталіна» [7]. І в ніч з 30 на 31 жовтня тіло Й. Сталіна було перепоховано біля Кремлівської стіни.

За цим кроком були зроблені інші – демонтаж численних пам'ятників, закриття музеїв, перейменування міст, селищ, колгоспів, підприємств тощо. Так, враховуючи пропозиції бюро міськкомів КПУ, побажання колективів підприємств та численні прохання мешканців міст, постановою бюро Кримського обкому КПУ від 5 листопада 1961 року Сталінський район Севастополя і Сталінський район Керчі були перейменовані в Ленінські райони [8]. У Кримському медичному інституті зав. кафедрою марксизму-ленінізму Юмашев, професори Єрмоленко і Шахназаров унесли пропозицію клопотати про перейменування інституту, який носив ім'я Сталіна [9]. Жителі міста Буська Львівської області одностайно вирішили зняти з міської площі пам'ятник Сталіну та перейменувати площу і вулицю імені Сталіна на площу і вулицю імені XXII з'їзду КПРС [10].

Тогочасні масові настрої, гадаємо, відобразив лист гірничого інженера Донуги до ЦК КПРС, у якому зазначалося: «...Потрібно викорчувати з нашого життя всі ненависні народу імена членів антипартійної групи й узурпатора партійної і державної влади, некоронованого монарха – Сталіна. Я живу в місті Сталіно і мені бридко промовляти це ім'я, ім'я ката радянського народу й компартії. У нашому місті стоїть багато пам'ятників цього гаду, який, як цар, «зневажливо споглядає на підданих своїх».

Я пропоную: 1. Змінити назви всіх міст, які починаються на Сталін: Сталіно, Сталінград, Сталінабад, Сталінакош, Сталінірі й багато інших.

2. Замість імені узурпатора і тирана назвати вулиці, площі, заводи тощо іменами страчених ним синів партії й народу: Кірова, Тухачевського, Якіра, Постишева, Косіора, Уборевича, Корка, Ейдемана, Єгорова, Блюхера, Сванідзе та інших.

3. Прибрати всі пам'ятники цього тирана Сталіна, бо вони будуть розбиті й знесені народом.

4. Місто-столицю шахтарів потрібно назвати ім'ям, яке б славило навіки нашу партію й народ – творець комунізму. Наприклад: Шахтоград,

Шахтаргород тощо [11].

Утім у листопаді 1961 року Указом Президії Верховної Ради УРСР Сталінську область перейменували в Донецьку, місто Сталіно – в Донецьк. Загалом же перелік скасованих законів СРСР і Указів Президії Верховної Ради СРСР, що стосувалися присвоєння імені Сталіна, займав майже чотири сторінки [12].

Слід відзначити, що після XXII з'їзду В. Молотова, Г. Маленкова і Л. Кагановича було виключено зі складу КПРС. Крім того, за згодою ЦК партії, Головліт СРСР 30 січня 1962 року видав наказ № 43 про вилучення з бібліотек загального користування і книготорговельної мережі окремо виданих брошур та книжок про членів «антипартійної групи», а також листівок, які популяризували їх, бібліографічних матеріалів, що стосувалися видань цих осіб і видань про них. Наприклад, були вилучені: Воскобойников Э., Зевелёв А. «Л.М. Каганович в боротьбе за укрепление советской власти в Туркестане» (вид. за 1946 р., тираж 20 тис. прим.), «Вячеслав Михайлович Молотов. К пятидесятилетию со дня рождения /1890–1940/» (1940 р., 5 тис. прим.), «Революционная деятельность В.М. Молотова в Ленинграде» (1940 р., 8 тис. прим.) [13].

За підрахунками Ю. Ганжура, питома вага публікацій проти Й. Сталіна та «антипартійної групи» в 1961–1963 роках становила в середньому до 20% від усієї площі газет, де жанрове представництво в першу чергу належало статтям (85%). При цьому критиці піддавався увесь період діяльності Й. Сталіна, у тому числі й дожовтневе минуле «вождя народів». Хоча такі публікації не містили навіть спроб усвідомити витоки й механізм панування культу особи, усе ж у них конкретизувалися окремі вчинки сталіністів. Робилося це на рівні поверхових тверджень без відповідних узагальнень: «Молотов вихвалявся тим, що він ідейний лєнінець, але який він лєнінець, коли безпосередньо брав участь у репресіях... Або взяти Кагановича. Усі пам'ятають, які страхітливі злочини чинив він на Україні» [14].

До кінця осені 1961 року в усіх областях республіки відбулися збори обласного партійного активу, в усіх районних і міських партійних організаціях – пленуми або збори активу, які обговорили підсумки XXII з'їзду КПРС. На цих активах і пленумах були присутніми 255 тисяч чоловік і виступили 8139 комуністів [15]. На 15 грудня 1961 року відбулося 43500 зборів первинних парторганізацій, на яких були присутніми 2 млн. 377 тисяч і виступили 290 тисяч чоловік. На цей же час проведено 35200 зборів трудящих, на яких були присутніми 4 млн. 786 тисяч і виступили 200 тисяч чоловік. Підсумки XXII з'їзду КПРС обговорювалися також на розширених пленумах обласних рад профспілок і комітетів профспілок, на пленумах і активах комсомольських організацій [16].

Важливим наслідком з'їзду стало те, що громадяни, які незаконно

переслідувалися в період культу особи, отримали змогу відкрито висловитися про жахливі часи сталінського терору. Так на партійному активі Донецької області член КППС з 1926 року, пенсіонер Прокущенко, який був безпідставно репресований і довгі роки знаходився в ув'язненні, назвав прізвиська багатьох комуністів Донецька, невинно постраждалих у минулому [17]. Комуніст-планувальник радгоспу «Воїнський» Кримської області Грабова з боєм і жалем говорила, що її батько в роки сталінського правління був невідомо за що репресований. «Я все життя прожила в цьому селі, вчилася, працювала, але із-за цієї плями разом зі своїми однолітками не могла вступити в комсомол і тільки зараз уся наша сім'я зітхнула з полегшенням» [18].

Голова правління передового колгоспу імені Леніна Станіславської області Я. Грудев у своєму виступі сказав: «Я сам пережив період культу особи, був заарештований, мене примушували підписати неправду, різні наклепи на чесних, ні в чому не повинних радянських людей. У цей страхітливий час я ніколи не втрачав віри в силу нашої ленінської партії. Був упевнений, що цій сваволі прийде кінець і він прийшов» [19].

Сміливішими й відвертішими у своїх висловлюваннях стали колишні працівники органів держбезпеки. Вони дотримувалися офіційного трактування в оцінці тих жахливих подій, лояльно сприймали заходи влади, а всю вину намагалися перекласти на тодішнє верховне керівництво. Зокрема член КППС з 1926 року, пенсіонер М. Гарагуля з міста Карлівки Полтавської області, згадуючи роки масових репресій, сказав: «У той час я працював на відповідальній роботі в органах КДБ–НКВС, і мені добре пам'ятні ці, з дозволу сказати, «революційні справи» в угоду Сталіну з боку Берії та інших. Культ особи вирвав із рядів нашої партії відданих їй людей-революціонерів старої гвардії. Хай не повертається культ особи не тільки нам, але і нашим правнукам. Люди не повинні знати більше свавілля» [20].

У виступах наводилися нові факти, які характеризували злочинну діяльність ватажків «антипартійної групи». Так на зборах партактиву Києва і Київської області директор Української філії ІМЕЛ^{*} Назаренко розповів: «Старше покоління комуністів, напевно, пам'ятає приїзд на Україну в 1932 році Молотова і Кагановича. Якими засобами діяли вони в цей важкий час для України? Був єдиний засіб – арешти і заслання невинних людей, навіть з тих районів, де люди голодували. У зв'язку з цим наведу для прикладу лише один документ – телеграму, яку надіслав тоді Каганович на ім'я секретаря Дніпропетровського обкому. Побувавши у трьох районах, де був неврожай, він писав: «Заслати 700 сімей з 20-25 сіл відстаючих районів. Скласти список виключених із партії для негайного виселення у концентраційні табори». Цей відступник звинувачував цілі організації в опортунізмі» [21].

---

^{*} ІМЕЛ – Інститут Маркса-Енгельса-Леніна.

У цілому часи секретарювання Л. Кагановича залишили неприємні спогади в українців. Показовим був лист члена КПРС В. Костенка першому секретарю ЦК КПУ М. Підгорному. Наведемо фрагменти з нього: «Каганович дуже поспішав у фабрикуванні «справ» на актив і провідну інтелігенцію й не завжди турбувався про підстави, про ґрунтовність звинувачень. Зв'язок із націоналістами, який інкримінувався мені в одній із постанов пленуму ЦК ЛКСМУ, яка була продиктована Кагановичем, полягав у моїх стосунках з... О. Довженком та А. Малишком... Тепер це звучить дещо анекдотичне і може навіть неймовірне, а тоді це зображувалося як страшний злочин. Це рішення ЦК ЛКСМУ потім розсипалося, «пророблялося» на зборах активів і в первинних комсомольських організаціях. М. Хрущов, до якого я звертався, потім розібрався: постанова про мотиви мого звільнення з роботи була відмінена. Я гаряче підтримую Ваші, Миколо Вікторовичу, слова про те, що М. Хрущов урятував нас від катастрофи в 1947 році, а ще від більшої – у 1957 році» [22].

Найрельєфніше масові настрої населення простежувалися на зборах наукової та творчої інтелігенції. Зупинимося на III Пленумі Правління Спілки письменників України 10–11 січня 1962 року, який обговорив завдання письменників у світлі рішень XXII з'їзду КПРС. Звичайно, певний відбиток на виступи накладала публічність і партійна відповідальність, але, вважаємо, вони відображали загальну атмосферу того часу.

Висловлюючи враження з приводу прийнятих резолюцій, поет Д. Павличко сказав: «Я зачарований XXII з'їздом, зачарований тою сміливістю, із якою була винесена труна чоловіка, у якого не тільки в крові вуса, а й руки в крові, тою сміливістю, із якою було поставлено питання про комунізм. Через це я зачарований рідною своєю партією, до якої я належу і впевнений, що ми зробимо те, що ми намітили» [23]. Б. Антоненко-Давидович наголосив на тому, що «культ особи Сталіна позбавив літературу багатьох її функцій, він звів літературу до одописання, але не те страшне, а страшне те, що в літературі лишилися тільки одні функції ілюстративні, а де ж її громадські функції, де голос літератури, як сигнальника, як викривача?» [24].

Наведені висловлювання свідчать, що під впливом активізації офіційної десталінізації частина інтелігенції була готова йти далі у відновленні правди історії, осмисленні перспектив розвитку країни.

У тогочасному соціумі часто висловлювалася думка про недостатність заходів кремлівського керівництва, спрямованих проти культу особи. Зокрема, поширювалися заклики оприлюднити всі злочини сталінського періоду та притягнути до відповідальності всіх винних осіб, незалежно від політичної кон'юнктури. Так на території Хмельницької області місцевими мешканцями було виявлено й підібрано 82 примірники листівок «Народно-трудова спілка» («НТС»), які були віддруковані типографським способом і

закинуті з допомогою повітряних куль [25]. В одній з таких листівок говорилося: «...До того часу, доки існує однопартійна диктатура, доти немає в нашій країні особистих і громадянських свобод. Та хіба оприлюднені всі зловживання Сталіна? Хіба пішли під суд співучасники сталінських злочинів, нинішні члени Президії ЦК КПРС на чолі з Хрущовим? Будьте наготові: історія може повторитися» [26]. Багато громадян чудово розуміли, що остаточно позбавитися сталінських ідеологічних нашарувань можна лише шляхом структурних політичних реформ, внутрішньопартійної демократії, плюралізму думок, гласності.

Випадки несприйняття та критики резолюцій XXII з'їзду КПРС, зважаючи на активне проведення в засобах масової інформації викриття злочинів Й. Сталіна та «антипартійної групи», були поодинокими. Зокрема, 12 листопада 1961 року старший економіст Сторожинецького райфінвідділу Чернівецької області М. Хіміч у центрі міста Сторожинець із трибуни пам'ятника В. Леніну двічі здійснив публічний виступ, у якому засуджував рішення XXII з'їзду КПРС, пов'язані з ліквідацією культу особи Й. Сталіна, висловлював незадоволення демонтажем у місті пам'ятника правителю. М. Хіміч виголошував гасла на честь Й. Сталіна, порівнював його заслуги із заслугами В. Леніна у створенні радянської держави, Комуністичної партії. Із допомогою працівників міліції М. Хіміч був знятий із трибуни і доставлений до районного відділення УМВС [27].

Палітру суспільно-політичних настроїв після XXII з'їзду доповнює перелік запитань, які задавалися на партійних активах і в бесідах з агітаторами. Характерно, що настрої, висловлені у вигляді запитань, були в той час найпоширенішою формою виразу суспільних емоцій, надій, умовиводів. Зіставляючи запитання громадян республіки, можемо виділити такі регіональні тенденції. Західноукраїнське населення переважно не задовольнили підсумки з'їзду, воно вимагало більшої рішучості в процесі десталінізації. Красномовними були такі слова: «Чому досі не притягнуто до кримінальної відповідальності за зловживання владою Молотова, Кагановича, Маленкова?», «У репресіях брали участь не лише Сталін і члени антипартійної групи, але й працівники республіканського, обласного масштабу. Які вживаються до них заходи?», «Що зроблено або буде зроблено в законах, щоб культ особи не повторився?» [28].

Мешканці Півночі й Центру України в цілому сприйнятливо поставилися до заходів керівництва держави та були готовими слухняно їх виконувати. Про це свідчать такі запитання: «Що робити з творами Сталіна?» [29], «Чи потрібно знімати бюсти і пам'ятники Сталіну?», «Чи будуть перейменовуватися вулиці, колгоспи, заводи, парки, які носять ім'я Сталіна?» [30], «Яке остаточне рішення ЦК КПРС по Молотову, Маленкову, Кагановичу, і які зараз займають пости всі члени антипартійної групи?» [31].

Особливістю реагування населення Півдня і Сходу України було

критичніше ставлення до керівників країни, унаслідок покірливості й догідливості яких творилися страшні зловживання в минулому. Наведемо такі приклади: «Чому питання про Сталіна не було відразу вирішено на ХХ з'їзді партії так, як воно вирішено зараз?» [32], «Де були члени ЦК КПРС, коли Сталін допускав такі грубі помилки?» [33], «Чому раніше не включали в антипартійну групу Ворошилова, Булганіна, Первухіна, Сабурова, а перших двох навіть на відповідальні посади призначали?» [34], «Чи працюють зараз у органах держбезпеки і внутрішніх справ ті, що працювали там у період культу особи?» [35].

Настрої мешканців Західної України можна пояснити певним неприйняттям політики радянської влади, яка дискредитувала себе репресивними заходами щодо них у повоєнний період. Вони прагнули відновлення справедливості й покарання винних осіб. Населення Півдня і Сходу України виділялося найбільшою суспільно-політичною активністю та наймасовішою підтримкою агітаційно-пропагандистських заходів влади. Тому природним було його бажання вплинути на подальшу долю країни та виправити помилки, допущені партійно-державним керівництвом. Мешканці Півночі й Центру України особливо не піддавали сумнівам владні директиви й прагнули не відступати від офіційної ідеологічної лінії.

Таким чином, новий наступ на Й. Сталіна та «антипартійну групу» виявився сильнішим за всі попередні викриття. Суспільство було більш підготовленим до його сприйняття, тому критика культу особи на ХХІІ з'їзді КПРС не стала несподіваною для нього. Вона була цілком відкритою і гласною, чому сприяли засоби масової інформації. Розкриваючи темні сторінки партійної історії, М. Хрущов сподівався на розуміння громадян, на те, що жахлива правда допоможе їм подолати сумніви в новому курсі. Крім того, він розраховував остаточно зламати і морально придушити консерваторів у верхньому ешелоні влади. Хвиля десталінізації, ініційована «згори», продовжилася і широко розгорнулася серед різних прошарків радянського суспільства, які стали активно ініційувати усунення будь-яких знаків пошани Й. Сталіну. Незаконно репресовані громадяни перестали боятися публічно висловлюватися про жахливі часи сталінського терору.

4.2. Особливості десталінізації впродовж 1962–1964 років та її вплив на українське суспільство

Ставши одноосібним лідером, М. Хрущов не зумів утримати під контролем усю систему влади. Мистецтвом управління державою і партією М. Хрущов оволодіти не зміг. При явному розвитку свого культу особи і волонтаристських нахилів, невідомо, скільки б ще він набрав помилок у

політиці й економіці, залишаючись при владі до самої смерті, як Й. Сталін. Але для розхитування тоталітарного режиму М. Хрущов зробив стільки, скільки не зробив жоден з усіх керівників СРСР. Унаслідок проведеної ним політики десталінізації й відносної демократизації партійний апарат перетворився зі сліпого знаряддя особистої влади лідерів країни в самостійний суб'єкт політики, що в повній мірі проявилось вже на жовтневому (1964 р.) пленумі ЦК КПРС, який зняв М. Хрущова з керівних посад.

Завдання даного підрозділу – проаналізувати особливості десталінізаційного процесу впродовж 1962–1964 років та його вплив на населення радянської України; у контексті десталінізації розглянути ставлення українців до усунення М. Хрущова від партійної й державної діяльності.

Не встигло стихнути відлуння овацій на честь нової Програми партії, що передбачала наблизити «комуністичне далеко» до тогочасного покоління, як оптимістична впевненість в успішному вирішенні висунутих нею завдань пішла на спад. Це можна пояснити поступовим наростанням економічних труднощів. Гасла про будівництво комунізму погано поєднувалися зі спорожнілими полицями продовольчих крамниць. Крім того, радянським громадянам стало зрозуміло, що грандіозні плани «наздогнати і перегнати Америку» провалилися. Формальним виразом цього провалу стало перше після війни підвищення цін на м'ясо-молочні продукти з 1 червня 1962 року. Це викликало демонстрацію у Новочеркаську, яка закінчилася розстрілом неозброєних робітників. Проїшли хвилювання і в інших містах [36].

У цей час спостерігається наростання критичних настроїв стосовно М. Хрущова і стрімке падіння його популярності в народі. З іншого боку, на тлі соціально-економічних негараздів, у багатьох громадян посилювалося прагнення повернути предмет поклоніння в особі Й. Сталіна, виявлялися спроби реанімувати його ім'я, що свідчило про значну втрату суспільної підтримки антисталінських дій М. Хрущова. Зокрема старший викладач кафедри іноземних мов Української академії сільгоспнаук (м. Київ) Футерман висловився так: «Постанова про підвищення цін правильна, але люди не розуміють причини її прийняття. Вони помітять тільки одне: при Сталіні весь час ціни знижувалися, а при теперішньому керівництві весь час «преподносят сюрпризи». То перестають розігрувати облігації, то провадять грошову реформу, а тепер, по суті, знижують реальну зарплату на 20%...» [37].

М. Хрущов зовсім не розумів, що грандіозні завдання по зміні укладу життя країни вимагають ринкових підходів. В умовах же планової економіки вирішити їх було практично неможливо. Неминучі невдачі перший секретар пояснював повільністю і неповороткістю партійно-державного апарату та намагався вдосконалити його роботу, все частіше й частіше влаштовуючи

різноманітні реорганізації. При цьому на кардинальні кроки М. Хрущова підштовхували й самі громадяни, надсилаючи листи на його адресу. Зокрема пропозиція реформувати систему управління країною містилася у листі члена Спілки радянських письменників України, комуніста М. Руденка з Києва. Необхідність проведення адміністративної реформи він мотивував так: «Чому я вважаю нашу державну машину непридатною для виконання тих завдань, які ходом історії поставлені перед соціалістичним суспільством? Передусім тому, що вона гвинтик за гвинтиком була сконструйована руками Сталіна для зміцнення своєї необмеженої влади, для насадження культу власної особи. Ми ж, розвінчавши сталінський культ і замовивши нащадкам, що подібне ніколи не повинно повторитися, залишили цю машину майже в недоторканому вигляді... Тільки цим, на мій погляд, і можна пояснити сумні події, із якими довелося зіткнутися нашому суспільству останнім часом...» [38].

На листопадовому (1962 р.) пленумі ЦК КПРС була затверджена нова структура партійних органів, заснована на виробничому принципі. Рішення про поділ парткомітетів на промислові й сільські подавалося як один із кроків у контексті подолання в партії культу особи, ліквідації його негативних наслідків. Тим самим, можемо вважати резолюції пленуму десталінізаційними. У результаті реформи була зруйнована звична вертикаль влади, що серйозно обмежило всевладдя партійних секретарів у підлеглих їм регіонах. Удару було завдано й по наймасовішій групі партпрацівників – секретарях сільських райкомів партії. Згідно з прийнятими рішеннями, були ліквідовані сільські райкоми партії, а управління сільським господарством передавалося територіальним виробничим управлінням, що охоплювали декілька районів [39]. Проведена реформа повсюди викликала неприйняття партійного апарату, що прагнув стабільності свого становища. Упродовж десятиліть партфункціонери займалися насамперед політичною й ідеологічною роботою. Однак тепер від них вимагали займатися економікою і брати безпосередню участь у виробництві, до чого вони були не готовими.

Секретар Донецького обкому партії О. Ляшко у своїх спогадах так описував реформу партійних органів: «Подумки я наклав схему нової організації на господарство Донецької області, де всі нитки виробництва тісно перепліталися в єдиній тканині економіки на всій території. Було важко розрізнити, де закінчується місто і починається село, що вважати селом, а що робітничим селищем. Я опинився у стані нерозуміння: як запропоновану перебудову практично здійснити? І головні труднощі мені вбачалися не в самому розмежуванні сфер керівництва, – тут ще можна було розібратися, хто чим повинен керувати, якщо завод знаходиться у сільському районному центрі, а підприємство, яке переробляє сільськогосподарську сировину, у великому місті. Можна, взагалі, якось поділитися. Але як зберегти, а не обірвати виробничі й культурні зв'язки, шефську допомогу селу, що тільки й

трималися дякуючи організаційним заходам?.. Чим більше я вдумувався в те, як у реальних умовах будуть складатися відносини між двома обкомами на одній території, тим більше в мене зростало неприйняття штучного поділу» [40]. Реформа дійсно призвела до ще більшого безладу в діяльності системи і подальшого спаду виробництва, що сприяло зростанню критичних висловлювань українців на адресу хрущовського керівництва та проведених ним заходів. До того ж Секретаріат ЦК, побоюючись можливості створення М. Хрущовим двопартійної системи, усіма силами затягував виконання його волі, а тому приблизно в третині регіонів СРСР (у радянській Україні – в Запорізькій, Чернівецькій та ряді інших областей) партійний поділ так і не було проведено до відставки правителя [41].

Необхідністю подолання наслідків сталінського культу переважно обґрунтовувалася й організація нових органів партійно-державного контролю, створених за постановою листопадового (1962 р.) пленуму. Це рішення викликало багато нарікань значної частини громадськості, яка вважала його неефективним і таким, що лише збільшує бюрократичний апарат. При цьому резолюції пленуму населення сприймало переважно не як десталінізаційні, а як результат хрущовського свавілля. Наприклад у одному з анонімних листів, надісланих до ЦК КПУ, зазначалося: «Хрущов у запалі ореолу свого культу особи насадив і створив чорт знає яких організацій та поставив їх керівниками своїх юних висуванців із сопливої молоді. Так, поряд з іншими промисловими і сільськогосподарськими обкомами, облвиконкомми, виробничими управліннями, виросла нова армія партконтролів або армія шпигунів для народу і дармоїдів для країни... Органом преси партконтролю був аркуш «Известий», де друкувалася одна нісенітниця, обливалися брудом люди. На догоду безумному старику Аджубей перетворив вкладиш у газету «Известия» в сторінку пліток, сторінку брехні про те, що зроблено партійним контролем... Геть шпигунів партконтролерів і їх прогнилу друковану пресу!» [42].

Пізніше М. Хрущов зізнався, що в численних реорганізаціях і вдосконаленнях він і його соратники діяли «навпомацки», не маючи чіткої програми та відчувачи тиск психологічних й ідеологічних факторів сталінського спадку. Масове неприйняття здійснюваної політики свідчило про те, що політичний курс, заснований на імпровізації, себе вичерпав [43].

У ході XXII з'їзду й після нього набирає обертів процес публічної реабілітації. У доповідях М. Хрущова та у виступах делегатів з'їзду згадувалася ціла низка видатних радянських діячів: Блюхер, Вознесенський, Ейдман, Ейхе, Єгоров, Корк, Косіор, Кузнецов, Постишев, Рудзутак, Сванідзе, Тухачевський, Уборевич, Чубар, Якір та інші, що були незаконно репресовані в попередні роки. При загальному схваленні М. Хрущов запропонував спорудити в Москві пам'ятник для увічнення «пам'яті товаришів, які стали жертвами свавілля» [44]. Однак він так і не був

зведений. У першого секретаря за державними турботами просто не вистачило часу, щоб віддати конкретний наказ із цього приводу і проконтролювати його виконання.

Позитивним результатом з'їзду стала можливість публічно воскрешати трагічні сторінки сталінського правління. У періодичній пресі стали публікуватися біографічні та ювілейні статті, присвячені пам'яті загиблих у 30–40-і роки партійних, державних, господарських і військових працівників, зокрема Я. Гамарника, М. Демченка, В. Затонського, С. Косіора, П. Постишева та інших. Ці статті зазвичай закінчувалися стереотипною фразою: «Став жертвою необґрунтованих репресій у період культу особи». За підрахунками голландського дослідника А. Ван Гудовера, найбільше статей, що присвячувалися жертвам терору, припадає на 1963–1964 роки. Упродовж цього часу в центральній і республіканській пресі з'явилося 296 статей, із них 114 «первинних», тобто тих, у яких ім'я того чи іншого реабілітованого діяча з'являється вперше [45].

Починається доволі плідний період у галузі історичних досліджень, які знемагали в убогості ортодоксії. Дослідники отримали доступ до раніше закритих архівних матеріалів, пов'язаних із репресіями. З'являється багато довідкових видань, історичних статей і монографій про репресованих, обставини їх зникнення та подробиці фальсифікації звинувачень проти них. Так величезний суспільний резонанс викликала повість О. Солженіцина «Один день Івана Денисовича» – перший опис буднів ГУЛАґу, опублікована в журналі «Новый мир» у листопаді 1962 року. Надалі тема порядків і режиму в сталінських таборах була розвинута в публікаціях О. Горбатова, Б. Дьякова, Л. Чуковської, Г. Шелеста та інших [46]. Після збору свідчень близько 2 тисяч осіб, які повернулися з ув'язнення, переживши жахи сталінських репресій, Р. Медведев розпочав написання праці «К суду истории. Генезис и последствия сталинизма» (перший варіант книги було завершено в 1968 році й видано за кордоном) [47]. Письменник Л. Нікулін написав і опублікував книгу про маршала М. Тухачевського, про його складні й трагічні стосунки з Й. Сталіним. Історик О. Некрич у своїй праці спробував проаналізувати причини поразки Червоної Армії на початку Великої Вітчизняної війни, серед яких були й сталінські репресії проти військових кадрів. Значну увагу широкої громадськості також привернули книги Г. Марягіна про П. Постишева й М. Кондратова про маршала В. Блюхера [48].

Розширити межі творчого самовираження в умовах десталінізації намагалася й українська культурна еліта, у першу чергу письменники. Шкодуючи про втрати вітчизняної культури з вини Й. Сталіна і його соратників, вони вимагали продовжити реабілітацію своїх репресованих колег. Так О. Корнійчук закликав опублікувати «Бібліотеку великих 20-х» для популяризації творів Блакитного, Куліша, Курбаса та інших жертв

терору. Також здійснювалися спроби домогтися аналогічного для тих, хто став жертвою Л. Кагановича в 40-х роках [49].

Особливе суспільне пошвавлення спостерігалось під час відзначення роковин, пов'язаних із життям і діяльністю видатних державних діячів і представників культури, репресованих за часів сталінізму. Наприклад, у зв'язку з 75-річчям із дня народження радянського діяча Е. Квірінга, яке минало 13 вересня 1963 року, ЦК КПУ прийняв постанову про відзначення цієї дати. Вона передбачала проведення ряду заходів для увічнення пам'яті репресованого: ЗМІ мали опублікувати статті та передати матеріали, присвячені ювілею; за пропозицією Донецького промислового обкому та облради ім'я Е. Квірінга присвоювалося Артемівському заводу кольорових металів; за пропозицією Дніпропетровського промислового обкому й облради встановлювалася меморіальна дошка на будинку, де жив Е. Квірінг у 1917–1918 роках, та присвоювалося його ім'я одній із вулиць Дніпропетровська [50].

До апарату ЦК КПУ надходило багато листів із проханнями увічнити пам'ять видатних діячів, які стали жертвами терору. Зокрема в одному з листів група старих комуністів зверталася з клопотанням про широке висвітлення 75-річчя з дня народження відомого діяча революційного руху на Україні – М. Майорова. Також пропонувалося присвоїти його ім'я якомуньбудь підприємству або вулиці Києва [51]. Ця пропозиція не була прийнята, однак ідеологічний відділ ЦК КПУ зобов'язав редакції газет опублікувати ювілейні статті [52].

Варто зазначити, що процес реабілітації слугував тимчасовим політичним потребам і розрахункам вищого керівництва. З одного боку, він використовувався М. Хрущовим як засіб для зміцнення своїх владних позицій у боротьбі з опонентами, з іншого – мав посилити його популярність у народі, викоринити зі свідомості й психології людей дух сталінізму. Саме цим можна пояснити значний розмах публічної реабілітації після XXII з'їзду КПРС, причому вперше відкрито і гласно почали говорити про сталінські репресії.

Водночас відбувалося поступове згортання процесу юридичної реабілітації. Кількість переглянутих справ щорічно зменшувалася, перевірки судовими органами почали проводитися лише за особистою заявою репресованих або їх родичів. Так, якщо з 1953 по 1961 рік в УРСР було реабілітовано понад 290 тисяч громадян [53], то впродовж 1962–1964 років чисельність реабілітованих осіб, за нашими підрахунками, була в межах 10–15 тисяч. Відбувалося різке зменшення кількості нормативно-правових актів відносно процесу реабілітації, які переважно стосувалися вирішення майнових та соціально-побутових питань уже реабілітованих громадян. Відповідно припиняється і проведення партійної реабілітації, оскільки вона могла здійснюватися лише після юридичної. Кількість розглянутих апеляцій

до XXII з'їзду КПРС була набагато меншою в порівнянні з кількістю апеляцій до XX з'їзду КПРС. Також зменшилася чисельність відновлених у партії осіб. Про це свідчать такі дані. Парткомісією при Харківському обкомі КПУ було розглянуто 118 апеляцій до XX з'їзду, із них відновили в партії 60 осіб; кількість розглянутих апеляцій до XXII з'їзду становила 51, із них було відновлено в партії лише 2 особи [54]. Зменшувалася й чисельність розглянутих справ осіб, виключених із КПРС у 1937–1938 роках у зв'язку з необґрунтованим притягненням їх до судової відповідальності за політичними мотивами. Зокрема парткомісією при Житомирському обкомі КПУ в 1960 році було розглянуто 17 справ, 1961 – 7, 1962 – 5, 1963 – 2, 1964 – 1. Відповідно спадала кількість поновлених у партії осіб: 1960 рік – 13, 1961 – 4, 1962 – 5, 1963 – 1, 1964 – жодної [55].

Тим самим процес реабілітації об'єктивно був далеким від завершення, реабілітовано було лише незначну частину з числа незаконно репресованих громадян. Головна увага приділялася розгляду резонансних справ, дійовими особами яких були видатні партійно-державні, військові та культурні діячі. Це викликало певне незадоволення і занепокоєння серед українського населення. Наприклад на зборах Львівської парторганізації при обговоренні матеріалів XXII з'їзду КПРС було задано таке запитання: «XXII з'їзд партії реабілітував таких видатних військових діячів як Якіра, Тухачевського та інших. А як буде з тисячами рядових робітників, сім'ї яких до цього часу не знають, хто вони: сім'ї «ворогів народу» чи реабілітованих?» [56].

Після відставки М. Хрущова процес реабілітації фактично було припинено. На глибокі історичні дослідження матеріалів, пов'язаних із репресіями, нове керівництво (Л. Брежнєв, М. Суслов) наклало «табу». Традиції абсолютної лояльності щодо вищої влади, які виникли при Й. Сталіні, не померли з його смертю. Однак тепер ця лояльність була спрямована не стільки на особистості, скільки на всю номенклатуру в цілому, яка була надчутливою до загроз престижу партії [57].

Причини зняття М. Хрущова впливали з тих процесів, які відбувалися в країні, партії й усередині самого партійного керівництва у другій половині 1950-х – на початку 1960-х років. Установлена в СРСР політична система з монопольною владою Комуністичної партії, вибудованою за командним принципом, виявилася несумісною навіть із такою несміливою формою демократії, як «колективне керівництво» країною. Об'єктивні закономірності функціонування влади неминуче породжували чергового вождя, ідеям якого повинні були слухняно слідувати партія і радянський народ. Тому й не дивно, що ініційована М. Хрущовим критика злочинів сталінського режиму супроводжувалася перемогою над його політичними опонентами і поступовим формуванням культу особи нового всевладного лідера країни. Звичайно, культ М. Хрущова не був настільки репресивним і кривавим, як у Й. Сталіна, але його основу продовжували складати авторитаризм і

безконтрольність влади першої особи, беззаперечність її думки й неприйняття будь-якої критики [58].

Скориставшись відпусткою М. Хрущова, більшість членів Президії ЦК КПРС домовилася про його усунення. Була заздалегідь забезпечена підтримка керівників армії й державної безпеки. М. Хрущова було викликано на розширене засідання Президії ЦК у Москву, коли все було готове для його зміщення. 13 жовтня на засіданні Президії ЦК, яке передувало пленуму, ішла гостра, а часом навіть груба, дискусія між М. Хрущовим і його недавніми соратниками. Оскільки М. Хрущов відкинув більшість звинувачень, висунутих проти нього, засідання довелося продовжити зранку 14 жовтня. Після безсонної ночі, під враженням почутої критики, він урешті-решт здався і погодився «добровільно» піти у відставку. Пленум ЦК КПРС, що відбувся того ж дня, завершив тихий переворот [59].

Так до влади в СРСР прийшла консервативна частина партійної верхівки на чолі з Л. Брежневим. Нові керівники не мали бажання продовжувати політику десталінізації. Вони прагнули уникнути суспільного обговорення питання про культ особи М. Хрущова, оскільки це могло ослабити позиції партійно-державного керівництва та підірвати основи партійної ідеології. Матеріали проведеного пленуму опубліковані не були. В офіційному повідомленні лицемірно було сказано про добровільну відставку М. Хрущова через похилий вік і погіршення стану здоров'я. Також повідомлялося про рішення не допускати надалі суміщення посад першого секретаря ЦК КПРС і голови Ради Міністрів у одній особі [60].

Членам КПРС була направлена більш детальна інформація, у якій доволі критично оцінювалася недавня діяльність М. Хрущова. На зборах партійних організацій читався спеціальний лист, головним змістом якого була доповідь М. Сулова на пленумі ЦК 14 жовтня 1964 року. За вказівкою вищого партійно-державного керівництва ніяких обговорень мотивів звільнення М. Хрущова ніде не проводилося.

В Українській РСР 15 і 16 жовтня 1964 року відбулися обласні збори партійного активу промислових і сільських парторганізацій, у яких взяли участь понад 18 тисяч чоловік. Із повідомленнями виступили секретарі, члени Президії ЦК КПУ і перші секретарі обкомів партії. Перед комуністами Києва і Київської області, за участі перших секретарів ряду обкомів партії, виступив перший секретар ЦК КПУ П. Шелест [61].

Після проведення обласних партактивів відбулися відповідні збори у всіх міських, районних парторганізаціях, у парторганізаціях промислових зон і виробничих управлінь, на яких присутніми були понад 300 тисяч чоловік [62]. У первинних парторганізаціях збори партактивів не проводилися. На підприємствах, будівництвах, у колгоспах і радгоспах було організовано вивчення передової статті газети «Правда» від 17 жовтня 1964 року «Непохитна лєнінська генеральна лінія КПРС», що стосувалася рішень

жовтневого пленуму ЦК.

Як уже зазначалося, політика М. Хрущова в останні роки правління стала викликати почуття протесту й опору в усіх прошарках суспільства, так чи інакше пригнічених його реформаторством. Хоча старання першого секретаря стосовно викриття культу особи й не пройшли даремно, але сталінізм продовжував жити і таїтися у свідомості багатьох людей. На тлі посилення соціально-економічних негараздів доволі часто виявлялася ностальгія за роками сталінського правління, що послаблювало ефект, отриманий від проведених десталінізаційних заходів. Крім того, реанімації позитивно акцентованих суджень про Й. Сталіна сприяло саме хрущовське керівництво, яке виявляло обмеженість і непослідовність у ході десталінізації. Впадало в око те, що відставку М. Хрущова радянські громадяни зустріли з дивним спокоєм, у багатьох випадках навіть із полегшенням. Сам Л. Брежнєв був здивований, коли голова органів державної безпеки В. Семичастний розповів йому, що в країні не було жодного виступу на захист М. Хрущова після його зміщення [63].

Учасники партійних зборів не приховували своїх критичних настроїв щодо колишнього партійного лідера. Так, наприклад, загальним схваленням і оплесками присутніх на зборах партійного активу Миколаївської області було зустрінуте повідомлення про те, що пленум ЦК КПРС прийняв рішення про вжиття заходів по усуненню помилок у зв'язку з реорганізацією партійних, радянських, профспілкових і комсомольських органів, яка завдала збитків народному господарству [64]. Учасники Чернівецького обласного партійного активу були особливо невдоволені тим, що в останні роки М. Хрущов багато важливих питань вирішував одноосібно і при цьому допускав помилки, які шкодили партії й державі. А висловлена першим секретарем обкому О. Григоренком думка про те, що газета «Известия» останнім часом перетворилася по суті в сімейну газету, викликала бурхливий сміх у присутніх [65].

Перший секретар Полтавського промислового обкому КПУ Я. Погребняк на зборах облпартактиву висловився за необхідність припинення критики культу особи Й. Сталіна. Він зазначив таке: «Свого часу, після 1953 і приблизно по 1958 рік, Хрущов дуже багато зробив для того, щоб ліквідувати культ особи Сталіна, і цієї заслуги не можна відняти у нього. Але кому не зрозуміло, що вже пора припинити звинувачення культу особи Сталіна, як причини всіх наших зривів і недоліків, не говорити на кожному кроці, за кожної нагоди, де потрібно і не потрібно про культ Сталіна, а займатися практичними питаннями по усуненню недоліків [66].

Після оприлюднення рішення жовтневого пленуму ЦК про усунення М. Хрущова від влади певне поживавлення спостерігалось і в трудових колективах. У висловлюваннях громадян республіки вказувалося на те, що за останні роки наші газети, радіо й телебачення дуже багато приділяли уваги

звеличенню особи М. Хрущова, із невдоволенням підкреслювалася відсутність у нього скромності. Особливо засуджувалася практика «туристичних» поїздок М. Хрущова за кордон з усіма родичами, на шкоду керуванню країною, а також допускання хвастання і вихвалання у виступах [67].

На зборах партійних організацій та під час бесід з агітаторами комуністи й безпартійні ставили багато запитань, які, за наявності владної директиви не обговорювати мотиви звільнення М. Хрущова, були найпоширенішою формою виразу суспільно-політичних настроїв. Зазначимо, що його відставка доволі часто детермінувала сумніви та невдоволення щодо проведених десталінізаційних заходів. Характерними були такі запитання: «Як тепер розглядати культ Сталіна і культ Хрущова, і чи дійсно був культ Сталіна?» [68]; «Чи правильно була свого часу розгромлена антипартійна група Молотова, Маленкова та інших?» [69]; «Коли почнеться виправлення помилок з питань реорганізації?» [70]. Впадало в око те, що реакція українського населення на зміщення першого секретаря була подібною до реакції на викриття Й. Сталіна і його соратників. Наведемо такі запитання: «Чи заслужено Хрущов відзначений високими урядовими нагородами і преміями?» [71]; «Як вчинити з портретами Хрущова?» [72]; «Чи варто в доповідях і бесідах цитувати Хрущова?» [73]; «Чи потрібно переоформити наочну агітацію, де показаний М. Хрущов, як керівник КПРС і радянської держави?» [74]. Тим самим значна частина громадськості так і не переглянула свої позиції щодо влади та була готовою покірно виконувати її вказівки, навіть не піддаючи останні критичному аналізу. Це свідчило про те, що десталінізаційні кроки М. Хрущова не були достатньо ефективними і не призвели до кардинальних змін у свідомості всього українського населення.

Важливо відзначити те, що процес десталінізації практично не торкнувся сфери державно-церковних відносин. Після короткочасної лібералізації релігійної політики, у 1958–1964 роках була розгорнута масштабна кампанія наступу на релігійно-церковні інституції, яка супроводжувалася масовим закриттям молитовних будівель, жорстким переслідуванням духовенства та віруючих різних конфесій [75]. Тому цілком природно, що переважна більшість священнослужителів позитивно поставилася до усунення від влади першого секретаря. Зокрема протоієрей В. Ковальський із села Сингаї Коростенського району Житомирської області заявив: «При Хрущові відбувалася державна війна з релігією і гоніння на церкви. Більше ніж на половину зменшилася кількість церков і монастирів, відкритих у 1945 році при Сталіні. Недавно не стало ще однієї святині – Києво-Печерської лаври. Архіреї влади не мають, духовенство підпорядковане церковним радам й обмежене у своїх діях численними заборонами. Подивимося, що буде далі» [76].

Отже, у жовтні 1964 року М. Хрущова було звільнено від усіх партійних

і державних посад та відправлено на пенсію в повній соціальній і політичній ізоляції. До влади в СРСР прийшли консервативні сили, які виступали проти політики десталінізації й реформістського курсу країни. У цілому, населення пасивно поставилося до усунення М. Хрущова від влади і не протестувало після його зміщення. На тлі всезростаючих труднощів причини для неприйняття політики колишнього глави держави були практично в усіх груп населення. Із місць до вищих партійних органів постійно надходили доповіді про невдоволення, яке зростало в народі у зв'язку з реформами. Лунала критика стосовно внутрішньої й зовнішньої політики, а також стилю керівництва М. Хрущова, який вважали занадто авторитарним. Він зруйнував систему масового терору, але не спромігся ліквідувати створену в країні тоталітарну систему влади. У кожній такій системі створюється культ, дійсним об'єктом якого виступає не людина, а влада як така. Саме цим можна пояснити той факт, що в діяльності М. Хрущова все більше й більше став виявлятися той самий культ особи, проти якого він увесь час боровся. Непослідовність і безсистемність політики десталінізації, соціально-економічні негаразди в країні детермінували спроби відновити образ Й. Сталіна як далекоглядного і авторитетного керівника, сприяли реанімації сталінізму.

* * *

Таким чином, заключний етап десталінізації розпочався з XXII з'їзду КПРС, на якому було відновлено наступ на Й. Сталіна та «антипартійну групу», до того ж за своїм впливом він виявився сильнішим за попередні атаки. Тепер він ішов не лише «згори», оскільки відповідав новим настроям у суспільстві, яке, порівняно з 1956 роком, до 1961-го стало більш підготовленим до його сприйняття. Критика Й. Сталіна вже не передбачала глибокого перегляду всієї державної ідеології, була цілком відкритою і гласною, а М. Хрущов став уже не єдиним обвинувачем. Одностайно делегати XXII з'їзду проголосували за винесення саркофага з труною Й. Сталіна з Мавзолею на Красній площі. У країні розгорнувся процес усунення будь-яких знаків пошани диктатору – демонтаж численних пам'ятників, закриття музеїв, перейменування міст, селищ, колгоспів, підприємств тощо. Знову була порушена тема відповідальності за сталінські репресії, сильніше й гучніше залунали вимоги про розслідування злочинів минулого і покарання винних. Але руху в цьому напрямку став на перешкоді особисто М. Хрущов. Справа, по суті, обмежилася виключенням із партії В. Молотова, Г. Маленкова і Л. Кагановича.

Західноукраїнське населення переважно не задовольнили підсумки з'їзду, воно вимагало більшої рішучості в процесі десталінізації. Мешканці Півночі й Центру України в цілому лояльно поставилися до заходів

керівництва держави та були готовими слухняно їх виконувати. Особливістю реагування населення Півдня і Сходу України було критичніше ставлення до керівників країни, унаслідок покірливості й догідливості яких творилися такі страшні зловживання в минулому.

Значний вплив на громадськість здійснив процес публічної реабілітації, який активно розгорнувся після XXII з'їзду КПРС. У пресі стали публікуватися біографічні та ювілейні статті, присвячені пам'яті жертв терору в роки правління Й. Сталіна. З'являється багато наукових праць про репресованих, обставини їх зникнення та подробиці фальсифікації звинувачень проти них. До партійно-державних органів надходила велика кількість прохань і пропозицій громадян щодо увічнення пам'яті видатних діячів, які постраждали від сталінських репресій. Водночас відбувалося поступове згортання юридичної й партійної реабілітації. Кількість переглянутих справ щорічно зменшувалася, вводився цілий ряд обмежень при проведенні реабілітації, які ускладнювали її здійснення стосовно більшості репресованих. Головна увага приділялася розгляду резонансних справ, дійовими особами яких були видатні партійно-державні, військові та культурні діячі. Це свідчило про пропагандистський характер реабілітаційних процесів та їх підпорядкованість тактичним політичним потребам і розрахункам вищого керівництва. Незавершеність і обмеженість реабілітації та невіршеність соціально-правових питань незаконно репресованих детермінували негативну реакцію українського населення.

Політика М. Хрущова в останні роки правління стала викликати почуття протесту й опору всіх прошарків суспільства, так чи інакше пригнічених його реформаторством. Поступове наростання соціально-економічних негараздів посилювало антихрущовські настрої. На цьому тлі зростала кількість позитивно акцентованих суджень про Й. Сталіна, виявлялися спроби реанімації його імені як символу успіхів і досягнень соціалізму, висловлювалися сумніви та невдоволення щодо політики десталінізації. Водночас значне обурення громадськості викликала активізація агітаційно-пропагандистської кампанії, спрямованої на звеличення М. Хрущова. Збереження авторитарної партійно-державної системи сприяло відродженню того самого культу особи, проти якого він увесь час боровся, а також значною мірою нівелювало проведені ним десталінізаційні заходи. Усе це призвело до соціальної й політичної ізоляції М. Хрущова і, в кінцевому результаті, до зміщення його із займаних посад на жовтневому (1964 року) пленумі ЦК КПРС. До влади в СРСР прийшла консервативна частина партійної верхівки на чолі з Л. Брежнєвим. На жаль, вона проігнорувала слова-попередження, висловлені Є. Євтушенком у вірші «Наследники Сталина» після XXII з'їзду КПРС: «И я обращаюсь к правительству нашему с просьбою: / удвоить, утроить у этой плиты караул, / чтоб Сталин не встал, / и со Сталиным – прошлое». Замість варті біля Кремлівської стіни нове

керівництво країни встановило бюст Й. Сталіна. У цій незначній, здавалося б, деталі виявилася відмова влади від подальшої десталінізації суспільства. Стає забороненою тема злочинів Й. Сталіна та його соратників, відбувається реанімація образу «вождя народів», припиняється реформування партійно-державного апарату, згортаються реабілітаційні процеси, поширюються репресії проти інакодумців, активізується політика русифікації, посилюється контроль органів цензури над творами літератури і мистецтва тощо.

ПІСЛЯМОВА

У процесі дослідження суспільних настроїв українського населення у ході десталінізації 1953–1964 років, автор отримав такі результати:

➤ Аналіз історіографії проблеми свідчить про те, що питання, пов'язані з соціальною історією періоду правління М. Хрущова, розроблені недостатньо. За радянських часів у вивченні суспільно-політичних настроїв серйозною перешкодою слугували існуючі ідеологічні настанови, жорсткі цензурні обмеження і заборони. Обмеженість свободи дослідження була основною перешкодою на шляху об'єктивного, всебічного вивчення і висвітлення настроїв громадськості щодо політики кремлівської влади. Сьогодні нараховується велика кількість наукових праць загального характеру, які висвітлюють взаємовідносини влади й суспільства в роки хрущовської «відлиги», однак спеціальних досліджень із теми ставлення українського населення до процесу десталінізації 1953–1964 років не проводилося. Деякими істориками аналізувалася лише реакція українців на окремі десталінізаційні заходи періоду «відлиги». Важливу роль відіграла відмова на початку 1990-х років від режиму псевдотаємності, який протягом кількох десятиліть, на догоду вузькогруповим інтересам партійно-державних «верхів», позбавляв дослідників доступу до елементарної інформації. Тим самим у ході наукової роботи ми змогли суттєво розширити наявну джерельну базу за рахунок залучення до наукового обігу нових архівних документів.

➤ Після смерті Й. Сталіна в масовій свідомості продовжував превалювати вплив його особи, адже впродовж багатьох років ідеологічним апаратом партії створювався своєрідний міфологічний тип – «вождя народів». Почуття української громадськості в той час були складними й драматичними. Усім було зрозуміло, що замінити диктатора можна лише з допомогою колективного правління, а не окремого діяча. Попри всі намагання нової влади, зникає ореол безгрішності партійного керівництва. Люди поступово відходили від позицій аполітичності й абсентеїзму, багато з них почали відверто висловлювати свої думки, погляди стосовно суспільно-політичного життя країни. Ставлення до радянської влади було неоднаковим у різних регіонах УРСР, що простежувалося за чисельністю заяв громадян із проханням прийняти їх до партії, поданих у траурні дні березня 1953 року. Значну підтримку радянської влади виявляло населення великих промислово розвинутих областей, де життєвий рівень був відносно високим. Жителі областей, у яких переважала орієнтація на сільськогосподарське

виробництво, відчували значні матеріальні труднощі, а тому набагато менше підтримували політику вищого партійно-державного керівництва. Крім того, критичні настрої мешканців Західної України пояснювалися нетривалим перебуванням території в складі СРСР і заходами, які проводилися після її приєднання, зокрема насильницькою колективізацією, русифікацією, боротьбою з українськими націоналістами, призначенням керівних кадрів зі східних областей тощо.

➤ Розуміючи необхідність певної демократизації й лібералізації суспільного життя, нове керівництво стало на шлях засудження скоєних за сталінських часів порушень законності й правопорядку. При активній участі Л. Берії було проведено ряд реформаторських заходів, які мали посилити його владні позиції. «Луб'янський маршал» виступив у ролі викривача беззаконня в репресивно-каральних органах, а також ініціатором початку амністії й реабілітації. З ім'ям Л. Берії пов'язували поворот у галузі національної політики, що полягав у наданні більших прав союзним республікам і ліквідації русифікаторських тенденцій. Активізації процесу десталінізації на західноукраїнських землях сприяло обнародування «Доповідної записки» Л. Берії та постанови Президії ЦК КПРС від 26 травня 1953 року «Про політичне і господарське становище західних областей УРСР», які містили викривальну інформацію про діяльність радянської влади в регіоні. Їх обговорення стало приводом для оцінки політичної ситуації в країні, розмови про недоліки партійно-бюрократичної системи, постановки соціально-побутових проблем. Також Л. Берія здійснив ряд кроків, спрямованих на зняття міжнародної напруги. Однак, впадало в око те, що ці заходи, будучи, по суті, десталінізаційними, переважно не сприймалися такими громадськістю. У людській свідомості продовжував домінувати позитивний образ Й. Сталіна. Серед усіх соціальних верств інтелігенція, яка зосереджувалася переважно в містах, найбільше симпатизувала й схвально ставилася до діяльності Л. Берії. Загалом у республіці з недовірою і сумнівом нею були сприйняті звинувачення, висунуті міністру внутрішніх справ. Робітники і селяни, за винятком Західної України, переважно довіряли резолюціям липневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС. Підтримували відставку Л. Берії й співробітники апарату МВС. Зважаючи на проведені реформаційні перетворення, західноукраїнське населення було невдоволене зняттям із керівних посад та арештом «луб'янського маршала».

➤ Істотна риса періоду «відлиги» полягала в поступовій переорієнтації економіки на соціальні потреби, на інтереси людей, якими протягом тривалого часу нехтували нібито заради найвищих інтересів держави. Смерть Й. Сталіна відкрила шлях реформам, необхідність яких уже давно відчувалася суспільством і частиною керівництва. Корекція економічного курсу почалася зі спроби обмежити обсяги важкої індустрії й підвищити темпи зростання виробництва товарів народного споживання, а також більш

прискороного розвитку сільського господарства країни, що протягом багатьох років виступало як безоплатний донор промисловості. Програма промова Г. Маленкова на V сесії Верховної Ради СРСР у серпні 1953 року надала йому шаленої популярності. Оскільки більшість рішень, прийнятих керівними органами, була спрямована на виведення з кризи сільського господарства, природно, що селяни найактивніше підтримували зміни в економічному курсі країни. Впадала в око зміна інтонації у виступах робітників, яка виявлялася у побажаннях дбайливіше й старанніше працювати, уникати виробничих збитків і, тим самим, зменшувати собівартість продукції. Учителі та медики висловлювали вдячність за звільнення від сплати податку з особистих господарств. Інженерно-технічні працівники відзначали необхідність підняття культури праці на виробництві, упровадження передових методів і технологій.

➤ Визначальні зміни у свідомості українського населення здійснили процеси амністії й реабілітації, які розпочалися після смерті Й. Сталіна. Характерно, що амністія, передусім, була сприйнята населенням як акт гуманності, доброї волі нового керівництва. Водночас деякі громадяни висловлювали побоювання щодо посилення злочинності й виступали за встановлення випробувального терміну для амністованих. Реакція українців на реабілітаційний процес була суттєво диференційованою. Одна частина населення перебувала під впливом стереотипів, сформованих сталінською пропагандою, і не могла повірити в невинність реабілітованих осіб. Вона була переконана в правильності й законності покарання, адже вони виносилися в роки правління обожнюваного ними кумира. Друга частина, яка в тій чи іншій мірі постраждала від сталінських репресій, не задовольнилася проведеними реабілітаційними заходами й вимагала їх активізації, передусім наполягаючи на відновленні справедливості щодо себе і своєї родини. Третя частина, переважно працівники органів внутрішніх справ і державної безпеки, підтримуючи в публічних виступах проведення реабілітації, у приватних бесідах висловлювалася стосовно цього процесу негативно, побоюючись власної відповідальності за причетність до організації масових репресій. Показово, що психологічне відчуження амністованих і реабілітованих від людей вільних додалося з великими труднощами. Тисячі колишніх ув'язнених опинилися на становищі внутрішніх «вигнанців». Відчуваючи труднощі в ході соціальної адаптації, амністовані й реабілітовані громадяни часто були змушені ставати на злочинний шлях. Для поліпшення матеріального й побутового облаштування звільнених із місць відбуття покарання керівні органи прийняли ряд нормативно-правових актів. Після XX з'їзду КПРС спостерігається поступова зміна на краще ставлення суспільства до незаконно репресованих. Цьому сприяло ознайомлення значної частини населення з багатьма новими фактами масових репресій сталінської доби. У виступах на партійних форумах за підсумками XX з'їзду

доволі часто лунали вимоги опублікувати списки реабілітованих, перевидати їх твори, відновити у громадянських правах даних осіб, повернути на історичну батьківщину депортовані народи тощо. Позитивом також стало залучення громадськості до виправлення колишніх ув'язнених через надання дозволу брати їх на поруки. Показово, що при перегляді партійних справ стали більш лояльно ставитися до колишніх прихильників і учасників опозиційних течій 1920-х років – троцькістів, зінов'євців, бухарінців та інших. Значною мірою цьому сприяли викриття культу особи Й. Сталіна, зміна поглядів на його роль і місце в радянській історії. Процес публічної реабілітації особливо активно розгорнувся після XXII з'їзду КПРС: у пресі, наукових працях та довідкових виданнях масово стали з'являтися заборонені раніше імена.

➤ Справедлива, багато в чому мужня оцінка минулого, із якою виступив на XX з'їзді М. Хрущов, надала серйозного імпульсу процесу суспільного оновлення. Поступово зміст доповіді першого секретаря «Про культ особи та його наслідки» ставав надбанням не тільки комуністів і комсомольців, а й представників «безпартійного активу». Критика культу особи, яка прозвучала в ході знайомства з доповіддю, вийшла далеко за офіційно визначені рамки. Учасники зборів були набагато рішучіші в оцінці особи Й. Сталіна та його ролі в соціалістичному будівництві. Особливо активно відбувалося обговорення в парторганізаціях творчих спілок, вищих навчальних закладів, наукових установ. Примітно, що сказане з трибуни з'їзду М. Хрущовим, для простих людей не тільки означало розчарування у «вожді», але й викликало сумніви в справедливості усього режиму. Багато українців чудово розуміли, що всі попередні злочини тоталітаризму не можна звести до діяльності однієї особи. Природно, поставало запитання про правомірність тих жертв, які приніс народ на олтар комуністичної партії, про винуватців злочинів проти народу, про покарання винних. Партійні функціонери не були підготовані до критичних запитань на зборах за підсумками XX з'їзду. Зважаючи на те, що обговорення теми культу особи вийшло з-під контролю владних структур, читання «таємної» доповіді М. Хрущова було припинено. Упродовж 1956 року ЦК КПРС був змушений направити аж три «закритих» листи в парторганізацію та прийняти постанову «Про подолання культу особи та його наслідків», щоб стримати наростання критичних настроїв радянських громадян. Крім того, по всій країні пройшла хвиля арештів, було винесено багато суворих вироків судів, за якими комуністи й безпартійні позбавлялися свободи «за наклепи на радянську дійсність» і «ревізіонізм». Спалах репресивної активності влади значною мірою розвіяв соціальні ілюзії, породжені розвінчанням сталінського культу на XX з'їзді КПРС.

➤ Повідомлення про червневий (1957 р.) пленум ЦК КПРС і постанова про «антипартійну групу» були зустрінуті як партійним активом, так і

простими людьми зі значною долею нерозуміння, подиву. Попри всі намагання хрущовського керівництва, цілковитої одностайності в партійних лавах досягти не вдалося. Мали місце випадки, коли окремі комуністи наважувалися публічно не підтримати рішення ЦК відносно «антипартійної групи». В окремих містах і районах траплялися випадки проведення зборів «на низькому рівні». Зазначимо, що селянство, за винятком західноукраїнського регіону, переважно схилилося на бік М. Хрущова й підтримувало офіційну ідеологічну позицію. Робітники в основному засуджували і ставили під сумнів резолюції червненого пленуму. Інтелігенція, з одного боку, підтримувала рішення червненого пленуму, оскільки фракціонери були причетними до організації масових репресій за часів сталінізму, а з іншого – засуджувала методи боротьби з опонентами хрущовського керівництва та його намагання приховати від партії й народу матеріали пленуму. Безпартійні громадяни виявляли показову лояльність стосовно офіційної влади.

➤ У своїй діяльності на посаді міністра оборони Г. Жуков певною мірою повторював сталінські стиль роботи і методи організації збройних сил. Розглядаючи в сукупності звинувачення проти маршала на жовтневому (1957 р.) пленумі ЦК КПРС, незважаючи на певне перебільшення та надуманість деяких із них, можемо говорити про початок створення у збройних силах нового культу особи Г. Жукова замість розвінчаного культу особи Й. Сталіна. На партійних зборах за підсумками жовтненого пленуму представники вищого командного складу критикували керівництво Міністерства оборони за ігнорування партійно-політичною роботою в армії і флоті, зневажання пропозицій «знизу», слабкий зв'язок із військами та інше. В офіцерському середовищі спостерігалось незадоволення особистим становищем, зокрема введенням Г. Жуковим цілої системи обмежень і покарань. Водночас переважна більшість представників командного складу схвалювала заходи колишнього міністра оборони щодо військових політпрацівників. Солдати, матроси і сержанти нерідко почувалися розгубленими й зневіреними, висловлювали різноманітні здогади і припущення щодо причин звільнення Г. Жукова. Серед цивільного населення абсолютну більшість становили виступи, у яких засуджувалась діяльність міністра оборони, говорилося про повторення ним негативного досвіду керівництва Й. Сталіна. Випадки публічної незгоди з резолюціями жовтненого пленуму ЦК траплялися рідко.

➤ На ХХІІ з'їзді КПРС критика культу особи прозвучала з новою силою, причому йшлося про діяльність не лише самого Й. Сталіна, а і його соратників. На відміну від 1956 року, злочини сталінізму відкрито обговорювались у пресі, на радіо й телебаченні. Хвиля десталінізації, ініційована «згори», поширилася серед різних прошарків радянського суспільства. До вищих парторганів почало надходити багато прохань і

пропозицій щодо заходів по остаточному розгрому культу Й. Сталіна: демонтажу численних пам'ятників, закриттю музеїв, перейменуванню міст, селищ, колгоспів, підприємств тощо. Важливим наслідком з'їзду стало те, що громадяни, які незаконно переслідувалися в період культу особи, отримали змогу публічно висловитися про жахливі часи сталінського терору. Найрельєфніше масові настрої населення простежувалися на зборах наукової та творчої інтелігенції. Під впливом активізації офіційної десталінізації частина представників цієї соціальної верстви була готова йти далі у відновленні правди історії, осмисленні перспектив розвитку країни. Випадки несприйняття та критики резолюцій XXII з'їзду КПРС, зважаючи на активне проведення в засобах масової інформації викриття злочинів Й. Сталіна та «антипартійної групи», були поодинокими.

➤ На листопадному (1962 р.) пленумі ЦК КПРС була затверджена нова структура партійних органів, заснована на виробничому принципі. Рішення про поділ парткомітетів на промислові й сільські подавалося як один із кроків у контексті подолання культу особи, ліквідації його негативних наслідків. Проведена реформа повсюди викликала невдоволення партійного апарату, який не тільки повернув свої позиції після падіння Л. Берії, але й ще більше зміцнив їх при М. Хрущові. Партфункціонери не боялися вже зупиненої репресивної машини і прагнули стабільності свого становища. Необхідністю подолання наслідків сталінського культу переважно обґрунтовувалася й організація нових органів партійно-державного контролю. Це рішення викликало багато нарікань значної частини громадськості, яка вважала його неефективним і таким, що лише збільшує бюрократичний апарат. При цьому проведені заходи населення сприймало переважно не як десталінізаційні, а як результат хрущовського свавілля.

➤ Ініційована М. Хрущовим критика злочинів сталінського режиму супроводжувалася перемогою над його політичними опонентами і поступовим формуванням культу особи нового всевладного лідера країни, що викликало почуття протесту й опору в усіх прошарках суспільства. На тлі посилення соціально-економічних негараздів доволі часто виявлялася ностальгія за роками сталінського правління, що послаблювало ефект, отриманий від проведених десталінізаційних заходів. Крім того, реанімації позитивно акцентованих суджень про Й. Сталіна сприяла обмеженість і непослідовність хрущовського керівництва в ході десталінізації. Примітно, що падіння М. Хрущова радянські громадяни зустріли з дивним спокоєм, у багатьох випадках навіть із полегшенням.

Таким чином, десталінізація здійснила визначальний вплив на зміни в суспільній свідомості українського населення. Люди поступово позбавлялися від усталених стереотипів, що були сформовані з допомогою офіційної пропаганди в роки сталінського правління. По мірі ознайомлення з фактами масових репресій 30–50-х років, на краще змінювалося ставлення

громадськості до незаконно репресованих осіб. Прийняття ряду нормативно-правових актів поступово поліпшувало організацію соціальної адаптації амністованих і реабілітованих громадян та створювало належні умови для реінтеграції їх у суспільстві. У період хрущовської «відлиги» відбуваються масштабні зміни масової свідомості українців, основний зміст яких полягав у зниженні довіри до влади. Якщо суспільна думка продовжувала формуватися ідеологічним апаратом і переважно збігалася з офіційною, то політичні настрої багатьох людей тепер не завжди були їй тотожними. Критичні погляди, як правило, висловлювалися в запитаннях. Значна суспільно-політична активність населення радянської України детермінувала бурхливу реакцію на десталінізаційні заходи. Поступово відбувалося переосмислення суспільством ставлення не тільки до Й. Сталіна, але й до того етапу, коли він стояв на чолі партії й держави. Для одних це стало початком відмови від хибних ідеалів і міфічних цілей, для інших – довгоочікуваною відплатою, треті не в змозі були зрозуміти правду, яка руйнувала їх звичні уявлення. Однак, незавершеність і обмеженість процесу десталінізації свідчили про перемогу прихильників консервативних поглядів, які виступали проти викриття сталінського культу. Варто зазначити, що поряд із десакралізацією образу Й. Сталіна в масовій свідомості спостерігалось посилення критичних настроїв щодо хрущовського керівництва. Це детермінувало активізацію боротьби владних структур із проявами інакodomства та проведення масових арештів за звинуваченнями в «антирадянській пропаганді й агітації». Тим самим, значною мірою дискредитувалися всі попередні викриття культу особи Й. Сталіна та його соратників. Утім, привести настрої населення до повної відповідності з офіційною ідеологічною лінією не вдавалося. Тому владні функціонери стали виявляти непослідовність у проведенні політики десталінізації. Усе більше ставав помітним хаотичний характер десталінізаційних заходів та їх підпорядкованість тактичним політичним потребам і розрахункам М. Хрущова. Крім того, у діяльності останнього все більше й більше став виявлятися той самий культ особи, проти якого він увесь час боровся. На завершальному етапі правління першого секретаря ЦК КПРС громадськість втомилася від його реформаторських перетворень і прагнула до стабільних форм життя, що зрештою й зумовило період «застою».

Спираючись на отримані результати дослідження, автор пропонує такі теоретичні та практичні **рекомендації**:

1. Варто доносити більше інформації до українських громадян про часи правління Й. Сталіна та подальші десталінізаційні заходи періоду хрущовської «відлиги». Це можна робити з допомогою телепередач, художніх і документальних фільмів, книг, журналів, газет та ін.

2. Вагому роль повинне відіграти вироблення єдиного бачення історичних подій радянського періоду, що подається в підручниках і

навчальних посібниках для середніх і вищих навчальних закладів.

3. Керівництву держави необхідно провести ряд кардинальних заходів, спрямованих на піднесення соціально-економічного становища українського народу.

4. Потрібно довести до завершення реабілітаційні процеси щодо жертв сталінських репресій. Зокрема, це стосується колишніх учасників націоналістичного підпілля, які були репресовані без будь-яких на це підстав, тобто без порушення кримінальних справ. Варто розробити механізм реабілітації відносно цієї категорії осіб, оскільки за хрущовських часів вони були лише звільнені зі спецпоселення, а не виправдані. Щодо них має діяти принцип презумпції невинності, оскільки суду не проводилося, звинувачень не висувалося, то вони репресовані безпідставно. Справи ж засуджених українських націоналістів повинні переглядатися відповідно з чинним законодавством, а вже потім, за наявності таких підстав, вони мають бути реабілітовані.

5. Затягування вирішення проблеми матеріального й соціально-побутового облаштування представників депортованих народів призведе лише до ескалації вже існуючих конфліктів. Варто провести перевірку правомірності вимог кримських татар щодо надання території на поселення в курортних зонах. При наявності необхідних правових підстав, за домовленістю варто знайти місце для поселення депортованому. Якщо ж таких підстав немає, то держава має створити належні умови для проживання кримських татар на інших територіях Автономної Республіки Крим. Аналогічно треба вирішити проблеми представників інших депортованих народів.

ПОСИЛАННЯ

Розділ 1

1. *Стариков Н.В.* Эпоха «оттепели» и этапы эволюции сталинизма: вопросы историографии // Советская историография / [под общ. ред. акад. Ю.Н. Афанасьева]. – М.: РГГУ, 1996. – С. 316–317.
2. *Горкин А.Ф.* XX съезд КПСС о дальнейшем развитии советской демократии. Стенограмма лекции. – М.: Знание, 1956. – 32 с.; *Дубинин А.С.* XX съезд КПСС о дальнейшем укреплении и развитии советского общественного и государственного строя. – М.: Всесоюзный заочный политехнический институт, 1959. – 43 с.; *Ермилов В.В.* Решения XX съезда КПСС в действии. – Саратов, 1957. – 95 с.; *Матюшкин Н.И.* Двадцатый съезд КПСС. – М.: Госполитиздат, 1962. – 144 с.; *Плешаков П.В.* XX съезд КПСС, его решения и историческое значение. – Новосибирск, 1962; *Попов А.А.* XX съезд КПСС. – Ленинград, 1956; *Фещенко М.В.* XX съезд КПСС о некоторых принципиальных вопросах современного международного развития. – Харьков: Обл. изд., 1957. – 56 с. та ін.
3. *Касрадзе К.М.* Очерк истории программы КПСС. – М.: Госполитиздат, 1962. – 400 с.
4. *Советская историческая энциклопедия:* в 16 т. / гл. ред. Жуков Е.М. – М.: Сов. энциклопедия, 1961–1976. – Т. 15. – 1974. – 1006 стлб.
5. *Большая советская энциклопедия:* в 30 т. / гл. ред. Прохоров А.М. – М.: Сов. энциклопедия, 1969–1978. – Т. 28. – 1978. – С. 407.
6. *Аксютин Ю.В., Пыжиков А.В.* Постсталинское общество: проблема лидерства и трансформация власти. – М.: Изд-во «Научная книга», 1999. – С. 6.
7. *Зеніна А.М.* Радянські профспілки у кривому дзеркалі антикомунізму // Наук. праці з історії КППРС. – К., 1972. – Вип. 57. – С. 78–86; *Зубань О.К.* Боротьба Комуністичної партії України за здійснення лєнінських ідей культурної революції // Наук. праці з історії КППРС. – К., 1968. – Вип. 22. – С. 124–138; *Кос В.І.* Втілення лєнінських принципів критики і самокритики в діяльності КППРС // Наук. праці з історії КППРС. – К., 1975. – Вип. 75. – С. 16–23; *Неодєлін О.І.* Здійснення лєнінського принципу колективного керівництва місцевими партійними органами (3 досвіду роботи партійних органів української частини Донбасу в 1956–1961 рр.) // Наук. праці з історії КППРС. – К., 1973. – Вип. 61. – С. 104–111; *Позняк В.Т.* Деятельность Коммунистической партии Украины по развертыванию внутрипартийной демократии на основе решений XX съезда КПСС (1956–1961 гг.): автореф. дисс. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История СССР». – К., 1966. – 24 с.; *Титенко М.А., Титенко М.П.* Деятельность Компартии Украины по осуществлению и развитию ленинских норм и принципов партийной жизни в 1956–1961 гг. // Науч. труды по истории КПСС. – К., 1979. – Вип. 101. – С. 52–59 та ін.

8. *Безлепкин Б.Т.* Возмещение вреда, причиненного судебными органами // Советское государство и право. – 1979. – № 1. – С. 76–80; *Его же.* Возмещение имущественного вреда реабилитированному // Советское государство и право. – 1978. – № 4. – С. 103–113; *Колбая Г.Н.* О гарантиях реабилитации невиновного // Советское государство и право. – 1972. – № 7. – С. 80–88; *Мотовиловкер Я.О.* Основания прекращения уголовного дела по реабилитирующим лицу мотивам // Советское государство и право. – 1972. – № 9. – С. 87–94; *Полякова М.Ф.* Реабилитация невиновных: гарантия чести и достоинства личности // Советское государство и право. – 1976. – № 10. – С. 121–124; *Савицкий В.М.* По поводу уголовно-процессуальных гарантий прав невинного на реабилитацию // Советское государство и право. – 1965. – № 9. – С. 48–56 та ін.
9. *Барсуков Н.* Провал «антипартийной группы»: Июньский пленум ЦК КПСС 1957 года // Коммунист. – 1990. – № 8. – С. 98–108; *Земсков В.Н.* Массовое освобождение спецпоселенцев и ссыльных (1954-1960 гг.) // Социологические исследования. – 1991. – № 1. – С. 5–26; *Зубкова Е.* Маленков, Хрущёв и «оттепель»: Poleмические зарисовки // Коммунист. – 1990. – № 14. – С. 86–94; *Её же.* Октябрь 1964 года. Поворот или переворот? (Пolemические заметки) // Коммунист. – 1989. – № 13. – С. 92–101; *Кутузов В.А.* Так называемое «ленинградское дело» // Вопросы истории КПСС. – 1989. – № 3. – С. 62–71; *Луковцева Т.А.* Поиск путей обновления общества и советская литература в 50-60-гг. // Вопросы истории КПСС. – 1989. – № 1. – С. 36–49; *Опенкин Л.А.* Оттепель: как это было (1953–1955 гг.). – М.: Знание, 1991. – 64 с.; *Пономарев В.А.* Общественные волнения в СССР: от XX съезда КПСС до смерти Брежнева. – М.: ИЦ «Азия» и «Левый поворот», 1990. – 87 с.; *Рапопорт Я.Л.* На рубеже двух эпох: Дело врачей 1953 года. – М.: Книга, 1988. – 270 с.
10. *Барсуков Н.* Провал «антипартийной группы»: Июньский пленум ЦК КПСС 1957 года // Коммунист. – 1990. – № 8. – С. 98–108.
11. *Земсков В.Н.* Массовое освобождение спецпоселенцев и ссыльных (1954-1960 гг.) // Социологические исследования. – 1991. – № 1. – С. 5–26.
12. *Опенкин Л.А.* Оттепель: как это было (1953–1955 гг.). – М.: Знание, 1991. – 64 с.
13. *Зубкова Е.* Маленков, Хрущёв и «оттепель»: Poleмические зарисовки // Коммунист. – 1990. – № 14. – С. 86–94.
14. *Зубкова Е.* Октябрь 1964 года. Поворот или переворот? (Пolemические заметки) // Коммунист. – 1989. – № 13. – С. 92–101.
15. *Луковцева Т.А.* Поиск путей обновления общества и советская литература в 50-60-гг. // Вопросы истории КПСС. – 1989. – № 1. – С. 36–49.
16. *Пономарев В.А.* Общественные волнения в СССР: от XX съезда КПСС до смерти Брежнева. – М.: ИЦ «Азия» и «Левый поворот», 1990. – 87 с.
17. *Кутузов В.А.* Так называемое «ленинградское дело» // Вопросы истории КПСС. – 1989. – № 3. – С. 62–71.
18. *Рапопорт Я.Л.* На рубеже двух эпох: Дело врачей 1953 года. – М.: Книга, 1988. – 270 с.
19. *Бурлацкий Ф.* Хрущёв: Штрихи к политическому портрету // Литературная газета. – 1988. – 24 февраля; *Дробижев В. Н.С.* Хрущёв как политический

- деятель // Аргументы и факты. – 1987. – № 12; *Медведев Р.А.* Н.С. Хрущёв: политическая биография. – М.: Политиздат, 1990. – 302 с.; *Новиков В.Н.* В годы руководства Н.С. Хрущёва // Вопросы истории. – 1989. – № 1, 2; *Шаповал Ю.І.* М.С. Хрущов: Нарис політичної діяльності // УІЖ. – 1989. – №1. – С. 103–115 та ін.
20. *Н.С. Хрущёв*: Материалы к биографии / [сост. Ю.В. Аксютин]. – М.: Политиздат, 1989. – 366 с.
  21. *Медведев Р.А.* Они окружали Сталина. – М.: Политиздат, 1990. – 351 с.
  22. *Берия*: Конец карьеры / [сост. и общ. ред. В. Некрасова]. – М.: Политиздат, 1991. – 416 с.
  23. *Гозман Л.Я., Эткинд А.М.* Культ власти. Структура тоталитарного сознания // Осмыслить культ Сталина: Сб. ст. / [ред.-сост. Х. Кобо]. – М.: Прогресс, 1989. – С. 337–371; *Их же.* Метафоры или реальность? Психологический анализ советской истории // Вопросы философии. – 1991. – № 3. – С. 164–173; *Зиновьев А.А.* Гомо советикус; Пара беллум. – М.: Моск. рабочий, 1991. – 412, [2] с.; *Маслов Н.Н.* Идеология сталинизма: история утверждения и сущность (1929-1956). – М.: Знание, 1990. – 64 с.; *Ольшанский Д.В.* Социальная психология «винтиков» // Вопросы философии. – 1989. – № 8. – С. 91–103; *Его же.* Трансформация человеческого сознания (от мегамшины тоталитаризма к демократическому обществу) // Полис. – 1991. – № 3. – С. 53–66; *Файнбург З.И.* Не сотвори себе кумира...: Социализм и «культ личности»: [Очерк теории]. – М.: Политиздат, 1991. – 317, [2] с. та ін.
  24. *Аксютин Ю.В., Волобуев О.В.* XX съезд КПСС: новации и догмы. – М.: Политиздат, 1991. – 222 с.; *Волгогонов Д.А.* Секретный доклад о Сталине // Новое время. – 1989. – № 16. – С. 26–29; *XX съезд КПСС* и его исторические реальности / [под общ. ред. В.В. Журавлева]. – М.: Политиздат, 1991. – 415 с.
  25. *Безлепкин Б.Т.* Реабилитация необоснованно репрессированных граждан по делам прошлых лет // Советское государство и право. – 1990. – № 3. – С. 79–87; *Ваксберг А.* Процессы // Реабилитированные посмертно. – М., 1989. – Вып. 1. – С. 189–203; *Голубев В., Юрьев С.* О правовых вопросах реабилитации // Советская юстиция. – 1990. – № 3. – С. 12–18; *Катков Н.Ф.* Восстановление исторической правды и справедливости (Хроника реабилитации жертв политических репрессий 20–50-х гг.) // Вопросы истории КПСС. – 1991. – № 9. – С. 83–92; *Космарская Л.* Идет процесс реабилитации невиновных // Социалистическая законность. – 1991. – № 5. – С. 14–17; *Реабилитация*: Политические процессы 30–50-х гг. / [под общ. ред. А.Н. Яковлева]. – М.: Политиздат, 1991. – 461 с. та ін.
  26. *Стариков Н.В.* Эпоха «оттепели» и этапы эволюции сталинизма: вопросы историографии // Советская историография / [под общ. ред. акад. Ю.Н. Афанасьева]. – М.: РГГУ, 1996. – С. 317.
  27. *Баран В.К.* Україна після Сталіна: Нарис історії 1953–1985 рр. – Львів: МП «Свобода», 1992. – 124 с.
  28. *Баран В.* Десталінізація в Україні: перша спроба // Сучасність. – 1995. – № 11. – С. 106–117.
  29. *Баран В.К.* Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1996. – 448 с.
  30. *Баран В.К., Даниленко В.М.* Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і

- рр.). – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1999. – 304 с. – (Україна крізь віки: у 15 т., т. 13).
31. Баран В. Правляча верхівка в Україні у 1950–60-ті роки // *Сучасність*. – 1997. – № 7–8. – С. 104–118; *Його ж.* Цензура в системі тоталітаризму // *Сучасність*. – 1994. – № 6. – С. 104–117.
  32. Бажан О. Процес десталінізації в Україні (др. пол. 50-х – поч. 60-х рр.) // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – № 1/2. – С. 469–480.
  33. Бажан О. Процес десталінізації та зміни в діяльності карально-репресивних органів в Україні (50–60-ті рр. ХХ ст.) // *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий зб. наук. праць. Вип. 8.* – К., 2003. – С. 435–444.
  34. Бажан О. Політика десталінізації в Україні (др. пол. 50-х – поч. 60-х рр.) // *Історичний журнал*. – 2004. – № 1–2. – С. 18–26.
  35. Бажан О. Реабілітаційні процеси в Україні в 50-х – на поч. 60-х років ХХ ст. // *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. наук. статей. Вип. 25.* – К., 2004. – С. 421–436.
  36. Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (др. пол. 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.). – К.: Рідний край, 2000. – 616 с.
  37. Бажан О.Г. ХХ з'їзд КПРС: сприйняття та реакція населення України // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей.* – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу», 23 лют. 2006 р. – К., 2006. – С. 112–117; *Його ж.* Традиції ОУН–УПА в дисидентському русі в Україні у другій пол. 1950-х – на поч. 1980-х рр. // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей. Вип. 11.* – К., 2007. – С. 399–407; *Його ж.* Мовне питання в Українській РСР у дзеркалі ХХ з'їзду КПРС // *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий зб. наук. праць. Вип. 16, ч. 2.* – К., 2007. – С. 390–396; *Його ж.* Реакція українського суспільства на події 1956 року в Угорщині // *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. Вип. 18.* – Ужгород, 2007. – С. 32–38 та ін.
  38. Тимцуник В.І. Реформування системи влади та державного управління в УРСР (1953–1964 рр.). – К.: Вид-во НАДУ, 2003. – 400 с.
  39. Тимцуник В. ХХ з'їзд КПРС про культ особи і його наслідки // *Актуальні проблеми державного управління: Зб. наук. праць. Вип. 12.* – Одеса, 2002. – С. 58–76; *Його ж.* Своєрідність викриття культу особи як головного знаряддя у боротьбі за владу напередодні ХХ з'їзду КПРС // *Вісник Української Академії державного управління при Президентіві України.* – 2003. – № 1. – С. 50–58.
  40. Ганжуров Ю.С. Чорно-біла «відлига» у дзеркалі преси: газетні публікації як джерело вивчення політичної системи України (1956–1964 рр.). – К.: «Оріяни», 1999. – 151 с.
  41. Корнейко А.О. Суспільно-політичний розвиток України в 1953–1964 роках (на матеріалах західних областей): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Луцьк, 1999. – 190 с.
  42. Сливка Ю. Лаврентій Берія і Україна. 1953 рік. – Львів: Галицька видавнича спілка, 2005. – 59 с.
  43. Котигоренко В., Панчук М. Національне питання у владних відносинах в

- СРСР після Сталіна // Наукові записки: Збірник. – Сер. «Політологія і етнологія». – Вип. 24. – К., 2003. – С. 55–70.
44. *Жарикова Н.А.* Реабілітація жертв сталінізму и тоталітаризма в Україні (сер. 50-х – 1991 гг.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Дніпропетровск, 1995. – 188 л.
  45. *Цокур Є.Г.* Реабілітація жертв політичних репресій в Україні у 1953–1964 рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Запоріжжя, 2000. – 233 арк.
  46. *Місінкевич Л.Л.* Реабілітація жертв політичних репресій у пер. пол. 50-х рр. ХХ ст. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. наук. статей. Вип. 22–23. – К., 2003. – С. 374–389; *Його ж.* Партійно-державна політика щодо реабілітації репресованих у Західній Україні в 50–60-і рр. ХХ ст. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. наук. статей. Вип. 29, ч. 2. – К., 2005. – С. 318–338; *Його ж.* Реабілітація наукової та творчої інтелігенції в другій половині 50 – 60-х рр. ХХ ст. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. наук. статей. Вип. 32. – К., 2005. – С. 341–351; *Пристайко В.* Реабілітація жертв сталінізму // Історія в школах України. – 2001. – № 2.– С. 12–16; *Його ж.* Як починалась реабілітація // Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М. Хрущова на ХХ з'їзді КПРС): Матеріали «круглого столу», 26 лют. 1996 р. – К., 1997. – С. 44–53; *Абраменко Л.* Про публічну реабілітацію жертв політичних репресій в Україні // Історія в школі. – 2001. – № 11–12. – С. 43–46 та ін.
  47. *Хаяли Р.И.* Спецконтингент: кримський народ в умовах трансформації совєтської етнополітики (1944–1967 гг.). – Симферополь: «ДОЛЯ», 2006. – 176 с.; *Его же.* Возвращение крымских татар в Крым во второй пол. 50 – 80-х гг. ХХ ст. // Сходознавство. – 2002. – № 17–18 та ін.
  48. *Джемилев М.* Национально-освободительное движение крымских татар. – М.–Симферополь: Оджакъ, 2003. – 56 с.; *Зінченко Ю.* Кримські татари: Історичний нарис. – К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1998. – 205 с. та ін.
  49. *Гончарук Г.И., Нагайцев А.Е.* Расправа: Украинское повстанчество в советских документах 1954–1964 гг.: в 2 ч.: [монография]. – Одесса: Астропринт, 2006. – Ч. 2. – 392 с.
  50. *Винниченко І.І.* Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К.: Рада, 1994. – 126 с.; *Кафарський В.* Комунізм і український національно-визвольний рух. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 832 с.; *Сергіїчук В.* Повернення учасників національно-визвольного руху та їхніх сімей в Україну // Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М. Хрущова на ХХ з'їзді КПРС): Матеріали «круглого столу», 26 лют. 1996 р. – К., 1997. – С. 82–85 та ін.
  51. *Шаповал Ю.* Емблематична доповідь Микити Хрущова // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу», 23 лют. 2006 р. – К., 2006. – С. 86–99.
  52. *Литвин В.* За лаштунками ХХ з'їзду КПРС // Голос України. – 2006. – 18 лютого. – С. 2–3.
  53. *Омельчук Д.В.* Реакція населення Криму на доповідь М. Хрущова на ХХ з'їзді партії та постанову ЦК КПРС «Про подолання культури особи та його

- наслідків» // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу», 23 лют. 2006 р. – К., 2006. – С. 118–122.
54. *Кульчицький С.В.* Спроби реформ (1956–1964) // УДЖ. – 1998. – № 2. – С. 102–114; № 3. – С. 120–129; № 4. – С. 91–102.
55. *Киридон П.В.* Реформування партійно-державного апарату в Українській РСР як один із перших заходів десталінізації (сер. 1953 – 1955 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий зб. наук. праць. Вип. 7: Спеціальний. – К., 2003. – С. 442–449; *Докашенко В.* Десталінізація профспілок у призмі порівняльного аналізу статутів 1949 та 1963 років // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий зб. наук. праць. Вип. 2. – К., 2001. – С. 155–163; *Андрущук О.В.* Політика перейменувань об'єктів адміністративно-територіального поділу в УРСР в 40–60-ті рр. ХХ ст.: мета, механізм реалізації, наслідки // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. наук. статей. Вип. 22–23. – К., 2003. – С. 166–187 та ін.
56. *Киридон П.В.* Десталінізація в Україні: перспективні проблеми дослідження // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу», 23 лют. 2006 р. – К., 2006. – С. 214–231.
57. *Николаєць Ю.О.* Процес десталінізації в роки хрущовської «відлиги» у дослідженнях вітчизняних учених // Література та культура Полісся. Вип. 37: Філологія, історія та культура Полісся на перетині думок. – Ніжин, 2007. – С. 212–221.
58. *Романюк І.М.* Українське село у 50-ті – першій пол. 60-х років ХХ ст. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 255 с.; *Русначенко А.* Приспана сила. Робітники, робітничий рух і незалежні профспілки в Україні від кінця 40-х до початку 90-х років. – К.: [Б. в.], 2000. – 104 с.; *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.; *Марусик Т.В.* Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: Реалії життя та діяльності (40–50-і рр. ХХ ст.). – Чернівці: Рута, 2002. – 463 с. та ін.
59. *М.С. Хрущов і Україна:* матеріали наук. семінару, присвяченого 100-річчю від дня народження М.С. Хрущова (Київ, 14 квітня 1994 р.) / Інститут історії України НАНУ. – К.: ІнГУ НАНУ, 1995. – 200 с.; *Кримські татари: історія і сучасність* (до 50-річчя депортації кримськотатарського народу). Матеріали Міжн. наук. конференції (Київ, 13–14 травня 1994 р.) / Інститут нац. відносин і політології НАНУ. – К.: ІНВІП НАНУ, 1995. – 236 с.; *Початок десталінізації в Україні* (до 40-річчя «закритої» доповіді М. Хрущова на ХХ з'їзді КПРС): матеріали «круглого столу» (Київ, 26 лютого 1996 р.) / Інститут історії України НАНУ. – К.: ІнГУ НАНУ, 1997. – 132 с.; *Після тирана: 50 років без Й. Сталіна:* Статті за матеріалами «круглого столу» (Київ, 5 березня 2003 р.) / Інститут політ. і етнонац. досліджень НАНУ // Наукові записки: Збірник. – Сер. «Політологія і етнологія». – Вип. 24. – К.: ІПіЕНД, 2003. – С. 6–92; Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 10: *Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки.* Матеріали «круглого столу» (Київ, 23 лютого 2006 р.) / Інститут історії України НАНУ. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 236 с. та ін.

60. *Зубкова Е.Ю.* Общество и реформы 1945–1964. – М.: ИЦ «Россия молодая», 1993. – 200 с.
61. *Зубкова Е.Ю.* Маленков и Хрущёв: личный фактор в политике послесталинского руководства // Отечественная история. – 1995. – № 4. – С. 103–115.
62. *Пыжиков А.В.* Генезис официальной позиции КПСС по вопросу о культуре личности (1953–1964 гг.). – М.: Институт молодежи, 1998. – 28 с.; *Его же.* Опыт модернизации советского общества в 1953–1964 гг.: общественно-политический аспект. – М.: Изд. дом «Гамма», 1998. – 299 с.; *Его же.* Оттепель: идеологические новации и проекты (1953–1964 гг.). – М.: [Б.и.], 1998. – 195 с.; *Его же.* Политические преобразования в СССР (50–60-е гг.). – М.: Квадрат С; Фантера, 1999. – 305 с.; *Его же.* Хрущевская «оттепель». – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – 511 с.
63. *Аксютин Ю.В.* Хрущёвская «оттепель» и общественные настроения в СССР в 1953–1964 гг. – М.: РОССПЭН, 2004. – 488 с.
64. *Згоржельская С.С.* Борьба консервативной и реформаторской тенденций в общественно-политической жизни СССР. 1953–1964 гг.: дисс... канд. ист. наук: 23.00.03. – М., 1997. – 217 с.
65. *Пихоя Р.Г.* Советский Союз: история власти. 1945–1991. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 2000. – 684 с.
66. *Жуков Ю.Н.* Борьба за власть в партийно-государственных верхах СССР весной 1953 г. // Вопросы истории. – 1996. – № 5/6. – С. 39–57.
67. *Зезина М.Р.* Советская художественная интеллигенция и власть в 1950-е – 60-е годы. – М.: «Диалог – МГУ», 1999. – 396 с.; *Её же.* Шоковая терапия: от 1953-го к 1956 году // Отечественная история. – 1995. – № 2. – С. 127–135.
68. *Зезина М.Р., Сивохина Т.А.* От сталинской диктатуры к «коллективному руководству». – М.: Изд-во МГУ, 1993. – 34 с.
69. *Сивохина Т.А., Зезина М.Р.* Апогей режима личной власти. «Оттепель». Поворот к неосталинизму (Общественно-политическая жизнь в СССР в серед. 40-х – 60-е гг.). – М.: Изд-во МГУ, 1993. – 31 с.
70. *Наумов В.П.* Борьба Н.С. Хрущёва за единоличную власть // Новая и новейшая история. – 1996. – № 2. – С. 10–31; *Его же.* Был ли заговор Берии? Новые документы о событиях 1953 г. // Новая и новейшая история. – 1998. – № 5. – С. 17–39; *Его же.* «Дело» маршала Г.К. Жукова. 1957 г. // Новая и новейшая история. – 2000. – № 6. – С. 71–91; *Его же.* К истории секретного доклада Н.С. Хрущёва на XX съезде КПСС // Новая и новейшая история. – 1996. – № 4. – С. 147–168; *Его же.* Н.С. Хрущёв и реабилитация жертв массовых политических репрессий // Вопросы истории. – 1997. – № 4. – С. 19–35; *Его же.* Реформатор из «сталинской шинели» // Свободная мысль. – 1994. – № 10. – С. 27–32.
71. *Наумов В.П.* «Дело» маршала Г.К. Жукова. 1957 г. // Новая и новейшая история. – 2000. – № 6. – С. 71–91.
72. *Абрамова Ю.А.* 1957-й: власть и армия // Свободная мысль. – 1997. – № 12. – С. 94–101; *Её же.* Взаимоотношения руководства КПСС и Советской Армии в период хрущёвской «оттепели»: автореф. дисс... канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история». – М., 2000. – 27 с.
73. *Абрамова Ю.А.* 1957-й: власть и армия // Свободная мысль. – 1997. – № 12. –

- С. 99.
74. *Наумов В.П.* Н.С. Хрущёв и реабилитация жертв массовых политических репрессий // Вопросы истории. – 1997. – № 4. – С. 19–35.
  75. *Артизов А.Н., Сигачев Ю.В.* Введение // Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. В 3-х т. [сост. Артизов А.Н., Сигачев Ю.В., Хлопов В.Г., Шевчук И.Н.]: Т. 1. Март 1953 – февраль 1956. – М.: МФД, 2000. – С. 7–14; Т. II. Февраль 1956 – начало 80-х годов. – М.: МФД, 2003. – С. 5–13.
  76. *Бойцова Л.В., Бойцова В.В.* Восстановление и охрана прав жертв массовых репрессий: состояние и перспективы законодательного регулирования // Государство и право. – 1992. – № 6. – С. 15–26.
  77. *Земсков В.Н.* Спецпоселенцы в СССР, 1930–1960. – М.: Наука, 2003. – 306 с.; *Волобуев О.В.* Крымскотатарский вопрос по документам ЦК КПСС (вторая пол. 50-х – сер. 80-х гг. XX в.) // Отечественная история. – 1994. – № 1. – С. 157–169; *Крымскотатарское национальное движение*: В 4 т. / РАН, Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. – М., 1992. – (Национальное движение в СССР). – Т. 1: История. Проблемы. Перспективы / М.Н. Губогло, С.М. Червоная. – 1992. – 331 с.; *Царевская Т.* Новая политика старыми методами // Знание-сила. – 1997. – № 6. – С. 82–89 та ін.
  78. *Власть и оппозиция*. Российский политический процесс XX ст.: [под ред. В.В. Журавлева]. – М.: РОССПЭН, 1995. – 400 с.; *Крамola: Инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежневе. 1953–1982 гг.* Рассекреченные документы Верховного Суда и Прокуратуры СССР / сост. В.А. Козлов, О.В. Эдельман, Э.Ю. Завадская; под ред. В.А. Козлова, С.В. Мироненко. – М.: Материк, 2005. – 432 с. та ін.
  79. *Барсуков Н.А.* XX съезд в ретроспективе Н. Хрущева // Отечественная история. – 1996. – № 6. – С. 169–177; *Его же*. Обратная сторона «оттепели» (Историко-документальный очерк) // Кентавр. – 1993. – № 4. – С. 129–143; *Его же*. Октябрь 64-го // Свободная мысль. – 1994. – № 10. – С. 24–27; *Вайль П., Генис А.* 60-е. Мир советского человека. – М.: «Новое литературное обозрение», 1996. – 368 с.; *Медведев Р.* XX съезд КПСС: до и после // Преподавание истории в школе. – 2000. – № 7. – С. 25–33; *Стыкалин А.* 1956-й: XX съезд и «венгерские события» // Свободная мысль. – 1996. – № 10. – С. 101–114 та ін.
  80. *Баландин Р.К.* Маленков. Третий вождь Страны Советов. – М.: Вече, 2007. – 336 с.; *Бурлацкий Ф.М.* Никита Хрущёв. – М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2003. – 352 с.; *Мерцалов Н.* Иной Жуков: Неюбилейные страницы биографии сталинского маршала. – М.: [Б. и.], 1996. – 90 с.; *Рубин Н.* Лаврентий Берия: миф и реальность. – М.: Смоленск, 1998; *Рубцов Ю.В.* Маршалы Сталина. От Будённого до Булганина. – М.: Вече, 2006. – 416 с.; *Топтыгин А.* Неизвестный Берия. – СПб.: Нева; М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – 479 с. та ін.
  81. *Сироткин В.Г.* Сталин. Как заставить людей работать? – М.: Алгоритм, 2004. – 384 с. – (Серия: Имперское мышление).
  82. *Воронцов А.Л.* Общественно-политические процессы в жизни советского общества (1953–1964 гг.): автореф. дисс... канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история». – Курск, 1999. – 22 с.; *Петренко М.С.* Общественные настроения в Западной Сибири в 50-е годы (социально-

- психологический аспект): автореф. дисс... канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история». – Томск, 1996. – 19 с.; *Ряполова Е.Л.* Общественно-политические и социокультурные процессы в годы хрущёвской «оттепели». 1953–1964 гг. (по материалам Кубани): автореф. дисс... канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история». – Краснодар, 2003. – 35 с. та ін.
83. *Клиффт Т.* Сталинистская Россия: Марксистский анализ; [пер. с англ.]. – М.: Изд-во иностр. лит., 1956. – 238, [2] с.
84. *Ненни П.* Перспективы социализма после десталинизации; [пер. с итал.]. – М.: Изд-во иностр. лит., 1963. – 90, [1] с.
85. *Градобоев Н.* Десталинизация: Разоблачения XXII съезда КПСС. – Мюнхен: Изд-во Центр общения полит. эмигрантов из СССР (ЦОПЭ), 1962. – 106 с.
86. *Гришко В.І.* Що сталося в СССР у зв'язку із смертю Сталіна? – Б. м.: Пропагандивний відділ ЦК УРДП, 1953. – 80 с.
87. *ХХ з'їзд КПСС без маски.* – Б. м.: Видання Закордонних Частин ОУН, 1956. – 168 с. (Бібліотека українського підпільника).
88. *Алексеева Л.* История инакомыслия в СССР (новейший период). – Бостон-Вермонт: Хроника Пресс, 1984. – 352 с.
89. *Некрич А.* Наказанные народы. – Нью-Йорк: Хроника, 1978. – 170 с.
90. *Кравців Б.* На багрянному коні революції: До реабілітаційного процесу в УРСР. – Нью-Йорк: Пролог, 1960. – 63 с.
91. *Алексеев Г.* Количественные параметры культа личности // СССР: Внутренние противоречия / [ред. В. Чалидзе]. – New York: Chalidze Publications, 1982. – Вып. 6. – С. 6–9.
92. *Амальрик А.* Чи проіснує Радянський Союз до 1984 року? – Париж: Смолоскип; Балтимор, 1971. – 93 с.; *Glazov Y.* The Russian mind since Stalin's death. – Dordrecht; Boston: D. Reidel Pub. Co., 1985. – 256 p.; *Krawchenko B.* Social change and national consciousness in twentieth-century Ukraine. – Edmonton: Canadian institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1987. – 333 p.; *Курганов И.* Хрущёв и десталинизация // Посев (Франкфурт). – 1971. – № 11. – С. 32–35; *Lewytzkyy B.* Politics and society in Soviet Ukraine. 1953–1980. – Edmonton: CIUS, 1984. – 219 p. та ін.
93. *Van Goudoever A.P.* The limits of destalinization in the Soviet Union. Political rehabilitations in the Soviet Union since Stalin; [transl. by F. Hijkoop]. – London; Sydney: Croom Helm, 1986. – 276 p.
94. *Fisher A.* The Crimean Tatars. – Stanford; California, 1987. – 264 p.
95. *Labeledz L.* Resurrection and perdition // Problems of communism. – 1963. – V. 12. – № 2; *Liberalization in the USSR: Facade or reality?* / [edited by D. Richard Little]. – Lexington, 1968; *Oppenheim S.A.* Rehabilitation in the Post-Stalinist Soviet Union // The Western political quarterly. – 1967. – V. 20. – № 1; *Rytvo H.* The dynamics of destalinization. – London, 1963; *Shapiro J.P.* Rehabilitation policy under Post-Khrushchev leadership // Soviet studies. – 1969. – V. 20. – № 4 та ін.
96. *Wittlin T.* Commissar: The life and death of Lavrenty Pavlovich Beria. – New York: Macmillan, 1972. – 566 p.
97. *Breslauer G.W.* Khrushchev and Brezhnev as leaders: Building authority in Soviet politics. – London; Boston: Allen & Unwin, 1982. – 318 p.; *Лазич Б.*

- Исторический очерк «Никита Хрущёв. Доклад на закрытом заседании XX съезда КПСС». – London: Overseas publ. interchange, 1986. – 122 с.; *Linden C.A.* Khrushchev and the Soviet leadership. – Baltimore: John Hopkins Press, 1966. – 270 p.; *Tatu M.* Power in the Kremlin: From Khrushchev to Kosygin. – New York: Viking Press, 1969. – 570 p.; *Frankland M.* Khrushchev; [introd. by H. Schwartz]. – New York: Stein and Day, 1967. – 213 p.; *Chotiner B.A.* Khrushchev's party reform. Coalition building and institutional innovation. – London; Westport: Greenwood Press, 1984. – 313 p. та ін.
98. *Gorlizky Y.* De-stalinization and the politics of Russian criminal justice. 1953–1964. – Ph. D. dissertation. – University of Oxford, 1992.
  99. *Filtzer D.A.* The Khrushchev Era: De-Stalinization and the limits of reform in the USSR, 1953–1964. – Basingstoke: Macmillan, 1993. – 92 p.
  100. *Shlapentokh V.* Soviet intellectuals and political power: The Post-Stalin Era. – Princeton (N.J.): Princeton University Press, 1990. – 330 p.
  101. *Куромія Г.* Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – 510 с.
  102. *Гaubман У.* Хрущёв; [пер. с англ. Н.Л. Холмогоровой]. – М.: Молодая гвардия, 2005. – 850, [14] с.
  103. *Бoффа Дж.* История Советского Союза: в 2-х т.; [пер. с итал.: изд-ва Storia dell'Unione Sovietika]. – М.: Межд. отнош., 1994. – Т. 2. – 632 с.; *Верп Н.* Історія Радянської держави. 1900–1991; [пер. з фр.]. – Рівне: Видавнича агенція «Вертекс», 2001. – 480 с.; *Эггелинг В.* Политика и культура при Хрущёве и Брежневe (1953–1970 гг.); [пер. с нем.]. – М.: «АИРО-XX», 1999. – 312 с.; *Малы М.* Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії. 1917–1991; [пер. з англ. А.Д. Гриценка, П.С. Насади, З.І. Клещенка, В.П. Павленка]. – К.: Мегатайп, 2000. – 608 с.; *Хоскінг Дж.* История Советского Союза. 1917–1991. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Вагриус, 1995. – 510 с. та ін.
  104. *Грушин Б.А.* Четыре жизни России в зеркале опросов общественного мнения. Очерки массового сознания россиян времён Хрущёва, Брежнева, Горбачева и Ельцина в 4-х кн. Жизнь 1-я. Эпоха Хрущёва. – М.: «Прогресс-Традиция», 2001. – С. 5.
  105. *Великанова О.В.* Образ Ленина в массовом сознании // Отечественная история. – 1994. – № 2. – С. 177–178.
  106. *Зубкова Е.Ю.* Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953. – М.: РОССПЭН, 1999. – С. 8.
  107. *XX съезд КПСС.* Стенографический отчёт: в 2-х т. – М.: Госполитиздат, 1956. – Т. 1. – 640 с., Т. 2. – 559 с.; *О культе личности и его последствиях.* Доклад первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущева Н.С. XX съезду КПСС // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 3. – С. 128–170.
  108. *XXII съезд КПСС.* Стенографический отчёт: в 3-х т. – М.: Госполитиздат, 1962. – Т. 2. – 608 с.; *Материалы XXII съезда КПСС.* – М.: Госполитиздат, 1961. – 464 с.
  109. *Заседания Верховного Совета СССР. 2-я сессия 4-го созыва, февраль 1955 г.* Стенографический отчёт. – М.: Госполитиздат, 1955. – 536 с.; *Заседания Верховного Совета СССР. 5-я сессия 3-го созыва, август 1953 г.* Стенографический отчёт. – М.: Госполитиздат, 1953. – 320 с.

110. *Лаврентій Берія. 1953.* Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы / под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. В. Наумов, Ю. Сигачев. – М.: МФД, 1999. – 512 с.; *Молотов. Маленков. Каганович. 1957.* Стенограмма июньского пленума ЦК КПСС и другие документы / под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. Н. Ковалева, А. Коротков, С. Мельчин, Ю. Сигачев, А. Степанов. – М.: МФД, 1998. – 848 с.; *Георгий Жуков.* Стенограмма октябрьского (1957 г.) пленума ЦК КПСС и другие документы / под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. В. Наумов и др. – М.: МФД, 2001. – 820 с.; *Никита Хрущев. 1964.* Стенограммы пленумов ЦК КПСС и другие документы / сост.: А.Н. Артизов, В.П. Наумов, М.Ю. Прокуменщиков, Ю.В. Сигачев, Н.Г. Томилина, И.Н. Шевчук. – М.: МФД: Материк, 2007. – 576 с.
111. *Пленум ЦК КПСС. 1962. Ноябрь.* Стенографический отчет. – М.: Госполитиздат, 1963. – 607 с.; *Пленум ЦК КПСС. 1963. Июнь.* Стенографический отчет. – М.: Политиздат, 1964. – 320 с.
112. *Реабилитация: как это было.* Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: в 3-х т. / сост. Артизов А.Н., Сигачев Ю.В., Хлопов В.Г., Шевчук И.Н. – Т. 1. Март 1953 – февраль 1956. – М.: МФД, 2000. – 503 с.; Т. 2. Февраль 1956 – начало 80-х годов. – М.: МФД, 2003. – 960 с.
113. *Президиум ЦК КПСС. 1954–1964.* Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. Постановления. – Т. 1. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы / гл. ред. А.А. Фурсенко. – М.: РОССПЭН, 2003. – 1344 с. – (серия «Архивы Кремля»).
114. *Политическое руководство Украины. 1938–1989* / сост. В.Ю. Васильев, Р.Ю. Поджур, Х. Куромия, Ю.И. Шаповал, А. Вайнер. – М.: РОССПЭН, 2006. – 544 с.
115. *Крамола: Инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежневле. 1953–1982 гг.* Рассекреченные документы Верховного Суда и Прокуратуры СССР / сост. В.А. Козлов, О.В. Эдельман, Э.Ю. Завадская; под ред. В.А. Козлова, С.В. Мироненко. – М.: Материк, 2005. – 432 с.
116. *Кримські татари. 1944–1994 рр.:* Статті, документи, свідчення очевидців / упоряд.: О.Г. Бажан, Ю.З. Данилюк. – К.: Рідний край, 1995. – 362 с.
117. *Хрущев Н.С.* Воспоминания: Избранные фрагменты. – М.: Вагриус, 1997. – 512 с.; *Жуков Г.К.* Спогади і роздуми. – К.: Політвидав України, 1985. – 841 с.; *Каганович Л.М.* Памятные записки рабочего, коммуниста-большевика, профсоюзного, партийного и советского работника. – М.: Вагриус, 1996. – 574 с.; *Микоян А.И.* Так было. Размышления о минувшем; [сост., предисл., примеч. и общ. ред. С.А. Микояна]. – М.: Вагриус, 1999. – 616 с.; *Чуев Ф.* Сто сорок бесед с Молотовым / Из дневника Феликса Чуева; [послесловие С. Кулешова]. – М.: ТЕРРА, 1991. – 623 с.; *Петро Шелест.* «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали / упоряд.: В. Баран, О. Мандебура та ін.; за ред. Ю. Шаповала. – К.: Генеза, 2003. – 808 с.; *Шепілов Д.Т.* Воспоминания // Вопросы истории. – 1998. – № 3–11 та ін.
118. *Аджубей А.И.* Те десять лет: Время в событиях и лицах. – Омск: [Б.и.], 1990. – Ч. 1. – 142 с., Ч. 2. – 142 с.; *Алшлуева С.И.* Двадцать писем к другу. – [Репринт. воспроизведение изд. 1967 г.]. – М.: Сов. писатель, 1990. – 216 с.; *Арбатов Г.А.* Затянувшееся выздоровление (1953–1985 гг.): Свидетельство

- современника. – М.: Междунар. отнош., 1991. – 398, [1] с.; *Берия С. Мой отец – Лаврентий Берия.* – М.: Современник, 1994. – 431 с.; *Бурлацкий Ф. После Сталина: Заметки о политической оттепели // Новый мир.* – 1988. – № 10. – С. 153–197; *Бучин А.Н.* 170000 километров с Г.К. Жуковым: [Беседы шофера полковника с историком Яковлевым Н.Н.]. – М.: Молодая гвардия, 1994. – 238 с.; *Маленков А.Г.* О моем отце Георгии Маленкове. – М.: Современник, 1992; *Хрущёв С.Н.* Рождение сверхдержавы: Книга об отце. – М.: «Время», 2000. – 640, [24] с. – (Век и личность) та ін.
119. *Білінський А.* В концтаборах СРСР 1944–1955: Спогади і спостереження. – Мюнхен–Чикаго: Накладом в-ва «Орлик», 1961. – 379 с.; *Гинзбург Е.С.* Крутой маршрут: Хроника времён культа личности. – М.: Книга, 1991. – 734 с.; *Эренбург И.Г.* Люди, годы, жизнь: Воспоминания. В 3-х т. – Изд. испр. и доп. – М.: Сов. писатель, 1990. – Т. 1. – 634 с., Т. 2. – 443 с., Т. 3. – 491 с.; *Некрич А.* Отрешись от страха: Воспоминания историка. – Лондон, 1979. – 413 с.; *Поляков Ю.А.* Похороны Сталина. Взгляд историка-очевидца // Новая и новейшая история. – 1994. – № 4–5. – С. 195–207; *Рапопорт Я.Л.* На рубеже двух эпох. Дело врачей 1953 года. – СПб.: Изд-во «Пушкинского фонда», 2003. – 280 с.; *Сахаров А.Д.* Воспоминания: в 2-х т.; [ред.-сост. Е. Холмогорова, Ю. Шиханович]. – М.: Права человека, 1996. – Т. 1. – 910 с., Т. 2. – 862 с.; *Симонов К.М.* Глазами человека моего поколения. Размышления о И.В. Сталине. – М.: Изд-во Агентства печати Новости, 1988. – 480 с. та ін.

Розділ 2

1. *Баран В.* Десталінізація в Україні: перша спроба // Сучасність. – 1995. – № 11. – С. 106.
2. *Геллер М.Я., Некрич А.М.* Утопия у власти. – М.: МИК, 2000. – С. 515–516.
3. *Гаджиев К.С.* Тоталитаризм как феномен XX века // Вопросы философии. – 1992. – № 2. – С. 13.
4. *Ольшанский Д.В.* Трансформация человеческого сознания (от мегамашин тоталитаризма к демократическому обществу) // Полис. – 1991. – № 3. – С. 59.
5. *Гурина М.* Мифологеми шестидесятничества: Штрихи к портрету эпохи // Независимая газета. – 2000. – 11 октября. – С. 16.
6. *Зубкова Е.* Маленков, Хрущёв и «оттепель»: Полемические зарисовки // Коммунист. – 1990. – № 14. – С. 88.
7. *Дело Берии.* Пленум ЦК КПСС. Июль 1953 года. Стенографический отчёт // Известия ЦК КПСС. – 1991. – № 2. – С. 148.
8. *Російський державний архів соціально-політичної історії* (далі – РДАСП), ф. 83, оп. 1, спр. 3, арк. 3.
9. *Наумов В.П.* Борьба Н.С. Хрущёва за единоличную власть // Новая и новейшая история. – 1996. – № 2. – С. 12.
10. *Геллер М.Я., Некрич А.М.* Утопия у власти. – М.: МИК, 2000. – С. 519.
11. *Центральний державний архів громадських об'єднань України* (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 24, спр. 2743, арк. 9.

12. *Там само*, арк. 7–8.
13. *Там само*, оп. 30, спр. 3249, арк. 49.
14. *Бюффа Дж.* История Советского Союза: в 2-х т.; [пер. с итал.: изд-ва Storia dell'Unione Sovietika]. – М.: Межд. отнош., 1994. – Т. 2. – С. 398.
15. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 41, спр. 101, арк. 185.
16. *Там само*, арк. 192–193.
17. *РДАСП*, ф. 629, оп. 1, спр. 54, арк. 69.
18. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України* (далі – *ЦДАВО України*), ф. 4605, оп. 1, спр. 49, арк. 7, 12-зв., 17-зв.
19. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 30, спр. 3249, арк. 30.
20. *Бессмертно имя Сталина // Социалистический Донбасс* (Сталино). – 1953. – 7 марта. – С. 3.
21. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 30, спр. 3249, арк. 43–44.
22. *Російський державний архів новітньої історії* (далі – *РДАНІ*), ф. 5, оп. 30, спр. 41, арк. 77.
23. *Державний архів Одеської області* (далі – *ДАОО*), ф. П–11, оп. 14, спр. 690, арк. 4.
24. *РДАНІ*, ф. 5, оп. 30, спр. 41, арк. 47–49.
25. *Державний архів Запорізької області* (далі – *ДАЗО*), ф. 102, оп. 3, спр. 761, арк. 139–140.
26. *Державний архів Полтавської області* (далі – *ДАПО*), ф. 15, оп. 2, спр. 1298, арк. 27.
27. *Державний архів Вінницької області* (далі – *ДАВО*), ф. П–136, оп. 37, спр. 336, арк. 73.
28. *РДАСП*, ф. 666, оп. 1, спр. 37, арк. 78.
29. *Зубкова Е.Ю.* Общество и реформы 1945–1964. – М.: ИЦ «Россия молодая», 1993. – С. 104.
30. *Ще тісніше згуртуємось навколо партії // Вільне життя* (Тернопіль). – 1953. – 8 березня. – С. 3.
31. *ДАПО*, ф. 15, оп. 2, спр. 1298, арк. 20.
32. *Там само*, арк. 21.
33. *Клятва письменників // Літературна газета*. – 1953. – 10 березня. – С. 4.
34. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 2743, арк. 7.
35. *Там само*.
36. *Крамола: Инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежневe. 1953–1982 гг.* Рассекреченные документы Верховного Суда и Прокуратуры СССР / сост. В.А. Козлов, О.В. Эдельман, Э.Ю. Завадская; под ред. В.А. Козлова, С.В. Мироненко. – М.: Материк, 2005. – С. 81.
37. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 2736, арк. 114.
38. *Архів Управління Служби безпеки України в Полтавській області* (далі – *Архів УСБУ в Полтавській обл.*), фонд реабіліт-х, спр. 18040–С. Кириченко І.А., арк. 154–155.
39. *Там само*, арк. 170–171.
40. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 2736, арк. 98–99.
41. *Архів УСБУ в Полтавській обл.*, фонд реабіліт-х, спр. 16770–С. Львова І.І., арк. 245.
42. *Наумов В.П.* Н.С. Хрущёв и реабилитация жертв массовых политических

- репрессий // Вопросы истории. – 1997. – № 4. – С. 29.
43. *Архів УСБУ в Полтавській обл.*, фонд реабіліт-х, спр. 17825–С. Попович Ю.С., арк. 205–207.
  44. *Білинський А.* В концтаборах СРСР 1944–1955: Спогади і спостереження. – Мюнхен–Чикаго: Накладом в-ва «Орлик», 1961. – С. 310.
  45. *Симонов К.М.* Глазами человека моего поколения. Размышления о И.В. Сталине. – М.: Изд-во Агентства печати Новости, 1988. – С. 274–275.
  46. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 2773, арк. 103.
  47. *Там само*, арк. 89.
  48. *Корнейко А.О.* Суспільно-політичний розвиток України в 1953–1964 роках (на матеріалах західних областей): автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». – Львів, 1999. – С. 10–11.
  49. *РДАНИ*, ф. 5, оп. 30, спр. 3, арк. 10.
  50. *Сливка Ю.* Лаврентій Берія і Україна. 1953 рік. – Львів: Галицька видавнича спілка, 2005. – С. 39.
  51. *Наумов В.П.* Был ли заговор Берии? Новые документы о событиях 1953 г. // Новая и новейшая история. – 1998. – № 5. – С. 23.
  52. *Сливка Ю.* Лаврентій Берія і Україна. 1953 рік. – Львів: Галицька видавнича спілка, 2005. – С. 42.
  53. Послідовно проводити ленінсько-сталінську національну політику партії // *Радянська Україна*. – 1953. – 26 червня. – С. 1.
  54. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 3061, арк. 19.
  55. *Там само*, спр. 2774, арк. 86.
  56. *Там само*, арк. 73.
  57. *Аксютин Ю.В.* Хрущёвская «оттепель» и общественные настроения в СССР в 1953–1964 гг. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 26–28.
  58. *Наумов В.П.* Борьба Н.С. Хрущёва за единоличную власть // Новая и новейшая история. – 1996. – № 2. – С. 12.
  59. *Дело Берии*. Пленум ЦК КПСС. Июль 1953 года. Стенографический отчёт // Известия ЦК КПСС. – 1991. – № 1. – С. 141–143.
  60. *Боффа Дж.* История Советского Союза: в 2-х т.; [пер. с итал.: изд-ва Storia dell'Unione Sovietika]. – М.: Межд. отнош., 1994. – Т. 2. – С. 403.
  61. *Дело Берии*. Пленум ЦК КПСС. Июль 1953 года. Стенографический отчёт // Известия ЦК КПСС. – 1991. – № 1. – С. 141–145.
  62. *Там само*, С. 150–151.
  63. *Мухин Ю.И.* Убийство Сталина и Берия: Научно-историческое расследование. – М.: Крымский мост – 9Д; Форум, 2007. – 736 с.
  64. *Фролов Ю.* Крушители империи СССР: в 6 кн. – Донецк: Изд-во «Донецчина», 2002. – Кн. 4. – С. 306–307.
  65. *Зубкова Е.Ю.* После войны: Маленков, Хрущев и «оттепель» // История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории Советского государства / сост. В.А. Козлов. – М.: Политиздат, 1991. – С. 303–304.
  66. *Державний архів Російської Федерації* (далі – ДАРФ), ф. Р-9425, оп. 1, спр. 830, арк. 6–7.
  67. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 2775, арк. 128.
  68. Несокрушимое единство партии, правительства, советского народа // *Правда*. – 1953. – 10 июля. – С. 1; Ещё теснее сплотим свои ряды вокруг

- Центрального Комітета партії // *Днепровская правда* (Днепропетровск). – 1953. – 11 июля. – С. 2; Радянський народ одностайно схвалює постанову пленуму ЦК КПРС // *Зоря Полтавщини* (Полтава). – 1953. – 12 липня. – С. 2; Непорушна могутність радянського ладу // *Радянська Волинь* (Луцьк). – 1953. – 14 липня. – С. 2 та ін.
69. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 2775, арк. 154–155.
  70. *ДАПО*, ф. 15, оп. 2, спр. 1298, арк. 36.
  71. *Там само*, арк. 31–32.
  72. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 2775, арк. 155.
  73. *Там само*, спр. 3062, арк. 223.
  74. *Там само*, спр. 2775, арк. 155.
  75. *ДАПО*, ф. 15, оп. 2, спр. 1298, арк. 39.
  76. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 2775, арк. 192.
  77. *Там само*, арк. 465.
  78. *Державний архів Харківської області* (далі – *ДАХО*), ф. П–2, оп. 4, спр. 1059, арк. 32-зв.
  79. *ДАОО*, ф. П–11, оп. 14, спр. 690, арк. 97.
  80. *РДАНИ*, ф. 5, оп. 30, спр. 4, арк. 142.
  81. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 2775, арк. 155.
  82. *Там само*, арк. 341.
  83. *Там само*, спр. 2736, арк. 144.
  84. *Там само*, спр. 3062, арк. 224.
  85. *Державний архів Львівської області* (далі – *ДАЛО*), ф. П–3, оп. 4, спр. 794, арк. 91–92.
  86. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 2775, арк. 230.
  87. *Там само*, арк. 177.
  88. *ДАЛО*, ф. П–3, оп. 4, спр. 794, арк. 76.
  89. *ДАПО*, ф. 15, оп. 2, спр. 1291, арк. 56.
  90. *Державний архів Чернівецької області* (далі – *ДАЧвО*), ф. 1, оп. 26, спр. 226, арк. 133.
  91. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 2775, арк. 192.
  92. *Там само*, спр. 2736, арк. 150–151.
  93. *Там само*, оп. 30, спр. 3254, арк. 115.
  94. *РДАСПІ*, ф. 599, оп. 1, спр. 85, арк. 74.
  95. *РДАНИ*, ф. 5, оп. 30, спр. 4, арк. 161.
  96. *ДАЗО*, ф. 102, оп. 3, спр. 761, арк. 145.
  97. *ДАЧвО*, ф. 1, оп. 26, спр. 226, арк. 73.
  98. *ДАПО*, ф. 15, оп. 2, спр. 1318, арк. 23.
  99. *ДАОО*, ф. П–11, оп. 14, спр. 690, арк. 123.
  100. *ДАПО*, ф. 15, оп. 2, спр. 1298, арк. 30.
  101. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 2775, арк. 156.
  102. *Там само*, арк. 163.
  103. *Там само*.
  104. *Там само*, арк. 342.
  105. *Там само*, арк. 163.
  106. *Там само*, арк. 163–164.
  107. Похорони І.В. Сталіна. Траурний митинг на Красній площаді 9 марта

- 1953 г.: Речь тов. Г.М. Маленкова // *Правда*. – 1953. – 10 марта. – С. 1.
108. *Царевская Т.* Новая политика старыми методами // *Знание-сила*. – 1997. – № 6. – С. 83.
109. *Дело Берии*. Пленум ЦК КПСС. Июль 1953 года. Стенографический отчёт // *Известия ЦК КПСС*. – 1991. – № 2. – С. 154, 196.
110. *Державний архів Житомирської області* (далі – *ДАЖО*), ф. П–76, оп. 3, спр. 169, арк. 43.
111. *Дело Берии*. Пленум ЦК КПСС. Июль 1953 года. Стенографический отчёт // *Известия ЦК КПСС*. – 1991. – № 2. – С. 153–154.
112. Промова голови Ради Міністрів СРСР тов. Г.М. Маленкова на засіданні Верховної Ради СРСР // *Колгоспне село*. – 1953. – 9 серпня. – С. 1–4.
113. *Бюффа Дж.* История Советского Союза: в 2-х т.; [пер. с итал.: изд-ва Storia dell'Unione Sovietika]. – М.: Межд. отнош., 1994. – Т. 2. – С. 407.
114. За дальший розквіт рідної Вітчизни // *Колгоспне село*. – 1953. – 12 серпня. – С. 1; Трудове піднесення // *Радянська Волинь* (Луцьк). – 1953. – 11 серпня. – С. 3.
115. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 2776, арк. 3.
116. *Там само*, спр. 3063, арк. 62.
117. *Пыжиков А.* Социально-психологические аспекты общественной жизни в годы «оттепели» // *Свободная мысль*. – 2003. – № 6. – С. 103.
118. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 2776, арк. 4.
119. *Там само*, арк. 10.
120. *Там само*, арк. 17.
121. *ДАПО*, ф. 15, оп. 2, спр. 1302, арк. 7.
122. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 2776, арк. 3.
123. *Там само*, спр. 3063, арк. 14.
124. *Там само*, арк. 19.
125. *Там само*, спр. 2776, арк. 2.
126. *Там само*, арк. 3.
127. *Там само*, арк. 8.
128. *Там само*, арк. 9.
129. *Там само*, арк. 31.
130. *ДАВО*, ф. П–136, оп. 37, спр. 21, арк. 10.
131. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 2776, арк. 4.
132. *Там само*, спр. 3063, арк. 7.
133. *Там само*, спр. 2776, арк. 4.
134. *Там само*, арк. 23–24.
135. *Там само*, арк. 23.
136. *Там само*, спр. 3063, арк. 68, 77.
137. *Державний архів Чернігівської області* (далі – *ДАЧГО*), ф. П–470, оп. 8, спр. 1394, арк. 35.
138. *ДАПО*, ф. 15, оп. 2, спр. 1289, арк. 132, 135.
139. *Зубкова Е.* Маленков, Хрущёв и «оттепель»: Полемиические зарисовки // *Коммунист*. – 1990. – № 14. – С. 90.
140. *Президиум ЦК КПСС. 1954–1964.* Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. Постановления. – Т. 1. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы / гл. ред. А.А. Фурсенко. – М.: РОССПЭН,

2003. – С. 886.
141. *Борисов Ю.С., Голубев А.В.* Политическая реабилитация в СССР (1950–1960-е гг.) в освещении западной историографии // Отечественная история. – 1992. – № 5. – С. 206.
142. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 4087, арк. 491–492.
143. *Там само*, спр. 2833, арк. 54–55.
144. *Там само*, арк. 2.
145. *Там само*, арк. 5.
146. *РДАНИ*, ф. 5, оп. 30, спр. 36, арк. 12.
147. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 2833, арк. 17–18.
148. *РДАНИ*, ф. 5, оп. 30, спр. 36, арк. 13.
149. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 4307, арк. 1.
150. *ДАПО*, ф. 15, оп. 2, спр. 1291, арк. 88.
151. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 3123, арк. 27.
152. *Там само*, спр. 2832, арк. 31–32.
153. *ЦДАВО України*, ф. Р–2, оп. 8, спр. 11548, арк. 102–103.
154. *Там само*, оп. 9, спр. 1284, арк. 45.
155. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 3123, арк. 30–31.
156. Сообщение Министерства внутренних дел СССР // *Правда*. – 1953. – 4 апреля. – С. 2.
157. *Рапопорт Я.Л.* На рубеже двух эпох. Дело врачей 1953 года. – СПб.: Изд-во «Пушкинского фонда», 2003. – С. 192.
158. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 2773, арк. 92.
159. *Там само*, спр. 2736, арк. 101.
160. *Там само*, спр. 2773, арк. 87.
161. *РДАНИ*, ф. 5, оп. 30, спр. 5, арк. 9.
162. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 2773, арк. 103–104.
163. *Зубкова Е.Ю.* Общество и реформы 1945–1964. – М.: ИЦ «Россия молодая», 1993. – С. 119.
164. *Шаповал Ю.* Десталінізація // Довідник з історії України (А-Я) / [за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста]. – К.: Генеза, 2001. – С. 205.
165. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 4306, арк. 28–29.
166. *Там само*, спр. 4088, арк. 142.
167. *Там само*, арк. 140.
168. *Там само*, арк. 142.
169. *Там само*, спр. 4083, арк. 244–245.
170. *Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України* (далі – *ЦДАМЛМ України*), ф. 590, оп. 1, спр. 265, арк. 6.
171. *Там само*, арк. 14.
172. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 4403, арк. 36.
173. *Там само*, спр. 4307, арк. 4.
174. *Там само*, арк. 2.
175. *Там само*, спр. 4271, арк. 39.
176. *Там само*, арк. 5.
177. *Там само*, спр. 4377, арк. 12.

Розділ 3

1. *О культе личности и его последствиях*. Доклад первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущева Н.С. XX съезду КПСС // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 3. – С. 132.
2. *Там само*. – С. 128–166.
3. *Там само*. – С. 166.
4. *ДАВО*, ф. П–136, оп. 43, спр. 14, арк. 103.
5. Почему культ личности чужд духу марксизма-ленинизма? // *Правда*. – 1956. – 28 марта. – С. 2–3.
6. *РДАСПИ*, ф. М–1, оп. 2, спр. 347, арк. 66–67.
7. *Там само*, арк. 68.
8. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 4373, арк. 27.
9. *Державний архів в Автономній Республіці Крим* (далі – *ДААРК*), ф. 1, оп. 1, спр. 3875, арк. 6.
10. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 4255, арк. 53.
11. *Там само*, арк. 70.
12. *ДАВО*, ф. П–136, оп. 43, спр. 14, арк. 103.
13. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 4373, арк. 27.
14. *Там само*, арк. 105.
15. *Там само*, спр. 4255, арк. 70.
16. *Там само*, спр. 4388, арк. 121.
17. *Там само*, оп. 41, спр. 339, арк. 3–4.
18. *ДААРК*, ф. 1, оп. 1, спр. 3875, арк. 3.
19. *ДАПО*, ф. 15, оп. 2, спр. 1570, арк. 25.
20. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 4373, арк. 60.
21. *Там само*, арк. 41.
22. *Там само*, арк. 42.
23. *ДАЧвО*, ф. 1, оп. 26, спр. 667, арк. 164.
24. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 4255, арк. 59.
25. *Там само*, арк. 60.
26. *Там само*, арк. 60–61.
27. *Там само*, спр. 4256, арк. 51.
28. *Там само*, спр. 4255, арк. 62.
29. *Фромм Э.* Бегство от свободы. Человек для себя; [пер. с англ.]. – Минск: ООО «Попурри», 1998. – С. 294.
30. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 4255, арк. 294.
31. *ДАВО*, ф. П–136, оп. 43, спр. 14, арк. 102–103.
32. *Пихоя Р.* О внутриполитической борьбе в советском руководстве. 1945–1958 гг. // Новая и новейшая история. – 1995. – № 6. – С. 13.
33. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 4373, арк. 34.
34. *Там само*, спр. 4537, арк. 3.
35. *Там само*, спр. 4255, арк. 74.
36. *Там само*, спр. 5141, арк. 21.
37. *Там само*, спр. 4537, арк. 34.
38. *РДАНИ*, ф. 5, оп. 30, спр. 141, арк. 74–75.
39. *Там само*, спр. 140, арк. 93.

40. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 4256, арк. 27–28.
41. *Наумов В.П.* К истории секретного доклада Н.С. Хрущева на XX съезде КПСС // Новая и новейшая история. – 1996. – № 4. – С. 167.
42. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 4277, арк. 111.
43. *Там само*, спр. 4302, арк. 7.
44. *Там само*, спр. 4373, арк. 18.
45. *ДААРК*, ф. 1, оп. 1, спр. 3874, арк. 50.
46. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 4255, арк. 22.
47. *Там само*, арк. 37.
48. *ДАПО*, ф. 15, оп. 2, спр. 1551, арк. 29.
49. *ДАЛО*, ф. П–3, оп. 5, спр. 402, арк. 72.
50. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 4373, арк. 29.
51. *ДАПО*, ф. 15, оп. 2, спр. 1570, арк. 19.
52. *ДААРК*, ф. 1, оп. 1, спр. 3896, арк. 12, 15, 57, 72, 74.
53. *ДАОО*, ф. П–11, оп. 15, спр. 291, арк. 13.
54. *ДАЧвО*, ф. 1, оп. 26, спр. 667, арк. 201.
55. *ДАЧзО*, ф. П–470, оп. 9, спр. 459, арк. 107.
56. *ДАЛО*, ф. П–3, оп. 5, спр. 402, арк. 65.
57. *Там само*, спр. 431, арк. 10.
58. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 4373, арк. 29.
59. *Там само*, спр. 4256, арк. 6.
60. *Там само*, арк. 60.
61. *Ганжуров Ю.С.* Газетна періодика як джерело вивчення суспільних відносин в Україні (др. пол. 50-х – пер. пол. 60-х рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». – К., 1993. – С. 8–9.
62. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 41, спр. 117, арк. 247.
63. *Бажан О.* Реакція українського суспільства на події 1956 року в Угорщині // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. Вип. 18. – Ужгород, 2007. – С. 34.
64. *ДАПО*, ф. 15, оп. 2, спр. 1621, арк. 21.
65. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 4265, арк. 231.
66. *Там само*, спр. 4537, арк. 15.
67. *Там само*, спр. 4302, арк. 93.
68. *Там само*, спр. 4482, арк. 81.
69. *Наумов В.П.* Борьба Н.С. Хрущёва за единоличную власть // Новая и новейшая история. – 1996. – № 2. – С. 17.
70. *ДАЧзО*, ф. П–470, оп. 9, спр. 433, арк. 5.
71. *ДАПО*, ф. 15, оп. 2, спр. 1635, арк. 151–152.
72. *Крамola: Инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежневe. 1953–1982 гг.* Рассекреченные документы Верховного Суда и Прокуратуры СССР / сост. В.А. Козлов, О.В. Эдельман, Э.Ю. Завадская; под ред. В.А. Козлова, С.В. Мироненко. – М.: Материк, 2005. – С. 36.
73. *Молотов. Маленков. Каганович. 1957.* Стенограмма июньского пленума ЦК КПСС и другие документы / под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. Н. Ковалева, А. Коротков, С. Мельчин, Ю. Сигачев, А. Степанов. – М.: МФД, 1998. – С. 14–15.
74. *Там само*, С. 16.

75. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4486, арк. 14.
76. Ганжуров Ю.С. Чорно-біла «відлига» у дзеркалі преси: газетні публікації як джерело вивчення політичної системи України (1956–1964 рр.). – К.: «Оріяни», 1999. – С. 32–33.
77. Ленинское единство партии – источник её непобедимой силы // *Правда*. – 1957. – 3 июля. – С. 1–2; Коммунисты горячо одобряют и единодушно поддерживают решения пленума ЦК КПСС // *Днепровская правда* (Днепропетровск). – 1957. – 5 июля. – С. 2; Могутня демонстрація єдності партії і народу // *Черкаська правда* (Черкаси). – 1957. – 7 липня. – С. 2; Завжди з партією! // *Вечірній Київ*. – 1957. – 9 липня. – С. 2; Рішуча відсіч фракціонерам // *Закарпатська правда* (Ужгород). – 1957. – 10 липня. – С. 2 та ін.
78. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4483, арк. 24.
79. ДАХО, ф. П–69, оп. 24, спр. 39, арк. 54.
80. ДАЗО, ф. 102, оп. 3, спр. 1355, арк. 85.
81. ДАЛО, ф. П–3, оп. 6, спр. 82, арк. 10.
82. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4483, арк. 306.
83. ДАПО, ф. 15, оп. 2, спр. 1621, арк. 55.
84. ДААРК, ф. 1, оп. 1, спр. 3977, арк. 16.
85. ДАПО, ф. 15, оп. 2, спр. 1621, арк. 109.
86. ДАЛО, ф. П–3, оп. 6, спр. 82, арк. 28.
87. ДАЗО, ф. 102, оп. 3, спр. 1355, арк. 56.
88. ДАПО, ф. 15, оп. 2, спр. 1635, арк. 97.
89. ДАЗО, ф. 102, оп. 3, спр. 1360, арк. 4.
90. ДААРК, ф. 1, оп. 1, спр. 3977, арк. 33.
91. ДАВО, ф. П–136, оп. 45, спр. 12, арк. 3.
92. РДАНИ, ф. 5, оп. 30, спр. 189, арк. 45.
93. ДАЗО, ф. 102, оп. 3, спр. 1355, арк. 70.
94. ДАПО, ф. 15, оп. 2, спр. 1621, арк. 105.
95. ДАОО, ф. П–11, оп. 15, спр. 468, арк. 12.
96. ДАЛО, ф. П–3, оп. 6, спр. 82, арк. 21.
97. ДАПО, ф. 15, оп. 2, спр. 1635, арк. 42.
98. ДАЛО, ф. П–3, оп. 6, спр. 82, арк. 21.
99. Крамола: Инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежневe. 1953–1982 гг. Рассекреченные документы Верховного Суда и Прокуратуры СССР / сост. В.А. Козлов, О.В. Эдельман, Э.Ю. Завадская; под ред. В.А. Козлова, С.В. Мироненко. – М.: Материк, 2005. – С. 328.
100. ДАЧвО, ф. 1, оп. 26, спр. 799, арк. 40.
101. Коммунисты «Криворожстали» одобряют ленинскую политику ЦК КПСС // *Днепровская правда* (Днепропетровск). – 1957. – 6 июля. – С. 2.
102. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4627, арк. 19.
103. ДАЛО, ф. П–3, оп. 6, спр. 82, арк. 22.
104. ДАПО, ф. 15, оп. 2, спр. 1621, арк. 47.
105. ДААРК, ф. 1, оп. 1, спр. 3977, арк. 15.
106. ДАПО, ф. 15, оп. 2, спр. 1621, арк. 44.
107. ДАЛО, ф. П–3, оп. 6, спр. 82, арк. 7.
108. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4485, арк. 124.

109. *Там само*, спр. 4484, арк. 30–31.
110. *Там само*, спр. 4485, арк. 354.
111. *Там само*, спр. 4627, арк. 20.
112. *Там само*, спр. 4486, арк. 48–49.
113. *Там само*, спр. 4485, арк. 353.
114. *Там само*, спр. 4486, арк. 52–53.
115. Рішуча відсіч фракціонерам // *Закарпатська правда* (Ужгород). – 1957. – 10 липня. – С. 2.
116. *ДАВО*, ф. П–136, оп. 45, спр. 12, арк. 4.
117. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 4485, арк. 349–350.
118. *Там само*, арк. 348–349.
119. *Георгій Жуков*. Стенограма октябрьського (1957 г.) пленума ЦК КПСС і другие документи / под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. В. Наумов и др. – М.: МФД, 2001. – С. 258.
120. *РДАНИ*, ф. 5, оп. 30, спр. 231, арк. 60.
121. *Президиум ЦК КПСС. 1954–1964*. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. Постановления. – Т. 1. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы / гл. ред. А.А. Фурсенко. – М.: РОССПЭН, 2003. – С. 1017–1018.
122. *Абрамова Ю.А.* 1957-й: власть и армия // *Свободная мысль*. – 1997. – № 12. – С. 98–99.
123. *Наумов В.П.* «Дело» маршала Г.К. Жукова. 1957 г. // *Новая и новейшая история*. – 2000. – № 6. – С. 89–90.
124. *Там само*, С. 90.
125. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 4487, арк. 22.
126. *Там само*, арк. 4.
127. *ДААРК*, ф. 1, оп. 1, спр. 3999, арк. 7.
128. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 4487, арк. 23.
129. *ДАЛО*, ф. П–3, оп. 6, спр. 84, арк. 142.
130. *ДААРК*, ф. 1, оп. 1, спр. 3999, арк. 13–14.
131. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 4487, арк. 24.
132. *Там само*, арк. 6.
133. *Там само*, спр. 4853, арк. 3.
134. *Там само*, спр. 4487, арк. 151.
135. *Там само*, спр. 4853, арк. 16.
136. *Там само*, арк. 15.
137. *Там само*.
138. *Там само*, спр. 4487, арк. 40–41.
139. *Там само*, арк. 187.
140. *Георгій Жуков*. Стенограма октябрьського (1957 г.) пленума ЦК КПСС і другие документи / под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. В. Наумов и др. – М.: МФД, 2001. – С. 485.
141. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 4487, арк. 23–24.
142. *ДАПО*, ф. 15, оп. 2, спр. 1621, арк. 127–128.
143. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 4487, арк. 147.
144. *ДАЧЗО*, ф. П–470, оп. 9, спр. 756, арк. 1–2.
145. *ДААРК*, ф. 1, оп. 1, спр. 3999, арк. 39.

146. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4487, арк. 136–137.
147. ДАЛО, ф. П–3, оп. 6, спр. 84, арк. 132–133.
148. ДАЖО, ф. П–76, оп. 3, спр. 622, арк. 155, 162.
149. ДАЧЗО, ф. П–470, оп. 9, спр. 756, арк. 35, 47, 77.
150. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4487, арк. 20.
151. Там само, арк. 98.
152. ДАОО, ф. П–11, оп. 15, спр. 468, арк. 41.
153. Там само.
154. ДАЧЗО, ф. П–470, оп. 9, спр. 756, арк. 21.
155. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4487, арк. 27.
156. Там само, арк. 28.
157. Там само, арк. 27–28.
158. Сивохина Т.А., Зезина М.Р. Апогей режима личной власти. «Оттепель». Поворот к неосталинизму (Общественно-политическая жизнь в СССР в серед. 40-х – 60-е гг.). – М.: Изд-во МГУ, 1993. – С. 16.
159. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4373, арк. 41–42.
160. РДАНИ, ф. 5, оп. 30, спр. 140, арк. 47.
161. Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. Постановления. – Т. 1. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы / гл. ред. А.А. Фурсенко. – М.: РОССПЭН, 2003. – С. 930.
162. Жертвы репрессий / отв. ред. Ю.С. Шемшученко. – К.: Юринформ, 1993. – С. 250.
163. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4306, арк. 87.
164. Там само, арк. 88.
165. Наумов В.П. Н.С. Хрущёв и реабилитация жертв массовых политических репрессий // Вопросы истории. – 1997. – № 4. – С. 31.
166. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4306, арк. 89.
167. ДАПО, ф. 15, оп. 2, спр. 1558, арк. 21.
168. Жертвы репрессий / отв. ред. Ю.С. Шемшученко. – К.: Юринформ, 1993. – С. 250–251.
169. РДАСП, ф. 666, оп. 1, спр. 37, арк. 96.
170. Наумов В.П. Реформатор из «сталинской шинели» // Свободная мысль. – 1994. – № 10. – С. 31.
171. Жертвы репрессий / отв. ред. Ю.С. Шемшученко. – К.: Юринформ, 1993. – С. 251.
172. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4749, арк. 6–7.
173. Там само, спр. 5134, арк. 3.
174. ДАПО, ф. 15, оп. 2, спр. 1558, арк. 22.
175. ЦДАМЛМ України, ф. 590, оп. 1, спр. 265, арк. 45.
176. ДАВО, ф. П–136, оп. 42, спр. 207, арк. 6.
177. Там само, оп. 50, спр. 214, арк. 7.
178. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4630, арк. 44–47.
179. Там само, спр. 5134, арк. 6.
180. Там само, спр. 5147, арк. 33–34.
181. Там само, арк. 34.
182. Цокур Є.Г. Реабілітація жертв політичних репресій в Україні у 1953–1964

- рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Запоріжжя, 2000. – С. 167.
183. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 4931, арк. 13.
184. *Баран В.К.* Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1996. – С. 131.
185. *О культе личности и его последствиях.* Доклад первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущева Н.С. XX съезду КПСС // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 3. – С. 142–143.
186. *ЦДАМЛМ України*, ф. 590, оп. 1, спр. 264, арк. 36–42, 53, 61.
187. *ДАРФ*, ф. Р–9425, оп. 1, спр. 913, арк. 2–4.
188. *Безлепкин Б.Т.* Реабилитация необоснованно репрессированных граждан по делам прошлых лет // Советское государство и право. – 1990. – № 3. – С. 80.
189. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 4749, арк. 9.
190. *Там само*, спр. 4306, арк. 42.
191. *Там само*, арк. 44.
192. *Там само*, спр. 4307, арк. 68.
193. *Там само*, спр. 4297, арк. 12.
194. *Там само*.
195. *Там само*, арк. 17.
196. *Там само*, спр. 4944, арк. 39.
197. *Там само*, спр. 4297, арк. 112.
198. *Там само*, спр. 4944, арк. 40.
199. *Там само*, спр. 4297, арк. 5.
200. *Там само*, спр. 4531, арк. 67.
201. *Там само*, спр. 4307, арк. 48.
202. *Там само*, арк. 37.
203. *Там само*, спр. 4297, арк. 15.
204. *Там само*, спр. 4307, арк. 37.
205. *Там само*, спр. 4297, арк. 70.
206. *Там само*, арк. 5.
207. *Там само*, спр. 4087, арк. 377.
208. *Там само*, оп. 16, спр. 77, арк. 2.
209. *Корнейко А.* Процес десталінізації на західноукраїнських землях (1953–1964 рр.) // Науковий вісник ВДУ. Історія. – 1997. – № 2. – С. 28.
210. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 16, спр. 77, арк. 178.
211. *Там само*, оп. 24, спр. 4531, арк. 71.
212. *Там само*, арк. 62.
213. *Там само*, арк. 68.
214. *Там само*, арк. 60–61.
215. *ЦДАВО України*, ф. 1, оп. 21, спр. 86, арк. 70.
216. *Баран В.* Десталінізація в Україні: перша спроба // Сучасність. – 1995. – № 11. – С. 115.
217. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 4931, арк. 24–25.
218. *Баран В.* Десталінізація в Україні: перша спроба // Сучасність. – 1995. – № 11. – С. 115.
219. *О культе личности и его последствиях.* Доклад первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущева Н.С. XX съезду КПСС // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 3. – С. 151–152.

220. *Земсков В.Н.* Спецпоселенцы в СССР, 1930–1960. – М.: Наука, 2003. – С. 253.
221. *Геллер М.Я., Некрич А.М.* Утопия у власти. – М.: МИК, 2000. – С. 542.
222. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 4306, арк. 187–188.
223. *Бажан О., Данилюк Ю.* XX з'їзд КПРС в долі кримських татар // Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС): Матеріали «круглого столу», 26 лют. 1996 р. – К., 1997. – С. 123.
224. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 4740, арк. 71.
225. *Там само*, арк. 75–76.
226. *Там само*, арк. 76–78.
227. *Там само*, арк. 76.
228. *Бажан О.Г.* Опозиційний рух в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». – Дніпропетровськ, 1996. – С. 18.

Розділ 4

1. *Фролов Ю.* Крушители империи СССР: в 6 кн. – Донецк: Изд-во «Донеччина», 2002. – Кн. 5. – С. 72–73.
2. *Тимцуник В.* XX з'їзд КПРС про культ особи і його наслідки // Актуальні проблеми державного управління: Зб. наук. праць. Вип. 12. – Одеса, 2002. – С. 73.
3. *Пыжиков А.В.* Проблема культа личности в годы хрущевской оттепели // Вопросы истории. – 2003. – № 4. – С. 55.
4. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 41, спр. 343, арк. 8.
5. *РДАСПІ*, ф. 599, оп. 1, спр. 183, арк. 1.
6. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 41, спр. 343, арк. 30.
7. *Материалы XXI съезда КПСС.* – М.: Госполитиздат, 1961. – С. 121.
8. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 5296, арк. 30.
9. *ДААРК*, ф. 1, оп. 1, спр. 4323, арк. 38.
10. *ДАЛО*, ф. П–3, оп. 8, спр. 275, арк. 72.
11. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 41, спр. 343, арк. 3–4.
12. *Баран В.* Десталінізація в Україні: перша спроба // Сучасність. – 1995. – № 11. – С. 116.
13. *ДАРФ*, ф. Р–9425, оп. 1, спр. 1087, арк. 69–70.
14. *Ганжуров Ю.С.* Чорно-біла «відлига» у дзеркалі преси: газетні публікації як джерело вивчення політичної системи України (1956–1964 рр.). – К.: «Оріяни», 1999. – С. 33–34.
15. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 31, спр. 1641, арк. 135.
16. *Там само*, арк. 202.
17. Претворим в жизнь решения XXII съезда КПСС // *Социалистический Донбасс* (Донецк). – 1961. – 18 ноября. – С. 3.
18. *ДААРК*, ф. 1, оп. 1, спр. 4338, арк. 238.
19. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 31, спр. 1641, арк. 128.
20. *ДАПО*, ф. 3, оп. 2, спр. 25, арк. 25–26.

21. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 1641, арк. 136.
22. Там само, оп. 41, спр. 343, арк. 20–21.
23. Там само, оп. 31, спр. 1955, арк. 28
24. Там само, арк. 17.
25. Там само, оп. 24, спр. 5323, арк. 44.
26. Там само, арк. 46.
27. Там само, арк. 72–73.
28. ДАЛО, ф. П–3, оп. 8, спр. 271, арк. 85–86.
29. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 1641, арк. 126.
30. ДАПО, ф. 15, оп. 2, спр. 1961, арк. 27, 93.
31. Там само, спр. 1952, арк. 85.
32. ДААРК, ф. 1, оп. 1, спр. 4323, арк. 41.
33. Там само, спр. 4338, арк. 218.
34. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 1641, арк. 172.
35. ДАОО, ф. П–11, оп. 18, спр. 116, арк. 101.
36. Сивохина Т.А., Зезина М.Р. Апогей режима личной власти. «Оттепель». Поворот к неосталинизму (Общественно-политическая жизнь в СССР в серед. 40-х – 60-е гг.). – М.: Изд-во МГУ, 1993. – С. 24.
37. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5520, арк. 47.
38. РДАНИ, ф. 5, оп. 30, спр. 350, арк. 190.
39. Пихоя Р.Г. Советский Союз: история власти. 1945–1991. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 2000. – С. 210.
40. Политическое руководство Украины. 1938–1989 / сост. В.Ю. Васильев, Р.Ю. Подкур, Х. Куромия, Ю.И. Шаповал, А. Вайнер. – М.: РОССПЭН, 2006. – С. 302–303.
41. Таубман У. Хрущёв [пер. с англ. Н.Л. Холмогоровой]. – М.: Молодая гвардия, 2005. – С. 634.
42. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 41, спр. 333, арк. 83–85.
43. Сивохина Т.А., Зезина М.Р. Апогей режима личной власти. «Оттепель». Поворот к неосталинизму (Общественно-политическая жизнь в СССР в серед. 40-х – 60-е гг.). – М.: Изд-во МГУ, 1993. – С. 24.
44. XXII съезд КПСС. Стенографический отчёт: в 3-х т. – М.: Госполитиздат, 1962. – Т. 2. – С. 587.
45. Борисов Ю.С., Голубев А.В. Политическая реабилитация в СССР (1950–1960-е гг.) в освещении западной историографии // Отечественная история. – 1992. – № 5. – С. 207.
46. Идеологические комиссии ЦК КПСС. 1958–1964. Документы / сост. Е.С. Афанасьева; отв. ред. В.Ю. Афиани. – М.: РОССПЭН, 1998. – С. 17.
47. О Сталине и сталинизме: [беседа с Д.А. Волгогоновым и Р.А. Медведевым] // История СССР. – 1989. – № 4. – С. 89.
48. Жарикова Н.А. Реабилитация жертв сталинизма и тоталитаризма в Украине (сер. 50-х – 1991 гг.): дисс... канд. ист. наук: 07.00.01. – Днепропетровск, 1995. – С. 83, 91.
49. Партійні збори письменників столиці одноставно схвалюють історичні рішення XXII з'їзду КПРС // Літературна газета. – 1961. – 24 листопада. – С. 2.
50. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5662, арк. 6.

51. *Там само*, оп. 41, спр. 289, арк. 74–75.
52. *Там само*, арк. 80.
53. *Жертвы репрессий* / отв. ред. Ю.С. Шемшученко. – К.: Юринформ, 1993. – С. 251.
54. *ДАХО*, ф. П–2, оп. 130, спр. 293, арк. 56, 88.
55. *ДАЖО*, ф. П–76, оп. 3, спр. 1059, арк. 5; спр. 1181, арк. 3; ф. П–4597, оп. 1, спр. 87, арк. 2–3; спр. 157, арк. 1–2.
56. *ДАЛО*, ф. П–3, оп. 8, спр. 271, арк. 86.
57. *Борисов Ю.С., Голубев А.В.* Политическая реабилитация в СССР (1950–1960-е гг.) в освещении западной историографии // *Отечественная история*. – 1992. – № 5. – С. 208.
58. *Никита Хрущев. 1964.* Стенограммы пленумов ЦК КПСС и другие документы / сост.: А.Н. Артизов, В.П. Наумов, М.Ю. Прокуменщиков, Ю.В. Сигачев, Н.Г. Томилина, И.Н. Шевчук. – М.: МФД: Материк, 2007. – С. 6–7.
59. *Баран В.* Правляча верхівка в Україні у 1950–60-ті роки // *Сучасність*. – 1997. – № 7–8. – С. 113.
60. Повідомлення про пленум ЦК КПРС // *Радянська Україна*. – 1964. – 16 жовтня. – С. 1.
61. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 5895, арк. 48.
62. *Там само*, арк. 50.
63. *Боффа Дж.* История Советского Союза: в 2-х т.; [пер. с итал.: изд-ва Storia dell'Unione Sovietika]. – М.: Межд. отнош., 1994. – Т. 2. – С. 528.
64. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 5895, арк. 60.
65. *Там само*, спр. 5977, арк. 21.
66. *ДАПО*, ф. 15, оп. 7, спр. 14, арк. 4–5.
67. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 5895, арк. 91–92.
68. *Там само*, арк. 52.
69. *ДААРК*, ф. 111, оп. 1, спр. 76, арк. 93.
70. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 24, спр. 5895, арк. 94.
71. *Там само*.
72. *Там само*, арк. 53.
73. *ДААРК*, ф. 111, оп. 1, спр. 7, арк. 33.
74. *Там само*, спр. 76, арк. 93.
75. *Войналович В.А.* Партиїно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 – 1960-х років: політологічний дискурс. – К.: Світогляд, 2005. – С. 97.
76. *ЦДАВО України*, ф. 4648, оп. 1, спр. 422, арк. 277.

Микола Брегеда

**ПРОЦЕС ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ І СУСПІЛЬНІ НАСТРОЇ УКРАЇНСЬКОГО
НАСЕЛЕННЯ У 1953-1964 рр.**

Монографія

Здано до набору 07.10.2010. Підписано до друку 04.11.2010. Папір офсетний. Формат 60x84¹/₁₆. Гарнітура «Times». Обл.-вид. арк. 12,4. Наклад 200 прим.

Віддруковано з готового оригінал-макета у видавництві,
поліграфічному підприємстві ТОВ «Ліон».
54001, м. Миколаїв, вул. Садова, 1
Свідоцтво ДК №1506 від 25.09.2003 р.
E-mail: primus@mksat.net

Брегеда Микола Володимирович народився у 1982 р. в Запорізькій обл. У 2005 р. закінчив з відзнакою історичний факультет Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. З 2005 по 2008 р. – аспірант кафедри історії України ПДПУ імені В.Г. Короленка. У 2009 р. в Чорноморському державному університеті (м. Миколаїв) захистив кандидатську дисертацію на тему: «Ставлення населення Української РСР до процесу десталінізації (1953-1964 рр.)». З 2009 р. – старший викладач кафедри загально-правових дисциплін Полтавського інституту економіки і права.

Автор більше 30 праць з проблем новітньої історії України, історії держави і права України тощо. Основна тематика наукових пошуків – утвердження і функціонування командно-адміністративної системи в СРСР, процеси амністії й реабілітації, суспільно-політичне життя в Україні в 1950–80-ті рр.